

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XXVI/2

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2021

Kolegium redakcyjne
Iwona Anna NDiaye (redaktor naczelna), Joanna Orzechowska (sekretarz naukowy)

Redaktorzy tematyczni
Nikołaj Barysznikow (kulturoznawstwo i komunikacja międzykulturowa)
Wiktor Jermakow (Polacy na Kaukazie)
Tatiana Marczenko (literaturoznawstwo i emigrantologia)
Dmitrij Nikołajew (literaturoznawstwo i emigrantologia)
Joanna Orzechowska (językoznawstwo i przekładoznawstwo)

Redaktorzy językowi
Miroslawa Czetyrba-Piszczako (język ukraiński)
Anna Krawczyk-Łaskarzewska (język angielski)
Alla Kamalova (język rosyjski)
Helena Pocietchina (język białoruski)

Redaktor wydawniczy
Katarzyna Zawilska

Skład i łamanie
Marzanna Modzelewska

Projekt okładki
Barbara Lis-Romańczukowa

Czasopismo jest dostępne na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne
– Bez utworów zależnych (CC BY-NC-ND)

Adres redakcji
Instytut Literaturoznawstwa UWM
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel./fax 89 527 58 47
e-mail: acta.pol.rut@gmail.com

ISSN 1427-549X
e-ISSN 2450-0844

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego • Olsztyn 2021

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 15,1; ark. druk. 13,0
Nakład: 90 egz., druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 368

CZASOPISMO NAUKOWE UKAZUJE SIĘ OD 1994 ROKU

Rada Naukowa

Ludmiła Babiienko (Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna w Jekaterynburgu, Rosja)
Nikołaj Barysznikow (Piatigorski Uniwersytet Państwowy, Rosja)
Irina Biełobrowcewa (Uniwersytet Talliński, Estonia)
Michaela Böhmig (Uniwersytet Neapolitański im. Fryderyka II, Włochy)
Jolanta Brzykcy (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)
Indira Dzagania (Suchumski Uniwersytet Państwowy w Tbilisi, Gruzja)
Elda Garetto (Uniwersytet w Mediolanie, Włochy)
Svetlana Garziano (Uniwersytet Jean Moulin Lyon III w Lyonie, Francja)
Frank Göbler (Uniwersytet Johanna Gutenberga w Moguncji, Niemcy)
Natalia Gordijenko (Białoruskie Państwowe Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki, Białoruś)
Tatiana Kirilłowa (Astrachański Państwowy Uniwersytet Medyczny, Rosja)
Marina Kolesnikowa (Północno-Kaukaski Uniwersytet Federalny w Stawropolu, Rosja)
Galina Krasnoszczekowa (Południowy Uniwersytet Federalny w Taganrogu, Rosja)
Wadim Krysko (Instytut Języka Rosyjskiego im. W.W. Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk, Rosja)
Andrzej Ksenicz (Uniwersytet Zielonogórski, Polska)
Czesław Lachur (Uniwersytet Opolski, Polska)
Natalia Lichina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja)
Pewieł Ławriniec (Uniwersytet Wileński, Litwa)
Leonid Malcew (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja)
Tatiana Marczenko (Dom Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie, Rosja)
Walentina Masłowa (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś)
Manatkul Musatajewa (Kazański Narodowy Uniwersytet Państwowy im. Abaja w Ałma Acie, Kazachstan)
Natalia Nesterowa (Permski Narodowy Badawczy Uniwersytet Politechniczny w Permie, Rosja)
Dmitrij Nikołajew (Instytut Literatury Światowej im. A.M. Gorkiego Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, Rosja)
Vera Ozheli (Państwowy Uniwersytet im. Akakija Cereteli w Kutaisi, Gruzja)
Vladimir Papoušek (Uniwersytet Południowoczeski w Czeskich Budziejowicach, Czechy)
Tatiana Rybalczenko (Uniwersytet Państwowy w Tomsku, Rosja)
Michaił Sarnowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska)
Andrzej Sitarski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska)
Giovanna Spendel de Varda (Uniwersytet Turyński, Włochy)
Aħa Szelajewa (Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja)
Sevinç Üçgül (Uniwersytet Erciyes w Kayseri, Turcja)
Enisa Uspensky (Uniwersytet Sztuki w Belgradzie, Serbia)
Swietłana Waulina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja)
Katarzyna Wojan (Uniwersytet Gdański, Polska)
Lola Zwonariowa (Rosyjska Akademia Edukacji w Moskwie, Rosja)

Rada Programowa

Walenty Piłat (Honorowy Przewodniczący, Olsztyn, Polska)
Jan Czykwini (Białystok, Polska)
Wolfgang Gładrow (Berlin, Niemcy)
Joanna Mianowska (Toruń, Polska)
Leontij Mironiuk (Olsztyn, Polska)
Irena Rudziewicz (Olsztyn, Polska)
Lucjan Suchanek (Kraków, Polska)
Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa, Polska)

Editorial Board

Iwona Anna NDiaye (Editor-in-Chief), Joanna Orzechowska (Managing Editor)

Thematic Editors

Nikolay Baryshnikov (Cultural Studies and Intercultural Communication)

Victor Jermakov (Poles in the Caucasus)

Tatiana Marchenko (Literary Studies and Study of Emigration)

Dmitrij Nikołajew (Literary Studies and Study of Emigration)

Joanna Orzechowska (Linguistics and Translation Studies)

Language Editors

Mirosława Czetyrba-Piszczako (Ukrainian language)

Anna Krawczyk-Laskarzewska (English language)

Alla Kamalova (Russian language)

Helena Pocietchina (Belarusian language)

This journal is the open access and non-profit enterprise. The published papers may be collected, read and downloaded free of charge – with Author's rights reserved. We have adopted a Creative Commons licence CC BY-NC-ND (Attribution-NonCommercial-NoDerivatives).

ISSN 1427-549X (Print)

ISSN 2450-0844 (Online)

© Copyright by University Publisher of Warmia and Mazury in Olsztyn • Olsztyn 2021

Address of the Editorial Department
Institute of Literary Studies
University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn (Poland)
Phone: +48 89 527 58 47
E-mail: acta.pol.rut@gmail.com

Editorial Council

Ludmila Babenko (Ural Federal University the first President of Russia B.N. Yeltsin of Ekaterinburg, Russia)
Nikolay Baryshnikov (Pyatigorsk State University, Russia)
Irina Belobrovtsseva (Tallinn University, Estonia)
Michaela Böhmig (University of Naples Federico II, Italy)
Jolanta Brzykcy (Nicolaus Copernicus University of Toruń, Poland)
Indira Dzagania (Sukhumi State University of Tbilisi, Georgia)
Elda Garetto (The University of Milan, Italy)
Svetlana Garziano (Jean Moulin Lyon 3 University, France)
Frank Göbler (Johannes Gutenberg University of Mainz, German)
Natallia Harziyenka (Belarusan State Archives-Museum of Literature and Art, Belarus)
Tatiana Kirillova (Astrakhan State Medical University, Russia)
Marina Kolesnikova (North-Caucasus Federal University of Stavropol, Russia)
Galina Krasnoshchekova (Southern Federal University of Taganrog, Russia)
Vadim Krysko (V.V. Vinogradov Russian Language Institute of Russian Academy of Sciences of Moscow, Russia)
Andrzej Ksenicz (University of Zielona Góra, Poland)
Czesław Lachur (University of Opole, Poland)
Pevel Lavrinec (Vilnius University, Lithuania)
Natalia Likhina (Immanuel Kant Baltic Federal University, Russia)
Leonid Malcev (Immanuel Kant Baltic Federal University, Russia)
Tatiana Marchenko (Alexander Solzhenitsyn House of Russia Abroad of Moscow, Russia)
Valentina Maslova (Vitebsk State University, Belarus)
Manatkul Musataeva (Abai Kazakh National Pedagogical University of Almaty, Kazakhstan)
Natalia Nesterova (Perm National Research Polytechnic University, Russia)
Dmitry Nikolaev (A.M. Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences of Moscow, Russia)
Vera Ozhegi (Kutaisi Akaki Tsereteli State University, Georgia)
Vladimír Papoušek (University of South Bohemia of České Budějovice, Czech Republic)
Tatiana Rybalchenko (Tomsk State University, Russia)
Michał Sarnowski (University of Wrocław, Poland)
Andrzej Sitarski (Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland)
Giovanna Spindel de Varda (University of Turin, Italy)
Alla Shelaeva (Saint Petersburg State University, Russia)
Sevinç Üçgül (Erciyes University of Kayseri, Turkey)
Enisa Uspensky (University of Arts of Belgrade, Serbia)
Svetlana Vaulina (Immanuel Kant Baltic Federal University, Russia)
Katarzyna Wojan (University of Gdańsk, Poland)
Lola Zvonareva (Russian Academy of Education of Moscow, Russia)

Program Council

Walenty Piłat (Honorary Chairman, Olsztyn, Poland)
Jan Czykwin (Białystok, Poland)
Wolfgang Gladrow (Berlin, German)
Joanna Mianowska (Toruń, Poland)
Leontij Mironiuk (Olsztyn, Poland)
Irena Rudziewicz (Olsztyn, Poland)
Lucjan Suchanek (Cracow, Poland)
Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warsaw, Poland)

Spis treści

Emigrantologia

- Елена Елцова, Образ Туниса в автодокументальной и художественной литературе русских эмигрантов «первой волны» 11

Literaturoznawstwo

- Magdalena Dąbrowska, „Biedne Lizy” Nikołaja Karamzina i Wasilija Fiodorowa. Ze studiów nad układami fabularnymi w literaturze rosyjskiej przełomu XVIII i XIX wieku 29
- Aleksandra Ewelina Mikinka, Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w twórczości Aleksandra Grozy (1807–1875) na przykładzie *Starosty kaniowskiego* 39
- Евгения Кравченко, Повесть *Кампанула святого Марка* М. Шишкина в интернет-журнале, на сцене и в радиоэфире: Интерпретация позиции автора 53
- Оксана Пухонська, Літературні виміри травми у контексті війни на Донбасі 63
- Мікола Хаўстовіч, Беларускія вершы Адама М-скага: Тэксты і кантэксты 75

Językoznawstwo

- Barbara Rodziewicz, Profilowanie afektywne wartości w leksykonie mentalnym Polaków, Rosjan i Niemców (raport z badań empirycznych) 91
- Vasili Siankevich, Феноменология на службе языкознания. Принцип симультанности 107
- Татьяна Дикова, Дистанционное образование в период пандемии: предварительные итоги (электронное обучение русскому языку как иностранному в техническом вузе) 121
- Инна Кажуро, К вопросу об источниках грамматических знаний славянского языка в среде василиан: Из истории вильнюсского университетского экземпляра грамматики Мелетия Смотрицкого 1619 года 127

Przekładoznawstwo

- Ирина Алексеева, Темпоральная стилизация при переводе прозы (с немецкого на русский) 145

Kulturoznawstwo

- Weronika Jeleńska, Избранные методы воспитания Антона Макаренко в педагогической деятельности Марины Аромтшам 159
- Piotr Koprowski, Rosyjski ruch wolnościowy w XIX wieku w oglądzie Ludwika Kulczyckiego 177

Omówienia recenzyjne

- Radosław Kaleta. 2018. *Błędologia w glottodydaktyce białorutenistycznej*. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego (Jadwiga Kozłowska-Doda) 195

Table of Contents

Emigrantology

Elena Eltsova, Image of Tunisia in Autodocumentary and Literary Fiction of the “First Wave” Russian Emigrants	11
---	----

Literary Studies

Magdalena Dąbrowska, The „Poor Lizas” by Nikolay Karamzin and Vasily Fyodorov. A Study of Fictional Patterns in Russian Literature at the Turn of the 18th and 19th Century	29
Aleksandra Ewelina Mikinka, Ukraine and Polish-Ukrainian Relations in the Works of Aleksander Groza (1807–1875) Based on the Example of <i>Starosta kaniowski</i>	39
Evgenia Kravchenkova, The Short Novel <i>St. Mark’s Campanile</i> by M. Shishkin in the Online Magazine, on Stage and on the Radio: Interpretation of the Autor’s Position	53
Oksana Pukhonska, Literary Dimensions of Trauma in the Context of War in Donbas ...	63
Mikałaj Chaustowicz, Belarusian Poems by Adam M-ski: Texts and Contexts	75

Linguistics

Barbara Rodziewicz, Affective Profiling of Values in the Mental Lexicon of Poles, Russians and Germans (Report from Empirical Research)	91
Vasili Siankevich, Phenomenology in the Service of Linguistics. The Principle of Simultaneity	107
Tatiana Dikova, Distance Education During the Pandemic: Preliminary Results (E-learning of Russian as a Foreign Language in a Technical University)	121
Ina Każuro, On the Question of the Sources of Grammatical Knowledge of the Slavonic Language Among Basilians: Based on the History of the Copy of Meletius Smotrytsky Grammar (1619) from Vilnius University Library	127

Translation Studies

Irina Alekseeva, Temporal Stylization in Translating German Prose into Russian	145
--	-----

Cultural Studies

Weronika Jeleńska, Selected Methods of Upbringing Anton Makarenko in the Pedagogical Activity of Marina Aromshtam	159
Piotr Koprowski, The Russian Freedom Movement in the 19th Century as Viewed by Ludwik Kulczycki	177

Reviews

Radosław Kaleta. 2018. <i>Błędologia w glottodydaktyce białorutenistycznej</i> [Erroneousness in Belarusian glottodidactics]. Warsaw: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego (<i>Jadwiga Kozłowska-Doda</i>)	195
---	-----

Emigrantologia

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6955>

Дата подачи статьи: 11 января 2021 г.

Дата принятия к печати: 20 мая 2021 г.

ОБРАЗ ТУНИСА В АВТОДОКУМЕНТАЛЬНОЙ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РУССКИХ ЭМИГРАНТОВ «ПЕРВОЙ ВОЛНЫ»

Елена Ельцова

Высший институт языков Туниса, Университет Карфагена,
Тунисская Республика

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1976-6359>

e-mail: elcova-elena@mail.ru

Аннотация: В статье на материале автодокументальной и художественной литературы русских эмигрантов «первой волны» рассматривается культурно-аксиологический образ североафриканской страны Туниса. На основе мемуарных произведений Владимира Берга, Николая Кнорринга, Ирины Кнорринг и очерков о Гражданской войне Романа Гуля, посвященных пребыванию русских эмигрантов в Тунисе, описываются основные мотивы эмигрантского восприятия африканской чужбины, выделяются дихотомичные характеристики (мечта – реальность, неприютность – дом, скованность – свобода). Этот образ включает ветхозаветные аллюзии «изгнания / исхода» и схематичные представления об Африке; актуализирует тему России как утраченного дома. Для одних авторов Тунис стал «русским уголком», где проходило их служение будущей России, и местом осознания потери Родины. Для других – сковывающей каторгой, «клеткой», местом отчуждения, приводившем к потере смысла жизни.

Ключевые слова: Африка, Тунис, русская эмиграция, автодокументальная и художественная литература, геокультурный образ

Submitted on January 11, 2021

Accepted on May 20, 2021

IMAGE OF TUNISIA IN AUTODOCUMENTARY AND LITERARY FICTION OF THE “FIRST WAVE” RUSSIAN EMIGRANTS

Elena Eltsova

Higher Institute of Languages of Tunis, Université de Carthage, Tunisie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1976-6359>

e-mail: elcova-elena@mail.ru

Abstract: The article reviews the cultural and axiological image of the North African country of Tunisia in the autodocumentary and literary fiction of the “first wave” Russian emigrants. On the basis of memoirs by Vladimir Berg, Nikolai Knorring, Irina Knorring, and Roman Gul’s essays on the Civil War dedicated to their stay in Tunis, the author describes the main motives of the immigrants’ perception of Africa and highlights their dichotomous characteristics (dream – reality, desolation – home, restraint – freedom). This image includes both Old Testament allusions to exile/exodus and schematic representations of the outlying continent; it actualizes the theme of Russia as the lost home. For some authors, Tunisia became a “Russian corner”, where their service to a future Russia took place, a place of awareness of the loss of their homeland. For others, it became a constraining bondage, an “unfreedom”, a place of alienation leading to the loss of meaning of life.

Keywords: Africa, Tunisia, Russian emigration, autodocumentary and literary fiction

Традиционно тема Африки рассматривается в исследованиях исторического характера, посвященных научному освоению континента российскими путешественниками и учеными в XIX – первой половине XX вв., создавшими литературно-военноисторические произведения (М.Ю. Венюков, А.В. Елисеев, А.А. Рафалович, В.Г. Галузеев, Л.Ф. Костенко, П.А. Чихачев, М.И. Ростовцев и др.). Филологические и культурологические исследования обращены зачастую к поэтике Серебряного века, в которой Африка с многообразием мифов, легенд, культур и традиций становится неотъемлемой частью русского художественно-литературного пространства. Ярким создателем африканского текста в русской литературе, несомненно, выступает Николай Гумилев. Совершив четыре поездки в Африку, он привозит

ценнейшие экспонаты и отчеты, создает африканский цикл произведений: *Африканский дневник*, поэтические сборники *Романтические цветы*, *Шатер*, поэму *Мик* и др. Другой выразитель идей Серебряного века Андрей Белый в путевых записках *Офейра* и *Африканский дневник* воспроизводит символическое видение Туниса и Египта, размышляет о дальнейшей судьбе Африки и Европы.

Новую веху в «узнавании» и описании Африки в первой половине XX в. привнесет эмигрантское восприятие. В 1920 г. корабли Российского Черноморского флота со многими тысячами беженцев из опаленной Гражданской войной и революционным лихолетьем России пришли в Константинополь. Затем по согласованию с Англией и Францией русские беженцы направлялись не только в европейские страны, но и на африканский континент – прежде всего в Египет и Тунис [Горячкин 2000, 13–16, 41–43]. Оттуда в поисках работы беженцы уезжали в соседние страны, в Алжир и Марокко. Экономическая и политическая ситуация, материальные условия жизни прежде всего в Марокко того времени представлялись более благоприятными, чем во французской метрополии или в других французских колониях [Сухов 2019, 46–47]. Другой путь освоения континента, особенно бельгийского Конго, в связи с экономическим кризисом в начале 1930-х гг. вел из Европы [*Российская диаспора в Африке* 2001, 5]. Неустроенного в европейских странах русского беженца Африка привлекала своими условиями жизни и работы, удачным опытом соотечественников, о чем регулярно печатались очерки, заметки и фото репортажи на страницах эмигрантских газет и журналов. Так отдаленный в географическом и культурно-аксиологическом отношении континент становится одним из локусов эмигрантского обживания, а африканский топос, его этнографическая специфика и природа станут «своим местом» эмигрантской публицистики, автодокументальной и художественной литературы.

Эмигрантское восприятие континента очень многогранно: с одной стороны, здесь отражаются полученные ранее знания об Африке, заданные европейской и русской художественными традициями общекультурные ассоциации, мифологические и библейские реминисценции, а иногда и схематичные представления. С другой, мемуарные произведения эмигрантов «первой волны» являются ярким продолжением традиций психологической прозы рубежа веков, традиции познания человека и, прежде всего, познания самого себя в необычном для русского эмигранта геокультурном пространстве, где выстраиваются особые отношения между «я» русского эмигранта

и Африкой как пространством бытования. Так эмигрантская автодокументальная и художественная литература начинает включать новое отображение Африки и особое лейтмотивное и метафорическое наполнение, обусловленное ситуацией изгнания.

В данной статье обратимся к геокультурному образу¹ североафриканской страны Тунис, ставшей в маршруте Русского исхода последней стоянкой Российского Черноморского флота и олицетворением его трагедии². Для одних беженцев Тунис стал временным местом пребывания, остановкой на пути эмигрантского странничества, а для других – постоянным местом жительства, «русским уголком» в Африке. Анастасия Александровна Манштейн-Ширина (1912, имение Насветевич в селе Рубежное, Российская империя (ныне — город Лисичанск, Украина) – 2009, Бизерта, Тунис), прибывшая в Тунис с родителями в восьмилетнем возрасте и прожившая в Бизерте более 80 лет, в своей книге воспоминаний *Бизерта. Последняя стоянка* (1996) писала: «Здесь у самого моря, где побережье очень напоминает Крым, мы меньше чувствовали себя лишенными родных краев. Не раз в течение моей жизни я благодарила судьбу за то, что в нашем несчастье она позволила нам обосноваться в Бизерте» [Ширинская 2003, 5]. Эта книга воспоминаний содержит искренний рассказ о судьбе русских моряков и российских кораблей, столетие назад оказавшихся в Тунисе. За художественное изложение исторических фактов и событий А.А. Ширинской в 2005 г. была вручена литературная премия «Александр Невский».

Мемуарные произведения русских эмигрантов, судьбы которых тем или иным образом были связаны с Тунисом и беженскими лагерями, представляют не только тяготы беженской, а позже и эмигрантской жизни,

¹ Геокультурные образы трактуются как компактные модели определенного географического пространства, а также как «территории или пространства, воспринимаемые и наблюдаемые через «призму» культуры, социокультурных ценностей, знаков и символов, которые тесно связаны с эмоциональным, рациональным и концептуальным переживанием пространства» [Заятин 2003, 36].

² В тунисский порт Бизерта, находившимся под французским протекторатом, в конце 1920 – начале 1921 гг. под командованием вице-адмирала Михаила Александровича Кедрова пришла Русская эскадра, сформированная на рейде Константинополя из военных кораблей Черноморского флота. На 33 военных кораблях прибыло практически 6 тысяч чел.: офицеры флота и армии, кадеты, гардемарины, священнослужители и члены их семей. Русская эскадра как военно-морское формирование под командованием контр-адмирала Михаила Андреевича Беренса просуществовала в Бизерте до 1924 г. После признания Францией Советской России в Тунис прибыла советская комиссия по оценке состояния кораблей с целью их возвращения на родину. Однако в дальнейшем никакого решения о передаче кораблей не последовало. Корабли Русской эскадры постепенно продавались и разбирались на металлолом [*Русская колония в Тунисе* 2008, 11–15].

но и культурно-аксиологическое описание пребывания в Тунисе (=Африке, как заключают эмигранты), осмысление нового для русских изгнанников культурно-географического пространства. Африканская тема отразится в автодокументальной и художественной литературе, а также в публицистике. В 1922–1923 гг. в парижской газете *Новое время* будут опубликованы *Письма из Африки* протоиерея Георгия Спасского (Спасский Георгий Александрович, 1877, Гродненская губ. – 1934, Париж), духовника бизертинского Морского корпуса и его законоучителя, лектора. В этих воспоминаниях разворачивается «вся картина жизни русских беженцев в Африке» и чаяния главного священника Черноморского флота [Спасский 2002, 82].

В предложенной статье обратимся к мемуарам Владимира Владимировича фон Берга *Последние гардемаринны* (Париж, 1931), документальной повести Николая Николаевича Кнорринга *Сфаят. Очерки из жизни Морского Корпуса в Африке* (Париж, 1935) и дневнику поэтессы русского зарубежья Ирины Николаевны Кнорринг *Повесть из собственной жизни*, изданному в 2009 г. в России. Особый интерес представляют очерки о Гражданской войне и Исходе Романа Борисовича Гуля *Белые по Черные* (Москва – Ленинград, 1928), написанные по рассказам эмигранта, отправившегося далее из Туниса в Европу, и основанные на реальных событиях. Названные произведения ярко отражают пребывание русских эмигрантов в Тунисе и представляют основные мотивы эмигрантского восприятия Африки как чужбины.

Отправка кораблей Русской эскадры в африканскую Бизерту, военно-морской порт французского протектората Тунис, была результатом долгих переговоров между Англией, Францией и командованием барона П.Н. Врангеля [*Российская диаспора в Африке* 2001, 71]. Поэтому для многих русских беженцев Африка стала неожиданным пунктом в пути их изгнания, своеобразной пристанью, временным пристанищем, где можно было переждать историческое лихолетье. Африканские воспоминания капитана 1-го ранга В.В. Берга (1879–1963, Эквадор) ярко отражают это представление о месте пребывания:

Бизерта – сказка, пятилетний сон красивый и фантастичный. Бизерта – это море, как беспредельный темносиний сапфир в оправе золотых берегов, песков пустыни (...) Бизерта – это белый город с куполами магометанских мечетей и готикой католического храма (...) Бизерта – это зеленый оазис среди песчаных холмов и гор. Стены зеленого колючего кактуса, аллеи стройных пальм, колонны алоэ взывает в небо свои роскошные розовые чаши [Берг 1931, 131–132].

Поход в Африку воспринимался многими эмигрантами как интересное путешествие, возрождающее схематичные представления, создающее вымышленное, а порой и сказочное пространство: «Мы – в стране негров, львов, слонов, бриллиантов. Мы – в Африке» [Гуль 1928, 141]; «Куда мы идем? Кто говорил – в Тулон, кто в Африку. Наконец, выяснилось окончательно – идем в Бизерту. Где это? ... Где-то в Африке, – значит тепло, солнце ... Там можно отдохнуть» [Кнорринг 1935, 21].

По мере приближения к континенту из сферы придуманного образа, поддерживаемого силой воображения, Африка переходит в плоскость актуального социально-бытового и психологического изображения. Этот образ обретает реалистические и физиологически конкретные подробности в описании. Экзотика, местный колорит не пугают русских эмигрантов, а становятся предметом их внимательного всматривания, ознакомления и изучения. Во многом эта тяга к неведомому берегу была связана с долгим нахождением на кораблях и карантинными ограничениями. Это томительное ожидание и всматривание в африканскую землю рождало «сосушую, физиологическую тоску по земле» [Кнорринг 1935, 28], уравнивало русских беженцев со «скованными пленниками невольничьих караванов триста, двести, а то и сто лет назад» [Там же, 26], а порой зарождало сомнение в том, что и здесь, на далеком берегу, они обретут покой. Так эмигрантский дискурс восприятия Туниса невольно начинал включать лексическую сему «несвободы», «скованности», которая в дальнейшем выразится и в восприятии заселяемого ими пространства. В воспоминаниях и стихах юной поэтессы И. Кнорринг (1906, Елшанка, Самарская губ. – 1943, Париж), прибывшей в Бизерту вместе с родителями, жизнь в беженских лагерях соотносится с потерей свободы (= жизни), утраченностью Дома (= Родины). А жизнь основной эмигрантской среды «прошлыми предрассудками», по ее мнению лишена смысла в настоящем и не дает надежд на будущее:

Сфаят³ – это вечно волнующаяся масса людей, тревог, сплетен, толков, интриг и предрассудков. Сфаят – это лагерь бывших людей. У всех его обитателей положение настолько неопределенное, что они даже представить себе не могут, что ждет их. И в настоящем они зависят не от себя. Все в прошлом. ... С первого взгляда Сфаят может показаться мертвым, но если заглянуть в каждый отдельный барак, в каждую комнатку, то везде обнаруживается деятельность, правда, ленивая (7 апреля 1921) [Кнорринг 2009, 237–238].

³ Для расселения русских беженцев в окрестностях Бизерты французскими властями было предоставлено несколько военных и беженских лагерей. В лагере Сфаят проживали семейные преподаватели и офицеры Морского корпуса, располагавшегося в форте Жебель Кебир.

В поэтическом творчестве И. Кнорринг беженский лагерь Сфаят становится не только символом чужбины, но и символом несвободы, «клетки», приобретает мортальный смысл и находит многочисленные инварианты изображения в повторяющихся лексемах «тлен, мрак, ночь, смерть, могила, кладбище». Она пишет, что здесь «так одиноко, / Так тоскливо и бесприютно... (*Дай мне песен родины далекой*, 1923), «Здесь, в этой клетке, вянут дни ...» (*Все писем жду ...*, 1923). Это поэтическое восприятие отразится и в дневниковых записях, где Ирина пишет о себе, как героине повести, у которой «нет в жизни» [Кнорринг 2009, 228], а беженца определяет как человека «без отечества, без права, без состояния, без собственности. Бездомный скиталец, всем мешающий и бесполезный» [Там же, 230]. Этот эмигрантский мотив отчуждения, столь характерный для русской литературы зарубежья, дополняется чувством непринадлежности месту их временного нахождения и чувством необладания.

Беженская жизнь в лагерях рождает острое дихотомическое противопоставление свободе и вольности североафриканской природы, ее первозданности и архаичности. Тунис, выступающий контрастом европейской природе, архитектуре и образу жизни, в то же время дает утешение, рождает воспоминания о России и привносит библейские аллюзии, вдохновляющие и дающие новое мироощущение. Тем самым новая и экзотичная для эмигрантов пространственная дислокация помогает пережить им чувство отчуждения и обрести новую идентичность:

...громadne пальмы в цвету: огромные, сажени в три высотой, кусты кактусов, и тоже в цвету (...) Прибавить к этому арабов в их патриархальных костюмах; их маленьких осликов, постоянное «арри», которым они понукают их; несколько нагруженных верблюдов с удивительно мелодичными колокольчиками – получается какая-то необыкновенная милая и давно знакомая фантазия – из Ветхого Завета. Хорошо хоть ненадолго уходить от нашей мертвечины в такие уютные уголки природы, подышать там иным воздухом, пробудить в себе иные мысли [Кнорринг 2009, 280].

«Гефсиманский сад» с библейским пейзажем, как пишет преподаватель бизертинского Морского корпуса Н.Н. Кнорринг (1880–1967, Алма-Ата), позволял уйти «в самого себя, остаться со своими думами» от скованности и однообразия жизни в беженских лагерях [Кнорринг 1935, 51, 54]. Этот «путь в пустыне» с прогулками по извилистым тропинкам включает размышления о себе и Родине, описание культурно-религиозных событий в жизни русских эмигрантов.

Религиозные службы и духовные чаяния русских беженцев становятся неотъемлемой частью эмигрантского пребывания в Тунисе. Говоря о значении церкви в жизни бизертинского Морского корпуса и беженских лагерей, Н. Кнорринг отмечал:

Вспоминая наши многочисленные церковные службы, можно сказать с уверенностью, что церковь вносила какую-то умиротворяющую регулярность в наш годовой служебный обиход, объединяла, давала много сладких минут своим утешением и красотой (...). Вот почему, когда мы вспоминаем нашу Африку, мы вспоминаем и темный коридор, и большую комнату с узкими амбразурами. Там, над алтарем был нарисован голубь. Церковь разобрали, иконостас сложили, а голубь остался [Кнорринг 1935, 64–69].

Тунис с ветхозаветными пейзажами концептуализирует в мемуарах библейскую метафору «изгнания / исхода» и «блуждания по миру» («пустыне»), характерный мотив русской эмигрантской литературы «первой волны». В бизертинском Морском корпусе ставится написанная В. Бергом пьеса *Руфь*, проводящая аналогию между скитавшейся на богатых полях Вооза библейской Руфи⁴ и «загнанной в чужие края Русью». Этот символический образ давал надежду изгнанникам на обретение воздаяния. Воспоминание об этой постановке сохранилась в *Письмах из Африки* Г. Спасского и в мемуарах самого автора.

Библейская история Руфи, принявшая добровольно терни изгнания ради высшей самоотверженной любви – оживает для терпящих ту же самую судьбу. Нежно и осторожно играют артисты-любители, тихо и трогательно звучит тонкая и глубокая музыка. Благоговейно слушают зрители древнее сказание, переживая его своим страдавшимися духом [Берг 1931, 162].

В отличие от юной Ирины Кнорринг, которой было всего 15 лет, В. Берг и Н. Кнорринг были непосредственными участниками и свидетелями Русского исхода. В Бизерте капитан 2-го ранга В. Берг был ротным гардемаринов Морского корпуса и обучал их военному строю, а Н. Кнорринг преподавал «Историю русской культуры» в Морском корпусе и вел литературный

⁴ *Руфь* (ивр. רות [Рут]) – библейская праведница, именем которой названа «Книга Руфь». Родом моавитянка, она привязалась к своему новому родству по мужу (еврею из Вифлеема) и после смерти мужа не хотела расстаться со своей свекровью Ноеминой, приняла ее религию и переселилась с ней из Моава в Вифлеем. Праведность и красота молодой Руфи обратили на себя внимание знатного Вооза, чьей женой она стала и родила ему сына Овида и стала таким образом праматерью царя Давида [Библейская энциклопедия архимандрита Никифора].

кружок. Поэтому в своих мемуарах, написанных по истечении лет во Франции, они стремились наиболее полно воссоздать психологическую и духовную атмосферу пребывания Морского корпуса в Бизерте. Они описывают с документальной точностью жизнь гардемарин и преподавателей с обустройством быта, занятиями, театральными постановками и религиозными службами. Этот новый мир наделен в их воспоминаниях близкими и понятными по прежней жизни свойствами, где «стилистика» поведения также приближена российскому прошлому. В. Берг называет бизертинский Морской корпус «княжеством русским Кябирским» [Берг 1931, 142], а Н. Кнорринг – «нашим русским уголком в Африке» [Кнорринг 1935, 69]. Стремление поместить свои воспоминания в замкнутое пространство с «налаженным делом» позволяло авторам забыть о трагических событиях, но и рождало представление о потерянной родине. Уподобляя Морской корпус «русскому княчеству», В. Берг и Н. Кнорринг трактуют свою деятельность в Бизерте, на африканской земле, как подвижничество, служение будущей России и противопоставляют себя другим беженцам:

Положение беженцев, сбитых в кучу, хотя и сытых, благодаря заботливости французов, было незавидно в моральном отношении: не было работы, все сидели без дела и очень скучали. (...) Мы же, из Морского корпуса, с места имели свое дело, при том национальное, которое давало возможность «служить» России даже на чужбине» [Кнорринг 1935, 40].

Исторический ход событий привел к тому, что эта «сказка, пятилетний сон красивый и фантастичный» [Берг 1931, 131], «где был русский дух и Русью пахло», в которой грезилась Россия [Там же, 180], пришла к своему драматичному финалу. Особенно трагично звучит в мемуарных воспоминаниях тема гибели Русской эскадры, отождествляющейся со смертью Белой армии и потерей России, и тема ликвидации Морского корпуса как исчезновение «русского уголка», «русского дома» в Африке.

Эскадра таяла, люди расходились по всей Тунисии, перебирались в Европу (...) Корабли – живые организмы, и боль их страданий чувствуется. Спущены Андреевские флаги... (...) Корабли без дела, без ухода, стоящие один вплотную с другим, без освещения, ржавеют и умирают. Бухта Каруба – мертвое кладбище... [Кнорринг 1935, 103].

Для морских офицеров эта утрата была равносильна потере Родины. Завершая свои мемуары, Н. Кнорринг выражал горькое сожаление о том, что здесь, в Тунисе, не было устроено «Русского дома» для беженцев и инвалидов [Там же, 104].

Для многих эмигрантов в то время Тунис представлялся «остановкой в пути», так как одни жили надеждой на возвращение на Родину, а другие – желанием уехать во Францию, признававшей правительство Врангеля и взявшей под защиту русских беженцев. Это острое желание уехать из Туниса с его неблагоприятной социально-экономической ситуацией, ярко отразилось в автодокументальной и художественной литературе. Протоиерей Георгий Спасский пишет:

Тяга во Францию продолжается. Каждую неделю отходит транспорт в Марсель, и каждый раз с палубы машут платками, посылая прощальный привет остающимся, группы отъезжающих русских. (...) Раньше все ехали на заводы или для очистки полей, теперь всех чарует Париж. Слово очковая змея, притягивает он к себе бедную птичку эмиграции. И как чеховские сестры стонали: «В Москву... в Москву... в Москву...», так теперь и на эскадре, и в рабочих группах один клич: «В Париж... в Париж... в Париж...» [Спасский 2002, 87].

Эмигрантские произведения приобретают форму травелога, своеобразных путевых очерков, где мотив пространственной дислокации и странствия получает дополнительное наполнение мотивом отчуждения в прямом смысле (изгнание) и в метафорическом (отстранение, выход за пределы пространственного и временного восприятия) [Бугаева 2010, 188]. Воспоминания эмигрантов запечатлели не только переход из Константинополя к африканским берегам, наброски африканской и восточной действительности и экзотического пейзажа, описание русского эмигрантского быта, но и размышления о России и себе в пространственной и временной оппозиции (*здесь / там, прошлое / настоящее / будущее*). Г.-Б. Колер, соотнося эмигрантское восприятие и жанр травелога, отмечает:

травелог как виртуальное путешествие вглубь, как вездесущий выход из времени и пространства, позволяет избежать эмигрантского существования, попавшего в редкую амбивалентность беглости и неподвижности. Вечно проклипаемое «прощание навсегда» таким образом преодолевается [Колер 2010, 270].

Ярким примером эмигрантского путевого восприятия Туниса является произведение Р.Б. Гуля (1896, Пенза – 1986, Нью-Йорк) *Белые по Черному. Очерки Гражданской войны*, написанное во второй половине 1920-х гг. в Берлине. Роман был создан по рассказам эмигранта, уехавшего из Туниса в Европу, и основан на реальных событиях. Примечательно, что книга была издана в советской России в Госиздате, так как в 1927–1928 гг. Р. Гуль был корреспондентом ленинградских газет. Очерк построен по законам литера-

туры путешествий, но отбор материала и авторская позиция обусловлены ситуацией эмиграции, «люди отправляются в дорогу, но не для того, чтобы увидеть что-то новое; уезжают, однако обратно не возвращаются» [Колер 2010, 248].

Сюжет африканской части произведения развивается в двух взаимосвязанных направлениях: передвижение по стране и описание эмигрантского быта. В само заглавие произведения *Белые по Черному* выведен цветовой контраст, характеризующий весь трагизм Гражданской войны. В первой части произведения по Черному морю уходят «белые» в эмигрантскую неизвестность, уже в самой Африке (Тунисе) белые пытаются вжиться в чужой для них в культурно-национальном отношении мир. Герой романа – бывший студент медицинского факультета, матрос миноносца «Беспокойный», эвакуировавшийся в составе севастопольского Морского корпуса, пытается найти себя в Африке. Эмигрантское странствие описано кинематографическим приемом раскадровки, когда каждый сюжет текста выделен и снабжен заголовками. Так, в тунисской части заголовки отражают географию странствия героя по стране, интересные встречи и знакомства: *Утро в Африке*, *17 чашек кофе в Загуане*, *Как устраиваются люди в Тунисе*, *Джебель Джелюд* и др. Здесь присутствуют и маркированные сцены: как офицеры становятся штатскими, беженская жизнь в лагере, попытка снять жилье и т.д. Эти небольшие очерки содержат меткие наблюдения героя, как эмигранты пытаются приспособиться к новым для них бытовым реалиям. Повествователь проявляет неподдельный интерес к эмпирической реальности. Тунис представлен через визуальные образы, разнообразные картины местной жизни. Произведение густо населено: это и сослуживцы, соседи, колониальные хозяева, тунисские знакомые и т.д. Среди «маленьких» героев романа особо интересны реальные персонажи, сыгравшие важную роль в жизни русских беженцев Туниса. Так, в очерке *Экс-министр юстиции* [Гуль 1928, 232–234] представлен образ адвоката, государственного общественного деятеля, министра юстиции Временного правительства, представителя тунисского отделения Российского земско-городского комитета *Павла Николаевича Переверзева* (1871–1944, Париж). В очерке *На мертвых якорях* нарисован портрет командующего Русской эскадрой *Михаила Андреевича Беренса* (1897, Тифлис – 1943, Тунис):

Адмирал Беренс – командующий эскадрой. Беренс высоко роста – с немецким лицом. У адмирала крупный нос, оплывшие глаза, лысая голова и крепкая лошадиная челюсть. Адмирал пишет, отдает приказы, смещает, благодарит. Адмирал – выходит к подъему флага [Гуль 1928, 251–252].

Местные колорит и экзотика воссоздают не только конкретные описания местности и красочные пейзажные зарисовки, но и фиксируемые в мемуарах многочисленные восточные обычаи и традиции: арабский город с его шумным базаром, кофейную церемонию, свадьбу. В создании национальных образов, регионального колорита активно используются вставки тунисских слов и фраз в русском написании: «Млиах, млиах ессер!» (Хорошо! Очень хорошо!), «Айя фиса!» (Быстрее!), «О, робби, уалешь! (О, за что, господи!)». Герой испытывает неподдельную симпатию по отношению к открываемому им культурному миру, а также к местным жителям. Так, отправившись в Загуан выкорчевывать оливки, герой наблюдает за стариком арабом в кофейне. «Помолившись, старик варит кофе. В маленьком жестяном ковшике с длинной ручкой. Он держит его на углях. И чуть только кофе закипел – вылили густой и черный – в фарфоровую чашечку. Старик медленно пьет – с неподвижным спокойным лицом. Глядит он куда-то – сквозь стены» [Там же, 166].

Африканская действительность не отвергается повествователем как нечто чуждое, но, напротив, становится толчком для размышлений о себе и эмигрантской жизни, о прошлом и будущем. Зачастую эти два мира сталкиваются: восточный мир, гармонирующий с многовековой историей и самой природой, и мир эмигрантов, живущих в «ином зрении». Так, бытовая зарисовка в восточной «несколькосотлетней» лавке, беседа с хозяином стариком-купцом Ахмедом бен Азара о многовековой истории страны, о захвативших Тунис «руми» (французах, в более широком значении иностранцах)⁵, заканчивается сценой из эмигрантской жизни: в старой крепости Касбе в руинах старого дома русские студенты проводят собрание, где звучат эмигрантские лозунги «организованность – сплоченность – касса взаимопомощи – подкомиссия – пленум...». Это столкновение двух культур приводят к размышлениям героя-повествователя о мимолетности и суетности жизни. «Ль фет – ль мет» (Что прошло – то мертво) – по-арабски заключает русский эмигрант [Там же, 216].

Погружаясь в тунисский быт и тяжелый труд эмигрантов, герой романа приходит к осознанию неестественности пребывания здесь русских, их чуждости африканской природе, ландшафту, арабской архитектуре. Эмигрантское желание жить правилами прошлой жизни и воспоминаниями контрастирует с тунисским бытом и реалиями эмигрантской жизни.

⁵ В апреле 1881 г. французские войска с территории Алжира перешли границу Туниса. В мае тунисский бей Мухаммад Ас-Садик подписал продиктованное ему соглашение, установившее протекторат Франции над страной. Независимость Тунис получил в 1956 г.

Сама природа Африки, ее «сияющие звезды» равнодушны беженским чаяниям. Такое же отчуждение по отношению к Африке испытывают и персонажи очерка. Так, студент-зоолог, чей небольшой дневник включен в канву повествования, пишет: «Молодость говорят лучшая пора жизни и недаром по-арабски она синоним красивого. То, что молодо – красиво. Но моя молодость... Как жутко целыми днями говорить только по-французски и по-арабски, носить колониальную каску и все время видеть исторический Карфаген» [Там же, 237]. Потеря родины и своего пространства, осознание себя «лишним» становятся тяжелым испытанием для молодых эмигрантов и приводят к потере смысла жизни и желанию жить. Этот мотив отчуждения имеет не только метафорический смысл. Студент-зоолог заканчивает жизнь самоубийством. Подобный мотив присутствует и на страницах дневника юной И. Кнорринг, которая не раз задается вопросом: «Стоит ли жить? (...) Стоит ли жить, чувствуя себя лишним, которого заткнули куда-то в Африку и позабыли о нем» [Кнорринг 2009, 236]

Главный герой очерков, меняя географию своего пребывания в стране, выкорчевку оливок в Загуане на «арабскую каторгу» на соляных озерах, приходит к глубоким размышлениям о свободе: «Не все ли равно где человеку жить? И почему мне не жить в Африке? Ведь живут же здесь люди. Но мне скучно (...) Гири нужны человеку. Иль – кандалы. Когда человек свободен от всего, то скука гонит его по свету» [Гуль 1928, 247]. Чувство утраты своего места, чувство непринадлежности месту временного нахождения приводят его к метафорическому отстранению. Роман заканчивается тем, что герой в 1922 г. покидает Тунис, но его эмигрантские странствия продолжаются, он же свободен: «я хуже птицы. Я человек без кандалов» [Там же, 248].

Итак, в первой половине XX в. Северная Африка как новый топос и географический локус становится неотъемлемой частью автодокументальной и художественной литературы русской эмиграции «первой волны». Русские эмигранты пытались запечатлеть свое пребывание, в том числе недолгое, в новом для них геокультурном пространстве. Продолжая разработку африканского текста рубежа веков, эмигранты вносили в него ряд важных художественных мотивов, продиктованных ситуацией изгнания. Рассмотренные автодокументальные и художественные произведения разнятся по стилистике, по авторско-философскому осмыслению и художественному изображению своего пребывания в Тунисе. Несомненно, на этом сказались возрастные различия и условия пребывания в стране: служба в Морском корпусе, где «русский дух», или кочевая беженская жизнь в поисках работы. Дневник И. Кнорринг и рассказы-очерки Р. Гуля *Белые по Черному* по-юношески

эмоциональны, наполнены описанием своих переживаний, где Тунис, с одной стороны, выступает сковывающим местом, «каторгой», местом отчуждения и приводит к потере смысла жизни, а с другой – рождает ветхозаветные аллюзии и дает новые смыслы. А мемуарные произведения В. Берга и Н. Кнорринга изображают налаженный быт бизертинского Морского корпуса как «потерянный рай» и грёзой их служения во благо будущей России. Для них Африка стала и «русским уголком», и местом осознания потери Родины. В рассмотренных произведениях изображение Туниса (зарисовки бытового интерьера, картин природы, портреты отдельных героев) пропускается через эмигрантское восприятие, актуализируя библейские аллюзии и тему России как утраченного дома.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Берг Владимир. 1931. *Последние гардемарины. (Морской Корпус). Трилогия.* Париж: Издание Военно-Морского Союза.
- Библейская энциклопедия архимандрита Никифора.* (online) <https://ru.wikisource.org/wiki/BA/3> (доступ 03.01.2021).
- Бугаева Людмила. 2010. *Литература и rite de passage.* Санкт-Петербург: Петрополис.
- Горячкин Геннадий, Гриценко Т., Фомин Олег. 2000. *Русская эмиграция в Египте и Тунисе (1920–39 гг.).* Москва: Институт стран Азии и Африки, Общество друзей Египта в Российской Федерации.
- Гуль Роман. 1928. *Белые по Черному. Очерки Гражданской войны.* Москва–Ленинград: Государственное издательство.
- Замятин Дмитрий. 2003. *Гуманитарная география: пространство и язык географических образов.* Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кнорринг Ирина. 2009. *Повесть из собственной жизни. Дневник.* Москва: АГРАФ.
- Кнорринг Ирина. 2014. *Золотые миры. Избранное.* Ред. Чернова Н.М. Алматы.
- Кнорринг Николай. 1931. *Сфаят. Очерки из жизни Морского Корпуса в Африке.* Париж: Библиотека «Иллюстрированной России».
- Колер Г.-Б. 2010. *Вездесущность и глубина: «Путешествие в неизвестный край» Юрия Терапиано в контексте травелогов русской эмиграции.* В: *Белые взгляды: Новое прочтение русских травелогов первой трети XX века: Сборник статей.* Сост. Тиме Г.А., Киссель А.С. Перевод с немецкого Тиме Г.А. Москва: Новое литературное обозрение: 247-270.
- Колупаев Владимир. 2009. *Русские в Магрибе. История русских общин в Африке в XX веке.* Москва: Пашков дом.
- Российская диаспора в Африке. 20–50-е годы.* 2001. Сборник статей. Москва: Восточная литература РАН.
- Русская колония в Тунисе. 1920–2000.* 2008. Сборник. Сост. Махров К.В. Москва: Русский путь.
- Спасский Георгий. 2002. *Письма о. Георгия из Африки.* В: *Африка глазами эмигрантов. Россияне на континенте в первой половине XX века.* Сост. Летнев А.Б., Хохлова В.П. Москва: Восточная литература РАН: 82–89.
- Сухов Николай. 2019. *История русской эмиграции в Марокко в XX в.* Москва: Институт востоковедения РАН.
- Ширинская Анастасия. 2003. *Бизерта. Последняя стоянка.* Санкт-Петербург: Издательство Фонд содействия флоту «Отечество».

REFERENCES

- Berg Vladimir. 1931. *Poslednie gardemarinny. (Morskoy Korpus). Trilogiâ* [Last naval cadets. (Sea Case). Trilogy]. Paris, Izdanie Voenno-Morskogo Soûza. (In Russian)
- Biblejskaâ ènciklopediâ arhimandrita Nikifora* [Bible encyclopedia by the archimandrite Nikifor]. Available at: <https://ru.wikisource.org/wiki/BA/3> (Accessed 03 January 2021). (In Russian)
- Bugaeva Lûdmila. 2010. *Literatura i rite de passage* [Literature and rite de passage]. St. Petersburg, Petropolis. (In Russian)
- Gorâčkin Gennadij, Grišenko T., Fomin Oleg. 2000. *Ruskaâ èmigraciâ v Egipte i Tunise (1920–39 gg.)* [Russian emigration in Egypt and Tunisia (1920–39)]. Moscow, Institut stran Azii i Afriki, Obšestvo družej Egipta v Rossijskoj Federacii. (In Russian)
- Gul' Roman. 1928. *Belye po černomu. Očerki Graždanskoj vojny* [White on Black. Sketches of Civil war]. Moscow, Leningrad, Gosudarstvennoe izdatel'stvo. (In Russian)
- Knorring Irina. 2009. *Povest' iz sobstvennoj žizni. Dnevnik* [The story from own life. Diary]. Moscow, AGRAF. (In Russian)
- Knorring Irina. 2014. *Zoloty miry. Izbrannoe* [Gold worlds. Favourites]. Ed. Černova N.M. Almeta. (In Russian)
- Knorring Nikolaj. 1931. *Sfaît. Očerki iz žizni Morskogo Korpusa v Afrike* [Sfait. Sketches from life of the Sea Case in Africa]. Paris, Biblioteka Illûstrirovannoj Rossii. (In Russian)
- Koler G.-B. 2010. *Veždesušnost'i glubina: "Putešestvie v neizvestnyj kraj" Ūriâ Terapiano v kontekste travelogov ruskoj èmigracii* [Omnipresence and depth: "A travel to the unknown region" of Yury Terapiano in the context of travelogues of the Russian emigration]. In: *Beglye vzglâdy: Novoe pročtenie russkih travelogov pervoj treti XX veka: Sbornik statej* [Glances: New reading of the Russian travelogues of the first third of the 20th century]. Moscow, Novoe literaturnoe obozrenie, pp. 247–270. (In Russian)
- Kolupaev Vladimir. 2009. *Russkie v Magribe. Istoriâ russkih obšin v Afrike v XX veke* [Russians in the Maghreb. The history of Russian communities in Africa in the XX century]. Moscow, Paškov dom. (In Russian)
- Rossijskaâ diaspora v Afrike. 20–50-e gody* [Russian diaspora in Africa. 20–50 s.]. 2001. Sbornik statej. Moscow, Vostočnaâ literature RAN. (In Russian)
- Ruskaâ koloniâ v Tunise. 1920–2000* [Russian colony in Tunisia. 1920–2000]. 2008. Sbornik. Ed. Mahrov K.V. Moscow, Russkij put'. (In Russian)
- Širinskaâ Anastasiâ. 2003. *Bizerta. Poslednââ stoânka* [Bizerta. Last parking lot]. St. Petersburg, Izdatel'stvo Fond sodejstviâ flotu "Otečestvo". (In Russian)
- Spasskij Georgij. 2002. *Pis'ma o. Georgiâ iz Afriki* [Letters of the father Georgi from Africa]. In: *Afrika glazami èmigrantov. Rossiâne na kontinente v pervoj polovine XX veka* [Africa eyes of emigrants. Russians on the continent in the first half of the XX century]. Eds Letnev A.B., Hohlova V.P. Moscow, Vostočnaâ literatura RAN, pp. 82–89. (In Russian)
- Suhov Nikolaj. 2019. *Istoriâ ruskoj èmigracii v Marokko v XX v.* [The history of Russian emigration to Morocco in the twentieth century]. Moscow, Institut vostokovedeniâ RAN. (In Russian)
- Zamâtin Dmitrij. 2003. *Gumanitarnaâ geografîâ: prostranstvo i âzyk geografičeskih obrazov* [Humanitarian geography: space and language of geographical images]. St. Petersburg, Aletejâ. (In Russian)

Literaturoznawstwo

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6956>

Data przesłania artykułu: 30 maja 2021 r.

Data akceptacji artykułu: 16 czerwca 2021 r.

**„BIEDNE LIZY” NIKOŁAJA KARAMZINA
I WASILIJA FIODOROWA.
ZE STUDIÓW NAD UKŁADAMI FABULARNYMI
W LITERATURZE ROSYJSKIEJ
PRZEŁOMU XVIII I XIX WIEKU**

Magdalena Dąbrowska

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

Abstrakt: Artykuł zawiera porównanie opowieści Nikołaja Karamzina *Biedna Liza* (1792) i dramatu w 5 aktach Wasilija Fiodorowa *Liza, czyli skutki dumy i uwiedzenia* (1804) w kontekście naśladownictw *Biednej Lizy* i rozwoju rosyjskiej literatury sentymentalnej. Wykorzystana została metoda Kazimierza Bartoszyńskiego. Przedmiotem omówienia jest fabuła (zdarzenia i ich finał) oraz koncepcja postaci (np. chłopskie pochodzenie Lizy i jej matki w opowieści Karamzina – nieznane pochodzenie społeczne Lizy i jej ojca w dramacie Fiodorowa, nieszczęśliwe zakończenie w opowieści Karamzina – szczęśliwe zakończenie w dramacie Fiodorowa).

Słowa kluczowe: Nikołaj Karamzin, *Biedna Liza*, Wasilij Fiodorow, *Liza, czyli skutki dumy i uwiedzenia*, sentymentalizm, fabuła, naśladownictwo, proza, dramat

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

THE “POOR LIZAS” BY NIKOLAY KARAMZIN AND VASILY FYODOROV. A STUDY OF FICTIONAL PATTERNS IN RUSSIAN LITERATURE AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURY

Magdalena Dąbrowska

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

Abstract: This article offers a comparison of the story *Poor Liza* by Nikolay Karamzin (1792) and the drama in five acts *Liza, or the Consequences of Pride and Seduction* by Vasily Fyodorov (1804) and examines them in the context of other imitations of *Poor Liza* and the development of Russian sentimental literature. To achieve these objectives, Kazimierz Bartoszyński's method has been used. The plots (the events and their resolution) as well as the concept of the characters are discussed in detail (for instance, the peasant origin of Liza and her mother in Karamzin's story vs the unknown social background of Liza and her father in Fyodorov's drama, the unhappy ending of Karamzin's story vs the happy ending of Fyodorov's drama).

Keywords: Nikolay Karamzin, *Poor Liza*, Vasily Fyodorov, *Liza, or the Consequences of Pride and Seduction*, sentimentalism, plot, imitating, prose, drama

W 1792 roku Nikołaj Karamzin (1766–1826) opublikował w założonym przez siebie czasopiśmie „Moskowskij żurnał” opowieść *Biedna Liza* (*Бедная Лиза*) [Карамзин 1792, 238–277]. Wydawana wiele razy nie tylko za życia autora, lecz także po jego śmierci w osobnych edycjach książkowych, zbiorach dzieł pisarza i prozy oświeceniowej oraz antologiach utworów o tematyce miłosnej, przekładana na języki obce, komentowana, zarówno w tonie uznania za nowatorstwo w zakresie narracji i koncepcji postaci, jak i ganienia za naiwność i czułośćkowość, wreszcie wystawiana na scenie zapisała się w dziejach literatury jako pozycja klasyczna, lektura wielu pokoleń czytelników i częsty przedmiot studiów literaturoznawczych.

W 1804 roku Wasilij Fiodorow (ur. ok. 1778 – zm. nie wcześniej niż w 1833 roku) wydał w Moskwie dramat w pięciu aktach *Liza, czyli Skutki dumy i uwiedzenia* (*Лиза, или Следствия гордости и обольщения*). Drugie wydanie

– petersburskie – wyszło w 1817 roku [Федоров 1817], prawie dwa wieki później stając się podstawą zamieszczenia w antologii dramatu sentymentalnego przygotowanej pod redakcją Natalii Piwowarowej przez Rosyjską Akademię Sztuki Teatralnej [Федоров 2005, 165–198]¹. Na początku XIX wieku wielokrotnie wystawiany – 22 razy w Petersburgu w latach 1803–1822 i tyleż w Moskwie w latach 1804–1819 – odszedł następnie w zapomnienie, mogąc liczyć co najwyżej na wzmianki wąskiego grona badaczy. Co więcej, za „dawno zapomniane” uznawano dramaty W. Fiodorowa już w XIX wieku. Znanych jest ich dziewięć, od wystawionego w 1802 roku *Żołnierza rosyjskiego, czyli Dobrze być prawym raniem* (*Русский солдат, или Хорошо быть добрым господином*) do *Udanego oszustwa* (*Удачный обман*) z 1824 roku. Autor był też poetą i tłumaczem, głównie bajek Ezopa. Określeniem „dawno zapomniane” posłużył się Piotr Karatygin, wspominając *Lizę, czyli Skutki dumy i uwiedzenia* w kontekście głośnej komedii Aleksandra Gribojedowa *Mądremu biada* [Каратыгин online]². Jeżeli mówić o miejscu sztuki W. Fiodorowa w dziejach literatury rosyjskiej, to właśnie w kontekście komedii A. Gribojedowa. Chodzi o odnotowany przez P. Karatygina epizod na spotkaniu towarzyskim: W. Fiodorow wziął do ręki rękopis *Mądremu biada*, przygotowany przez A. Gribojedowa do głośnego odczytania zgromadzonym gościom, stwierdzając, że ma on solidną wagę, porównywalną z jego *Lizą, czyli Skutkami dumy i uwiedzenia*; mimo zapewnień W. Fiodorowa, iż żartował, a także gorączkowych prób załagodzenia sytuacji przez gospodarza salonu, który – również dla żartu – wysłał niefortunnego dowcipnisia do zajęcia miejsca w ostatnim rzędzie krzeseł, obrażony A. Gribojedow przystąpił do czytania *Mądremu biada* dopiero po opuszczeniu sali przez W. Fiodorowa. P. Karatygin podsumował całą scenę słowami: „dramatopisarz z powodu swojego nieszczęsnego dramatu miał odegrać komiczną rolę, a z kolei komediopisarz o mało co nie odegrał dramatu z powodu swojej komedii” [Каратыгин online].

Opowieść N. Karamzina i dramat W. Fiodorowa „spotykały się” już w refleksji naukowej. Jeśli w poszukiwaniu owych „miejsz spotkań” wyjść poza opracowania naukowe na temat literatury rosyjskiej przełomu XVIII i XIX stulecia, to znajdzie się wśród nich wystawa w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie, zorganizowana w 2016 roku z okazji 250. rocznicy urodzin Karamzina [zob. *Исполн...* 2016]: wydanie książkowe *Biednej Lizy* z 1796 sąsiadowało na niej

¹ Publikacja ta stanowi podstawę rozpatrzenia dramatu W. Fiodorowa w niniejszym artykule. Została ona opatrzona podstawowymi danymi bibliograficznymi jego wydań i statystyką wystawień [zob. Федоров 2005, 299]. Różnice między poszczególnymi wydaniem dramatu będą odnotowywane i komentowane w przypisach.

² Tu i dalej przekład (także – poza *Mądremu biada* Aleksandra Gribojedowa – tytułów dzieł literackich) własny – M.D.

z wydaniem *Lizy, czyli Skutków dumy i uwiedzenia* z 1803 roku. Wraz ze zbiorem poetyckim Iwana Dmitrijewa *I moje bagatele (И мои безделки)*, dumami Kondratija Rylejewa, dramatem Siergieja Glinki *Natalia, córka bojarska (Наталья боярская дочь)* i mającą taki sam tytuł powieścią poetycką Aleksandra Mieszczewskiego oraz dramatem Nikołaja Iljina *Liza, czyli Triumf wdzięczności (Лиза, или Торжество благодарности)* sztuka Wasilija Fiodorowa znalazła się w dziale *Naśladownictwa N.M. Karamzina i przeróbki jego dzieł przez innych twórców* [zob. *Исполн...* 2016, 158–160]³. W tym samym kluczu ujmowano wymienione utwory w XIX wieku. „Nijak nie mogę przywyknąć do dramatów zaczerpniętych z opowieści Karamzina. Opowieści te same w sobie są zachwycające, lecz na scenie – niemożliwie męczące i nudne. (...) *Liza* Fiodorowa jest nudna, a *Natalia* Glinki (...) jeszcze nudniejsza” – pisał w 1806 roku Stiepan Żychariow [Жихарев online]. Za wyrosłą z tradycji *Biednej Lizy* uważa się jeszcze jedną sztukę W. Fiodorowa – *Miłość i snotę (Любовь и добродетель)* z 1803 roku [por. *Николай Михайлович Карамзин...* 1999, 196].

Do wzorowania się na Karamzinowskiej opowieści o biednej Lizie W. Fiodorow przyznał się w podtytule dramatu, określając go jako „zaczerpnięty z biednej Lizy Pana Karamzina” [Федоров 1817, б.н.с.]⁴. Co do tego nie mieli wątpliwości także recenzenci sztuki. W recenzji zamieszczonej w czasopiśmie „Wiestnik Jewropy” w 1811 roku czytamy: „Wydaje się, że jest pewne podobieństwo między tą *Lizą* teatralną i inną *Biedną Lizą*. Jestem przekonany, że wszyscy rozumieją mnie i nikt nie zacznie pytać: co to za *Biedna Liza*?” [Лиза... 1811, 65]. Słowo „recenzja” zostało użyte w odniesieniu do tego artykułu umownie, znajdujemy w nim bowiem nie ocenę dramatu W. Fiodorowa (co najwyżej możemy wyczuć, że autor pisze o nim z ironią), lecz rozważania o okolicach podmoskiewskiego Klasztoru Simonowskiego, które stały się celem odwiedzin czytelników opowieści N. Karamzina [zob. Топоров 1995, passim], a także o jej tytułowej postaci, która (tu znów daje o sobie znać ironiczny dystans autora) sławą dorównała herosom homeryckim i zepchnęła na plan dalszy wielu bohaterów historii rodzimej. Przez samego dramaturga i pierwszych komentatorów jego utworu odbiorcy zostali

³ Poszczególne utwory napisane pod wpływem *Biednej Lizy* są czasem mylone ze sobą, by wymienić jako przykład pracę A.M. Fomiczewa o Gribojedowie, w której W. Fiodorowowi został przypisany dramat *Liza, czyli Triumf wdzięczności*, w rzeczywistości napisany przez Iljina [Фомичев 1982, 17]. Błąd powielili autorzy bibliografii dzieł N. Karamzina i ich opracowań [Николай Михайлович Карамзин... 1999, 223].

⁴ Na stronie tytułowej wydania z 1817 r. widnieje także data i miejsce premiery dramatu – Petersburg, 2 grudnia 1803 r. Informacje o *Biednej Lizie* jako źródle inspiracji oraz premierze petersburskiej pominięto w wydaniu z 2005 r.; zachowana została w nim dedykacja oraz jej rozwinięcie (z nawiązaniem do Katarzyny II) [por. Федоров 2005, 165, 299].

zaopatrzeni w klucz, który otwierał im drogę do jego odczytania przez uruchomienie skojarzeń literackich. Można zaryzykować stwierdzenie, że właśnie temu czytelnemu kluczowi – bodaj bardziej niż, jak sugeruje Tatiana Rodina, grze aktorskiej [Родина 1961, 81] – sztuka *Liza*, czyli *Skutki dumy i uwiedzenia* zawdzięcza wieloletnią obecność na scenach moskiewskich i petersburskich.

Problemem, przed którym stają badacze sztuki W. Fiodorowa, nie jest więc ustalenie źródła, z którego twórca czerpał inspirację. Autor jakby wspomniałomyślnie zdjął z nich obowiązek prowadzenia nad swoim dramatem studiów porównawczych o zorientowaniu genetycznym na ich wyjściowym poziomie. Wymagające odpowiedzi pytanie wykracza poza ten punkt wyjścia: jakim zmianom – szeroko rozumianym, od zasadniczych transformacji do drobnych przesunięć znaczeniowych – uległa opowieść o biednej Lizie pod piórem dramaturga w obszarze koncepcji postaci i przede wszystkim w warstwie zdarzeniowej? W rozpracowaniu tego problemu może okazać się przydatna propozycja metodologiczna Kazimierza Bartoszyńskiego, opierająca się na klasyfikacji figur fabularnych, rozumianych jako układ trzech faz pojedynczego zdarzenia: wprowadzenia sytuacji nowej, transformacji oraz rozwiązania [Bartoszyński 1976, 107]. Główne miejsce zajmują w jego podziale figury prezentujące procesy sprawcze, czyli czynności zmierzające do zmiany sytuacji wyjściowej, oraz figury o charakterze „poznawczym”, czyli takie, których układ polega na postawieniu problemu, ukazaniu zabiegów „rozszyfrowujących” i przedstawieniu osiągniętego rozwiązania [Bartoszyński 1976, 107–108]. W podobny sposób ujmował *Biedną Lizę* i inne Karamzinowskie opowieści Witold Kowalczyk [zob. Kowalczyk 1985, 117; por. Dąbrowska 2003, 154–155]. Wracając zaś do recenzji z czasopisma „Więstnik Jewropy”, można dodać, że coś z próby rozłożenia na „czynniki pierwsze” warstwy zdarzeniowej sztuki W. Fiodorowa – z zaznaczeniem różnic z *Biedną Lizą* – ma w sobie jej zakończenie: „Lizę zmieniają z biednej chłopki w córkę ziemianina, wnuczkę ważnego pana; tonącej Lizie przywracają życie; Lizę wydają za mąż za ukochanego Erasta” [*Луза...* 1811, 66].

Dramat Fiodorowa jest nazywany „kontynuacją” *Biednej Lizy* [Mazurek-Wita 1987, 120] z wyraźnie pomyślnym zakończeniem. Porzucona przez Erasta Liza co prawda targa się na swoje życie, ale zostaje odratowana; Erast wprawdzie porzucił ją dla bogatej wdowy Dobrosierdowej, z którą małżeństwo pozwoliłoby mu podreperować nadzarpnięty przez grę w karty majątek, ale ujawnienie tajemnicy pochodzenia dziewczyny – jej ojciec Matwiej nie jest włościaninem, lecz człowiekiem szlachetnie urodzonym, który przed laty opuścił rodzinny dom i zamieszkał na wsi, niedoszła żona Erasta okazuje się zaś siostrą Matwieja, a ciotką Lizy – pozwala Erastowi podjąć decyzję o powrocie do nieprzerwanie

i szczerze kochanej przez niego Lizy. Odratowanie Lizy i ujawnienie tajemnicy tworzą punkt kulminacyjny sztuki W. Fiodorowa, stanowią też o zasadniczej różnicy między nią a opowieścią N. Karamzina. Cała historia przybiera pod piórem dramaturga wyraźny wydźwięk melodramatyczny, charakterystyczny dla kultury literackiej i obyczajowości przełomu XVIII i XIX wieku. W *Biednej Lizie* tragedia tytułowej postaci „rozciągnęła się” na jej otoczenie: schorowaną starą matkę, niezdolną do życia po śmierci córki, oraz samego Erasta, który również zmarł niedługo po samobójstwie kochanki. W *Lizie, czyli Skutkach dumy i uwiedzenia* zdarzenia kończą się pomyślnie dla wszystkich, przy czym w sposób szczególny zostaje podkreślone to w odniesieniu do Erasta. W opowieści N. Karamzina wyrzuty sumienia nie pozwalają Erastowi dalej żyć, w ostatniej scenie dramatu W. Fiodorowa Erast zrzuca ciężar ze swojego sumienia. Ostatnie zdania wypowiedziane w dramacie przez Gordowa i Erasta niemal dosłownie powtarzają jej tytuł⁵. Krąg postaci w *Lizie, czyli Skutkach pychy i uwiedzenia* jest liczniejszy niż w *Biednej Lizie*: większość postaci z jednego utworu ma swoje „odpowiedniki” w drugim, niemniej w sztuce W. Fiodorowa pojawiają się obok nich postaci nowe (ojciec Dobrosierdowej – Gordow, stary sługa Erasta Osip, służący Gordowa), niektóre zostają wymienione na inne (zamiast matki Lizy występuje jej ojciec), rola części ulega wzmocnieniu i wyeksponowaniu (przyjaciółka Lizy – Katia). Tłem zdarzeń pozostaje niezmiennie Moskwa i jej okolice, o których Dobrosierdowa wypowiada się w sposób zbliżony do narratora *Biednej Lizy*: „Szczodrze obdarzyła przyroda Moskwę pięknymi okolicami!” [Федоров 2005, 176]. Miejscem niedoszłego samobójstwa Lizy jest rzeka, nie zaś – jak w opowieści N. Karamzina – staw; w obu utworach mowa jest o Klasztorze Simonowskim jako celu odwiedzin mieszkańców starej stolicy. Zamianę stawu na rzekę należy zaliczyć do korekt w obszarze treściowym, zmiana zakończenia z tragicznego na szczęśliwe (wraz z całym ciągiem prowadzących do niego epizodów) to już przykład zasadniczego zabiegu transformacyjnego. Na tym szczególnie etapie porównania *Biednej Lizy* oraz *Lizy, czyli Skutków dumy i uwiedzenia* warto odnieść się do wspomnianej metody badawczej K. Bartoszyńskiego. Zawartość zdarzeniowa *Biednej Lizy*, podobnie jak większości rosyjskich opowieści sentymentalnych, egzemplifikuje figurę prezentującą procesy sprawcze w jej pierwszej odmianie, realizującej następujący schemat: „Cel działań jako wyjście poza stan istniejący.

⁵ W poszczególnych wydaniach dramatu oraz pracach o nim tytułowe słowo „skutek” występuje bądź w liczbie pojedynczej („следствие” [por. Федоров 2005, 299]), bądź w liczbie mnogiej („следствия” [por. *Исполн...* 159]). W związku z użyciem go w końcowych wypowiedziach postaci w liczbie mnogiej, korespondującym z przebiegiem zdarzeń i ich wymową, ten właśnie wariant został przyjęty w niniejszym artykule. Pozostałe człony tytułu pozostają niezmiennie.

Seria operacji przezwyciężenia przeszkód lub dokonywanie «wymian». Realizacja (lub niezrealizowanie) celu, czyli stworzenie sytuacji nowej – pozytywnej lub negatywnej” [Bartoszyński 1976, 107–108] (tutaj jest to niezrealizowanie celu i stworzenie sytuacji negatywnej). Zawartość zdarzeniową *Lizy, czyli Skutków dumy i uwiedzenia* w pewnej mierze można opisać w taki sam sposób, niemniej – za sprawą obecności w niej wspomnianej tajemnicy – zasadne wydaje się odniesienie do niej także figury o charakterze „poznawczym” o układzie polegającym na „postawieniu problemu lub zagadki, ukazaniu szeregu zabiegów «badawczych» i «rozszyfrowujących» (prowadzących często do ujęć retrospektywnych) oraz na prezentacji osiągniętego rozwiązania” [Bartoszyński 1976, 108]. Powody osnucia dramatu na tajemnicy, o której aluzyjnie mowa jest od pierwszego aktu i której odsłonięcie następuje w punkcie kulminacyjnym, stanowiąc zwrot w losach postaci, wymaga dodatkowych wyjaśnień. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że dramaturg mógł kierować się chęcią uatrakcyjnienia sztuki, pobudzenia i utrzymania zainteresowania czytelnika czy widza. Przyciągnąć uwagę miał już sam tytuł, którego drugi człon sygnalizował perypetie miłosne i sposób postępowania bohaterów [por. Mazurek-Wita 1988, 7–17]. Niewykluczone, że autor dramatu był zaznajomiony z literaturą preromantyczną, obfitującą w tajemnicze sploty wypadków. Jego sztuka nie ma jednak charakteru preromantycznego, wyraźnie wykazuje cechy pisarstwa sentymentalnego, a część zastosowanych w niej rozwiązań mieści się w repertuarze szeroko rozumianej dramaturgii oświeceniowej (tradycyjny podział na akty i sceny, imiona znaczące, wyeksponowana rola monologu itd.). Najbliższa prawdzie wydaje się jeszcze inna odpowiedź na pytanie o powody wprowadzenia „wątku” tajemnicy: mogło chodzić o osłabienie konfliktu społecznego, zniwelowanie różnicy pochodzenia społecznego Lizy i Erasta, ażeby najzupełniej zgodne z ówczesnymi normami stało się połączenie ich węzłem małżeńskim. Obraz dramatu W. Fiodorowa byłby niepełny, gdyby nie uwzględnić jeszcze jednej cechy różniącej go od opowieści N. Karamzina, mianowicie silnego zorientowania dydaktyczno-moralizatorskiego, wyrażającego się w wielkiej obfitości sentencji padających z ust postaci. Większość z nich ma wydźwięk etyczny („Czyste sumienie jest najlepszą okolicznością”, „Umiarkowanie nie potrzebuje wiele”, „Złoto i nieczyste sumienie są nierozłączne” – mówi Osip), jednak zdarzają się również takie, które dotyczą sfery patriotycznej („Rosjanie zawsze zwyciężają” – mówi Liza na wieść o wstąpieniu Erasta do armii) [Федоров 2005, 168, 172, 173]. Wśród wypowiedzi postaci zwracają uwagę wreszcie takie, które odnoszą się do sytuacji włościan, zawierają apel o ich lepsze traktowanie (słowa Matwieja: „Pyszni ludzie! gardzicie swymi braćmi urodzonymi w biednej chacie!”), oraz te, które dotyczą relacji uczuciowych, dopełniając tym samym wymowę tytułu (słowa

Osipa skierowane do Erasta: „Za każdą łezkę wylaną przez uwiedzioną zapłacisz tysiącem cierpień”) [Фелоров 2005, 168, 173].

Badania nad dramatem W. Fiodorowa poszerzają wiedzę o bardzo wielu aspektach życia literackiego w Rosji przełomu XVIII i XIX stulecia. Nie ograniczają się one ani do zasięgu i sposobów oddziaływania prozy N. Karamzina na pisarzy jego czasów, czemu poświęcone były powyższe rozważania, ani do roli i miejsca *Lizy, czyli Skutków dumy i uwiedzenia* na deskach teatralnych, o czym wzmianka pojawiła się na początku. Porównanie utworów o „biednych Lizach” warto zakończyć słowami Mieczysława Brahmra, uzasadniającymi prowadzenie studiów nad spuścizną pisarzy z tła literackiego: „wielu z nich zyskało owego czasu niezwykle popularność i (...) byli oni o wiele lepszym miernikiem przeciętnych upodobań, bardziej miarodajnymi świadkami swej epoki niż ich wielcy współzawodnicy, wyżsi artystem, (...) ale mniej lub bardziej odosobnieni pośród otaczającej ich zbiorowości” [Brahmer, 1961, 73].

Badania nad *Lizą, czyli Skutkami dumy i uwiedzenia* wzbogacają wiedzę o repertuarze gatunkowym oświeceniowego dramatopisarstwa rosyjskiego, jego ewolucji oraz związkach z literaturą zachodnioeuropejską. Sztuka W. Fiodorowa jest przykładem „dramatu łzawego”, rozpatrywanego – wraz z dramatem mieszczańskim czy operą komiczną – w kontekście „komedii i gatunków pokrewnych” [por. Mazurek-Wita 1987]. „Dramaty łzawe” wychodziły spod pióra już Michaiła Chieraskowa (np. *Przyjaciół niefortunnych – Друг несчастных*, 1774), w pierwszym okresie rozwoju sentymentalizmu datowanym na lata 1760–1775 [por. Dąbrowska 2003, 24–25], ale zainteresowanie nim zwiększyło się właśnie na przełomie XVIII i XIX wieku, wraz z osiągnięciem przez sentymentalizm szczytowej fazy rozwoju. W dramatopisarstwie rosyjskim czasów oświecenia widoczne jest przechodzenie od „potoków krwi” do „potoków łez” [por. Смолина 2001, 124], w czym „dramat łzawy” odegrał niemałą rolę. Przełom XVIII i XIX stulecia przyniósł w Rosji wielką popularność sztuk niemieckiego pisarza Augusta von Kotzebuego i w ich kontekście dramaty W. Fiodorowa również może być omawiany [zob. Загорский 1940, 179; por. Dąbrowska 2013, 65–74]; nieprzypadkowo jedna z nich – *Nienawiść do ludzi i żal (Menschenhass und Reue)* – została włączona do antologii dramatu sentymentalnego w Rosji obok sztuki W. Fiodorowa [zob. Коцебю 2005, 199–275].

BIBLIOGRAFIA

- Bartoszyński Kazimierz. 1976. *O badaniach układów fabularnych*. „Pamiętnik Literacki” nr 1: 93–119.
Brahmer Mieczysław. 1961. *Niektóre perspektywy porównawczych studiów literackich w Polsce*. „Przegląd Humanistyczny” nr 5: 68–79.

- Dąbrowska Magdalena. 2003. *Rosyjska opowieść sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dąbrowska Magdalena. 2013. *Recepcja dramaturgii Augusta von Kotzebuego w Rosji w świetle czasopism przełomu XVIII i XIX wieku*. W: *Homo Communicans III*. Red. Janaszek K., Miturska-Bojanowska J. Szczecin: Volumina.pl: 65–74.
- Mazurek-Wita Halina. 1987. *Dramat rosyjski okresu Oświecenia (1765–1825). Ze studiów nad komedią i gatunkami pokrewnymi*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Mazurek-Wita Halina. 1988. *Tytuł w strukturze ideowo-artystycznej dramatów rosyjskich z lat 1760–1825*. „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” nr 11: 7–17.
- Kowalczyk Witold. 1985. *Proza Mikołaja Karamzina. Problemy poetyki*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Жихарев Степан. *Записки современника. Записки студента*. http://az.lib.ru/z/zhiharew_s_p/text_0040.shtml (доступ 1.03.2021).
- Загорский Михаил. 1940. *Пушкин и театр*. Москва–Ленинград: Государственно издательство „Искусство”.
- Исполни русской словесности. К 250-летию со дня рождения Николая Михайловича Карамзина. Каталог выставки*. 2016. Москва: Российская государственная библиотека.
- [Карамзин Николай]. 1792. *Бедная Лиза*. „Московский журнал” ч. 6, кн. 3: 238–277.
- Николай Михайлович Карамзин. Указатель трудов, литературы о жизни и творчестве 1883/1993*. 1999. Red. Либрман А.А. Москва: Издательская фирма „Восточная литература” РАН.
- [Каратыгин Петр]. *Записки Петра Андреевича Каратыгина 1805–1879*. (online) https://royallib.com/read/karatigin_petr/zapiski_petra_andreevicha_karatigina_18051879.html#0 (доступ 2.03.2021).
- Коцебу Август. 2005. *Ненависть к людям и раскаяние*. W: *Друг несчастных, или Пробуждение сердца. Драмматургия русского сентиментализма*. Red. Пивоварова Н.С. Москва: Издательство „ГИТИС”: 199–275.
- Лиза, или следствие гордости и обольщения, драма в 5 действиях*. 1811. „Вестник Европы” ч. LIX, № 17, сентябрь: 65–66.
- Родина Татьяна. 1961. *Русское театральное искусство в начале XIX века*. Red. Зограф Н.Г. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Смолина Капиталина. 2001. *Русская трагедия. XVIII век. Эволюция жанра*. Москва: ИМЛИ РАН „Наследие”.
- Топоров Владимир. 1995. „Бедная Лиза” Карамзина. *Опыт прочтения*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Федоров Василий. 1817. *Лиза, или Следствия гордости и обольщения. Драма в пяти действиях. Сочинение В. Федорова. Заимствованная из бедной Лизы Г-на Карамзина*, изд. 2. Москва: В Типографии В. Плавильщикова.
- Федоров Василий. 2005. *Лиза, или Следствие гордости и обольщения*. W: *Друг несчастных, или Пробуждение сердца. Драмматургия русского сентиментализма*. Red. Пивоварова Н.С. Москва: Издательство „ГИТИС”: 165–198.
- Фомичев Сергей. 1982. *Грибоедов в Петербурге*. Ленинград: Лениздат.

REFERENCES

- Bartoszyński Kazimierz. 1976. *O badaniach układów fabularnych*. „Pamiętnik Literacki” no 1, pp. 93–119. (In Polish)
- Brahmer Mieczysław. 1961. *Niektóre perspektywy porównawczych studiów literackich w Polsce*. „Przegląd Humanistyczny” no 5, pp. 68–79. (In Polish)

- Dąbrowska Magdalena. 2003. *Rosyjska opowieść sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*. Warsaw: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego. (In Polish)
- Dąbrowska Magdalena. 2013. *Recepcja dramaturgii Augusta von Kotzebuego w Rosji w świetle czasopism przełomu XVIII i XIX wieku*. In: *Homo Communicans III*. Eds Janaszek K., Miturska-Bojanowska J. Szczecin, Volumina.pl, pp. 65–74. (In Polish)
- Fedorov Vasilij. 1817. *Liza, ili sledstvie gordosti i obol'senia. Drama v 5 dejstviah* [Liza, or the Consequences of Pride and Seduction, the drama in five acts]. *Sočinenie V. Fedorova. Zaimstvovannaâ iz bednoj Lizy G-na Karamzina*. Ed. 2. Moscow, V Tipografii V. Plavil'shikova. (In Russian)
- Fedorov Vasilij. 2005. *Liza, ili sledstvie gordosti i obol'senia. Drama v 5 dejstviah*. [Liza, or the Consequences of Pride and Seduction]. In: *Drug nesčastnyh, ili Probuždenije serdca. Dramaturgiâ russkogo sentimentalizma*. Ed. Pivovarova N.S. Moscow, Izdatel'stvo "GITIS", pp. 165–198. (In Russian)
- Fomič Sergej. 1982. *Gribojedov v Peterburge* [Gribojedov in Saint Petersburg]. Leningrad, Lenizdat. (In Russian)
- Ispolin ruskoj slovesnosti. K 250-letiu so dnâ roždeniâ Nikolaia Mihailoviča Karamzina. Katalog vystavki* [A Titan of the Russian Literature. Nikolay Mikhailovich Karamzin's 250th Birthday Anniversary]. 2016. Moscow, Rossijskaâ gosudarstvennaâ biblioteka. (In Russian)
- [Karamzin Nikolaj]. 1792. *Bednaâ Liza* [Poor Liza]. "Moskovskij žurnal" Vol. 6, no 3: 238–277. (In Russian)
- [Karatygin Petr]. *Zapiski Petra Andreeviča Karatygina 1805–1879* [The Notes by Pyotr Andreevich Karatygin 1805–1879]. Available at: https://royallib.com/read/karatigin_petr/zapiski_petra_andreevicha_karatigina_18051879.html#0 (Accessed 02 March 2021). (In Russian)
- Kocebu Avgust. 2005. *Nenavist' k lüdâm i raskayanie* [Menschenhass und Reue]. In: *Drug nesčastnyh, ili Probuždenije serdca. Dramaturgiâ russkogo sentimentalizma*. Ed. Pivovarova N.S. Moscow: Izdatel'stvo "GITIS", pp. 199–275. (In Russian)
- Kowalczyk Witold. 1985. *Proza Mikolaja Karamzina. Problemy poetyki*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. (In Polish)
- Liza, ili sledstvie gordosti i obol'senia, drama v 5 dejstviah* [Liza, or the Consequences of Pride and Seduction, the drama in five acts]. 1811. "Vestnik Evropy" Vol. LIX, no 17, pp. 65–66. (In Russian)
- Mazurek-Wita Halina. 1987. *Dramat rosyjski okresu Oświecenia (1765–1825). Ze studiów nad komedią i gatunkami pokrewnymi*. Katowice: Uniwersytet Śląski. (In Polish)
- Mazurek-Wita Halina. 1988. *Tytuł w strukturze ideowo-artystycznej dramatów rosyjskich z lat 1760–1825*. "Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze" no 11, pp. 7–17. (In Polish)
- Nikolaj Mihailovič Karamzin* [Nikolay Mikhailovich Karamzin]. *Ukazatel' trudov, literatury o žizni i tvorčestve 1883–1993*. 1999. Ed. Liberman A.A. Moscow, Izdatel'skaâ firma "Vostočnaâ literatura" RAN. (In Russian)
- Rodina Tatiâna. 1961. *Russkoe teatral'noe iskusstvo v načale XIX veka* [The Russian Art of Theatre at the Beginning of the 19th Century]. Ed. Zograf N.G. Moscow, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. (In Russian)
- Smolina Kapitalina. 2001. *Russkaâ tragediâ. XVIII vek. Evolücia žanra* [The Russian Tragedy. 18th Century. The Evolution of the Genres]. Moskva, IMLI RAN "Nasledie". (In Russian)
- Toporov Vladimir. 1995. "Bednaâ Liza" Karamzina. *Opyt pročtenia* [The "Poor Liza" by Karamzin. An Attempt at Interpretation]. Moscow, Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. (In Russian)
- Zagorski Mihail. 1940. *Puškin i teatr* [Pushkin and a Theatre]. Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo "Iskusstvo". (In Russian)
- Žiharev Stepan. *Zapiski sovremennika* [The Notes by the Contemporary Man]. Available at: http://az.lib.ru/z/zhiharew_s_p/text_0040.shtml (Accessed 01 March 2021). (In Russian)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6958>

Data przesłania artykułu: 30 listopada 2020 r.

Data akceptacji artykułu: 20.05.2021 r.

UKRAINA I STOSUNKI POLSKO-UKRAIŃSKIE W TWÓRCZOŚCI ALEKSANDRA GROZY (1807–1875) NA PRZYKŁADZIE *STAROSTY KANIOWSKIEGO*

Aleksandra Ewelina Mikinka

Uniwersytet Łódzki, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-8157>

e-mail: aleksandra.mikinka@filologia.uni.lodz.pl

Abstrakt: Aleksander Karol Groza (1807–1875) był jednym z pomniejszych twórców tzw. „szkoły ukraińskiej” w poezji polskiej. Inspirując się rodzimym folklorem i eksplorując najbliższe miejscu zamieszkania tereny – zgodnie z zaleceniem swojego przyjaciela i mistrza, Michała Grabowskiego – Groza stworzył zarówno sugestywne i krwawe powieści poetyckie z silnie zarysowaną postacią Kozaka (*Starosta kaniowski, Hryć*), jak i przepelnione malowniczym krajobrazem stepów dumy, będące często autorską „wariacją na temat” bajek ukraińskich. Mówiono, że „przyswoił sobie świat tak zwanej wiary w duchy żywiołowe (...), na wierze, czyli jak dziś mówimy, na zabobonie gminu oparte”. Najbardziej znanym tekstem poety pozostaje do dziś powieść poetycka *Starosta kaniowski*. W artykule analizuje się utwór pod kątem obrazu Ukrainy wyłaniającego się z tekstu, by odpowiedzieć na pytanie, jakie były Kresy Aleksandra Grozy oraz czy jego twórczość może być dowodem na to, że Ukraina polskich poetów to sztuczny, fałszywy, zmyślony konstrukt.

Słowa kluczowe: szkoła ukraińska, romantyzm, powieść poetycka, Kresy, Kozak

Submitted on November 30, 2020

Accepted on May 20, 2021

UKRAINE AND POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE WORKS OF ALEKSANDER GROZA (1807–1875) BASED ON THE EXAMPLE OF *STAROSTA KANIOWSKI*

Aleksandra Ewelina Mikinka

University of Lodz, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-8157>

e-mail: aleksandra.mikinka@filologia.uni.lodz.pl

Abstract: Aleksander Karol Groza (1807–1875) was one of the minor authors of the so-called “Ukrainian school” in Polish poetry. Inspired by native folklore and exploring the areas closest to his place of residence – in accordance with the recommendation of his friend and mentor, Michał Grabowski – Groza created both suggestive and bloody poetic novels with a strongly outlined figure of a Cossack (*Starosta kaniowski*, *Hryć*), and *dumy*, poems filled with a picturesque landscape of pride steppes, often offering an original “variation on” Ukrainian fairy tales. It was argued that “he assimilated the world of the so-called belief in elemental spirits (...), on faith, that is, as we say today, on the common people’s superstitions”. The poet’s best-known text is still the verse novel *Starosta kaniowski*. The article analyses the work in terms of the image of Ukraine emerging from the text. What was the Ukraine of Aleksander Groza like? Can his works prove that the Ukraine of Polish poets is an artificial, false, made-up construct, or maybe, on the contrary, the poet tried to faithfully reflect all the richness of the customs of this land and its inhabitants, among whom he grew up?

Keywords: Ukrainian school, romanticism, poetry, Ukraine, Cossack

Epoka romantyzmu wniosła do polskiej kultury wiele mitów, które do dziś pozostają aktualne, ale jeden z nich skupia w sobie bodaj wszystkie fascynacje ówczesnego pokolenia – mit Ukrainy. XIX-wieczne zjawisko „ukrainomanii” Kraszewski już w 1839 roku ocenił negatywnie, przede wszystkim ze względu na rzesze naśladowców, „pseudo-poetów”, epigonów eksplorujących i wykorzystujących wciąż te same motywy, wątki, postaci i sposób obrazowania [Kraszewski 1839, 97]. Jednocześnie już Kraszewski, a za nim inni, nie odmawiali utworom poetów, których zwykło się uważać za twórców „ukraińskiej szkoły”, wielkiego

znaczenia dla rozwoju polskiej literatury. Do pisarzy stanowiących rdzeń tej grupy krytyka literacka dołączyła później mniej znanych, ale często nie mniej utalentowanych poetów. Jednym z nich, wymienianym częściej jako przedstawiciel tej „oryginalnej” szkoły, a nie jej naśladowca czy epigon, był Aleksander Karol Groza (1807–1875). Inspirując się rodzimym folklorem i eksplorując najbliższe miejscu zamieszkania tereny – zgodnie z zaleceniem swojego przyjaciela i mistrza, Michała Grabowskiego¹ – Groza stworzył zarówno sugestywne i krwawe powieści poetyckie z silnie zarysowaną postacią Kozaka (*Starosta kaniowski*, *Hryć*), jak i przepełnione malowniczym krajobrazem stepów dumy, będące często autorską „wariacją na temat” bajek ukraińskich. Mówiono, że „przyswoił sobie świat tak zwanej wiary w duchy żywiołowe (...), na wierze, czyli jak dziś mówimy, na zabobonie gminu oparte” [Semieński 1843, 197]. Jeśli, jak pisze Danuta Sosnowska, romantycy pragnęli uczynić z Ukrainy „polską Szkocję”, by stać się „słowiańskimi” Osjanami [Sosnowska 1991, 738], to – wedle słów wspomnianego Grabowskiego – Grozie się to udało. We wzajemnej korespondencji wpływowej krytyk literacki wyraźnie porównywał oceniane przez siebie poematy protegowanego do utworów Jamesa Macphersona [Grabowski 1843, 197]. Grabowski zresztą był poniekąd odpowiedzialny za stworzenie figury Grozy-poety, i to poety-Ukrainomana. Kiedy bowiem zmęczony epigońskim naśladownictwem szkoły, którą sam popularyzował, zaczął już namawiać do odejścia od tematów „ludowych”, „gminnych” – znalazł w osobie Grozy talent ożywczy, którego dzieła literackie mogłyby jeszcze uratować dobre imię „szkoły ukraińskiej”, coraz częściej ośmieszanej [Zdziarski 1901, 306–307].

Pierwsza, a zarazem najlepsza powieść poetycka Grozy, na kartach której zarysował się już charakterystyczny styl pisarza oraz podjął on tematy budujące przez kolejne lata jego wyobraźnię – *Pan starosta kaniowski* – przez Grabowskiego została dość surowo oceniona [Grabowski 1840, 44–53]. Krytyka ta wpłynęła na decyzję autora o dwukrotnym przerabianiu dzieła, którego kolejne wersje ukazały się drukiem w 1843, a wreszcie w 1855 roku.

Zarzut Grabowskiego do historii opisaną przez Grozę, znanej poecie z podań gminnych, dotyczył głównie niedostatków warstwy narracyjnej i niewystarczającego dramatyzmu opisywanych scen. Krytykuje on także fragmentaryczność utworu, chociaż Groza pozostawia celowe luki w narracji wzorem innych romantycznych powieści poetyckich. Grabowski określa jednak jednocześnie *Pana starostę kaniowskiego* mianem „świeżego i zajmującego obrazu” [Grabowski 1840, 45].

¹ „(Grabowski) radził twórcom, aby uważnie penetrowali najbliższe otoczenie, rodzimą okolicę” [Klepaczko 2012, 548].

To ciekawe, zważywszy na fakt, jak eksploatowanym motywem w późniejszej literaturze było życie słynnego awanturnika. Pod tym kątem utwór Grozy „prze-cierał szlaki”.

Wzorem Homera przyczyną tragicznego konfliktu głównych bohaterów Groza czyni piękną kobietę. W pierwodruku powieść poetycka rozpoczyna się od opisu dwóch ulubionych sług starosty: Arona i Szulaka: „Pan starosta Kaniowski dwa brytany chował, / Które spuszczał ze smyczy, gdy ludzi polował” [Groza 1836, 133]. W opisie obu pomocników autor stosuje zabieg zoomorfizacji. Porównanie Żyda i Ukrainca do „brytanów” wywołuje konotacje związane z wiernością psów, jednak sytuuje obu w obszarze przynależącym do sług człowieka-szlachcica, nie stawiając ich z nim na równi. Polski szlachcic, sarmata – Potocki – jest więc pomimo wszystkich niedostatków charakteru pełnoprawnym panem swoich „brytanów”: Arona i Szulaka. Fakt ten podkreślony jest znowu w wyrażeniu „spuszczał ze smyczy”, które wskazuje na kontrolowanie zapalczywych i na poły dzikich sług. Ten pozornie mało znaczący fakt okaże się w późniejszym toku fabuły kluczowy dla postaci Kozaka. Jak ujęła to Marija Bracka, „poeta nie wznosił się ponad typowe przekonania stanowe” [Bracka 2012, 464–465] i chociaż potrafił portretować Kozaków w sposób barwny i ciekawy, zawsze jednak pozostawali oni bardziej wiernymi sługami polskiej szlachty niż przedstawicielami odrębnej, pragnącej autonomii narodowości.

Zoomorfizacja użyta jest później raz jeszcze w opisie Żyda, którego fizjonomia i postura są równie odstręczające co opisany charakter i sposób bycia. Rudy kolor włosów oraz brody porównany zostaje do „uwiędłego szafranu”, a jaszczurcze oczy wskazywać mają na przebiegłość i oślizgłość, „gadowatość” Arona. Od początku jego sylwetka rysuje się w opozycji do Szulaka, którego cechować miała uroda, siła, tężyzna fizyczna. Obaj, choć zezwierzęceni i barbarzyńscy w porównaniu do Polaków mieszkających w zamku – w stosunku do siebie nawzajem stoją w opozycji. W przypadku Kozaka jego dzikość i namiętność, a także wierność panu mają za zadanie budować li jedynie pozytywne skojarzenia, wręcz fascynację czytelników.

Żyd z kolei jawi się jako zwierzę, któremu nie można ufać – niekiedy gad, zdolny zniecka ukąsić, niekiedy pokraczna małpa, budząca wstręt, „krępa, niska, barczysta” [Groza 1836, 133], tak odmienna od wysokiego, dumnego Kozaka. Jest to przykład typowej dla obrazowania postzależnościowego deprecjacji poprzez animalizację nawiązującą do zwierząt brudnych, infernalnych. W pierwowzorze to właśnie Aron informuje Potockiego o urodzie szesnastoletniej Hanny i miejscu jej pobytu.

Po kilkukrotnych korektach utworu, spowodowanych m.in. wspomnianą krytyką Grabowskiego, Groza publikuje ostateczną wersję w drugim tomie zbiorowym pt. *Pisma* (Warszawa 1855). Tym razem pełen tytuł brzmi: *Starosta kaniowski. Powieść ukraińska. (Z podań ludu)* i rozpoczyna się od opisu miejsca, a nie wiodących postaci. Mroczna przestrzeń zamku staje się pełnoprawnym bohaterem utworu, ważnym budulcem jego atmosfery. Groza rezygnuje z pierwotnego pomysłu, ujawniając miejscami imitatorski charakter utworu i zbliżając niebezpiecznie do poetyki Goszczyńskiego – podobnie jak on kreśli opis posępnej i mrocznej scenarii, ukraińskiego krajobrazu otaczającego fortecę (rzeki, stawu, lasów). W późniejszej części *Starosta kaniowski* odzyskuje jednak znamiona oryginalności i stylu wypracowanego przez jego twórcę.

Nie bez przyczyny napisaliśmy, iż zamek staje się bohaterem utworu. Ulega bowiem zabiegowi antropomorfizacji. Mówi się o nim w tekście jako o starcu, który „posiwał, jak ta stara głowa, co wygląda: skąd przyjdzie śmierć, co ją pochowa” [Groza 1855, II, 3]. W innym miejscu to przestrzeń wewnętrzna – jedna z komnat – porównana zostaje do „prababki” [Groza 1855, II, 7].

W okolicznych lasach kryją się hajdamacy, jednak Kozacy starosty kaniowskiego nie mają ochoty dołączać do nich – w przeciwieństwie do Nebaby Goszczyńskiego, Ukraińcy Grozy, w tym Szulak, są wierni i oddani szlachcie (przynajmniej do pewnego momentu, a jeśli w końcu ulegnie to zmianie, będzie powodowane motywacją zupełnie innego rodzaju niż walka i bunt przeciw wyzskowi ukraińskiego chłopstwa i tendencje wolnościowe²).

W ostatecznej wersji utworu portret Potockiego staje się daleko bardziej zniuansowany, żywy i drobiazgowy. Groza osiągnął ten efekt poprzez wplecenie w fabułę historii o tym, jak starosta zamienił najwspanialszą komnatę zamku w pijalnię, jak uśmiechał się na widok dzieci oplakujących zmarłego Łużyńskiego, czy jak kazał innemu szlachcicowi zjeść swój pozew sądowy. Okrucieństwo i tyrania, ale także fantazja i animusz na poły legendarnego grzesznika zyskują tym samym zupełnie nowy wymiar w porównaniu z pierwotną wersją utworu, w którym wspomniano co prawda o jego hulankach, jednak – także zdaniem Grabowskiego – zbyt pobieżnie [Grabowski 1840, 45–46]. W owym czasie, a także jeszcze kilka dziesięcioleci później, o czym wspomina Stanisław Zdziarski, wszystkie

² „W nawiązującym do powieści poetyckiej Goszczyńskiego *Panu staroście kaniowskim* Grozy również na planie pierwszym występuje postać tytułowa – Potockiego, właściciela Kaniowa, hulaki i rozpustnika oraz postać Kozaka o imieniu Szulak. Wątek miłości i zbrodni góruje nad innymi. Refleksje – nieliczne – o bohaterskiej przeszłości Ukrainy i zapowiedź przyszłej zemsty ludu stanowią wyłącznie dopełnienie prezentowanych zdarzeń i służą wartościowaniu postaw przedstawionych bohaterów” [Lasecka-Zielak 1986, 72].

legendy o Potockim były na Ukrainie żywe, często powtarzane i stały się początkiem wielu ludowych tradycji, opowieści i przekazów [Zdziarski 1901, 308–309].

Nie tylko Potocki może poszczycić się służbą wiernych Kozaków – w utworze wspominają o tym również jego kompani, podlegli mu pułkownicy, jak Świdorski: „I mam takich kozaków, co dla swej igraszki / Kulami w lot strzelają najdrobniejsze ptaszki” [Groza 1855, 9]. Czasownik „mam” wskazuje wyraźnie na posiadanie biegłych w strzelaniu (zabijaniu!) Kozaków, czym chwali się Polak. Jeśli jednak wydarzenia z powieści poetyckiej doprowadzą do buntu, czego żaden ze szlachciców zdaje się nie podejrzewać ani nie brać pod uwagę, bunt ten nie będzie podyktowany chęcią odwetu za krzywdy. W utworze jasno mówi się o tym, że Kozacy przy staroście czują się dobrze. Są wierni, ale mogą też spełniać swoje zachcianki, zadość czynić swoim morderczym instynktom. W ogóle Groza w całej twórczości kreśli dwojaki portret Ukraińców – tych zbuntowanych oraz tych wiernych, ale w każdym przypadku dumnych i okrutnych, o moralności zupełnie odmiennej od wychowanka „cywilizacji Zachodu”.

Jeśli chodzi o Szulaka, w jego osobie, jak w soczewce, skupiają się rozmaite odcienie stosunków polsko-ukraińskich. Konflikt wewnętrzny targający namiętnym bohaterem może zostać odczytany jako symbol konfliktu Kozaków ze szlachtą *in genere*. Jak pisze Bracka, Szulak nigdy nie będzie potrafił w pełni pogodzić targającego nim sporu dotyczącego osobliwego połączenia wierności staroście z pogardą dla niego, nie tylko z powodu innej narodowości, języka, pochodzenia, stanu, lecz także – religii:

Poszanowanie ideałów wyrastających z ukraińskiej tradycji stało w sprzeczności ze służbą staroście, który pochodził z innego środowiska kulturowego. Dlatego swoją sytuację Szulak odbierał jako zdradę ukraińskich zwyczajów i racji, co przejawia się choćby w scenie, gdy po śmierci ciotki zabitej przez magnata dla żartu, Kozak siedzi w swojej chacie i nie śmie spoglądać na ikony [Bracka 2012, 451].

Jednocześnie Szulak nie czuje oporów zarówno przed gromieniem hajdamaków wdzierających się we włości starosty, jak i przed rabunkowymi najazdami na tereny sąsiednich magnatów. Biegłość w walce i zabijaniu oraz odwaga wojownika, niestroniącego od potyczek – to cechy, którymi Groza obdarza Szulaka na początku powieści. Jego portret dopiero z czasem zostanie pogłębiony poprzez ukazanie zdolności do kochania, do namiętności.

Fascynacja Ukrainą widoczna jest w *Staroście kaniowskim* nie tylko na poziomie kreacji bohaterów, rozlicznych opisów dzikich i smętnych krajobrazów czy samej historii, będącej literacką wariacją na temat popularnej *Ballady o Bondarżównie*. Także w warstwie fabularnej odnajdujemy sceny i sytuacje odmalowane przez

wnikliwego obserwatora i fascynata folkloru, ukrainofila. Mowa przede wszystkim o wiejskim weselu, gdzie starosta pierwszy raz ujrzy piękną dziewczynę, o barwnie i szczegółowo nakreślonych wnętrzach chaty Mokryny czy futoru ciotki Archypa Szulaka oraz o późniejszym opisie jej pogrzebu. Pojawiają się także elementy słowiańskiego bestiariusza i rozmaite przesady, zwyczaje i obrzędy okolicznego ludu oraz wiara we wszechobecny świat nadprzyrodzony, ingerujący w życie bohaterów i obdarzony własnymi motywacjami (powstały z martwych chudy wilk, upiór z piersią przebitą osinowym kołkiem, diabeł Niemiec w grochowinach, bies pod postacią czarnego psa lub kota, sadzanie jaszczurki na jajach kurzych, etc.). Zgodnie ze schematem ukształtowanym w literaturze romantyzmu, widma i rozmaite zjawiska nadprzyrodzone poprzedzają najważniejsze sceny powieści. Ciekawą historię opartą na ludowym podaniu dotyczącym tzw. „dzikich dzieci” (dzieci wychowywanych przez zwierzęta) opisuje starzec-weselnik Potockiemu. Matka pięknej Hanny jako niemowlę została znaleziona na obrzeżach wsi, gdzie karmiła ją i wychowywała suka wraz ze swymi szczeniętami. Po raz kolejny Ukraina jawi się więc jako rejon, w którym nieustannie występują fantastyczne wypadki, kulturze Zachodu znane już tylko ze starożytnych mitów. To kraina mrocznego *imaginarium* ludu, powołującego swą wyobraźnią do życia rozmaite monstra, mające wpływ na bohaterów. Równie nieprzystępna zdaje się przyroda – choć piękna jest też groźna i pełna nieprzychylnych stworzeń: gdy ukrywająca się przed starostą Hanna wybiera się na samotną przechadzkę po lesie, błędy [Zych, Vargas 2012, 18] mylą jej drogę, wyprowadzając na skalne urwisko i dopiero Mokryna jest w stanie sprowadzić ją bezpiecznie z powrotem do swej chaty.

Sama Mokryna stanowi ciekawą realizację literackiego motywu „mądrej baby”/szeptuchy/zielarki. Dobrą decyzją Grozy okazała się rozbudowa tej postaci w późniejszej wersji utworu i wyposażenie jej w elementy atrakcyjne dla ówczesnych czytelników zafascynowanych Kresami. Magiczną atmosferę chaty Mokryny i okolicznych ostępów budują sceny z udziałem starej. Jak się okazuje, ma ona tajemniczy związek ze światem przyrody – Hanna podgląda opiekę babki nad orłami, z którymi w jakiś sposób potrafi rozmawiać, innym razem Mokryna twierdzi, iż wody, drzewa i skały mają ją za swą panią i siostrę. Jak każda czarownica żyje w odosobnieniu i posiada władztwo nad fauną i florą. Mokryna rozmawia ze zwierzętami, karmi je, widzi też przyszłość (wróży), jest skarbnicą ludowej mądrości (bajki, pieśni), a dla Hanny będzie niczym mitologiczna *Magna Mater* – opiekunką, żywicielką, pocieszycielką.

Dziewczyna mieszka w chacie starej, gdzie odwiedza ją potajemnie Szulak. Co ciekawe, w narracji nie podano wypadków, które doprowadziły do miłości tych dwojga. Po scenie ucieczki Hanny z wesela następuje przeskok do momentu,

gdy są już kochankami. Jest to jednak wciąż więcej, niż zawierała pierwotna wersja tekstu, w której wiele elementów zostało pominiętych, na co zwrócił uwagę m.in. Grabowski. Tutaj dodatkowego dramatyizmu dodaje fakt, iż Szulak zakochuje się w dziewczynie, którą miał odnaleźć i sprowadzić do swojego pana. Nie po raz pierwszy jego lojalność zostaje wystawiona na próbę – ale tym razem po raz pierwszy Kozak postąpi inaczej, niż mu nakazano. Wcześniej nawet potyczki z własnymi braćmi nie skłoniły go do zdrady pana. Jak wskazuje Bracka, Groza podkreśla tym samym specyfikę natury „swoich” Ukraińców – wiernych polskim panom, lecz namiętnych i romantycznych. Jeszcze ciekawsze wydają się stosunki polsko-ukraińskie w świetle faktu, iż po sekretnym ślubie Szulak znów wypełnia rozkaz Potockiego i udaje się do Chłodnego Jaru, by stać się szpiegiem polskiej szlachty w słynnym Motronińskim Monasterze Trójcy Świętej.

Posępna atmosfera potajemnego ślubu ukochanych stanowi zapowiedź przyszłego nieszczęścia. Warto zauważyć, że po raz drugi Groza opisuje niezbędne elementy ukraińskiego wesela, o które tym razem zadba sama Mokryna.

Wraz z nadejściem wiosny zielarka odkrywa przed Hanną swą nieludzką naturę. Dla dziewczyny staje się jasne, że stara jest czcicielką pogańskich bogów i poznała rozmaite arkana wiedzy magicznej. W pierwotnej wersji utworu postać ta nie jest tak szczegółowo zarysowana – jednak decyzja o uczynieniu z Mokryny rusałki okazała się trafna. Z jednej strony wpisuje się w fascynacje i tematy atrakcyjne w owej epoce *in genere*, z drugiej doskonale buduje mroczną atmosferę Ukrainy. Mit o Czarnobogu i Białobogu opowiadany przez Mokrynę chwilę przed transformacją w postać rusałki, wraz z historią pięknej dziewczycy i strzelca, dopełniają „romantyczności” *Starosty kaniowskiego*, stanowiąc jednocześnie odbicie „w miniaturze” historii miłosnego trójkąta Hanny, Szulaka i Potockiego. Ostatnie słowa II części powieści poetyckiej mogą wskazywać na wpływy lektury Pedro Calderóna de la Barci:

Nigdzie i nigdzie śladu z całego widzenia.

Byłyż by to nic więcej jak sennie marzenia?

Ale cóż na tym świecie nie sennym marzeniem?

Krom Boga, duszy, wszystko marą i złudzeniem! [Groza 1855, 80]

Odnalezienie kryjówki Hanny i porwanie dziewczyny do zamku znów poprzedzone jest nadnaturalnymi znakami oraz nocnym, groźnym pejzażem, którego elementy stanowią księżyc, szum wiatru między drzewami, jęki i odgłosy nieokreślonego pochodzenia. W ogóle nocą Ukraina Grozy staje się bardziej drapieżna, niebezpieczna, śmiercionośna. Nocą pojawia się także Aron, emisariusz zła, który

doprowadza ostatecznie do tragicznego splotu wydarzeń, wydzierając ojcu Hanny informację o miejscu jej pobytu.

Ciekawym zabiegiem jest rozszerzenie podmiotów doświadczających widzenia z samej Hanny – na Hannę i Szulaka. Sny i wizje, które miewa Hanna kilkakrotnie w trakcie utworu, są zapowiedzią przyszłych tragicznych losów kochanków. Sny w ogóle w romantyzmie pojmowane są zgodnie z tradycją ludową jako znaki czy wiadomości „z zaświatów”. W pierwodruku *Pana starosty kaniowskiego świekra* mieszkająca z dziewczyną, chociaż nie jest rusalką przemienioną w staruszkę, a jedynie zwykłą kobietą, wysłuchuje proroczych snów (czy może „widzeń”) Hanny i próbuje je zinterpretować (a więc w jakimś sensie zna się na sztukach magicznych, na tym, co tajemnicze, zawikłane i ukryte). Z kolei w wersji z 1855 roku podobnych proroczych, niewyjaśnionych stanów doznaje także Kozak. Nie tylko kobiety stają się łączniczkami z tym, co nadnaturalne, wieszczkami, Kasandrami wyczekującymi nieuchronności swoich losów, lecz także okrutny Szulak zostaje wyposażony w zmysł mediumiczny, w możliwość odczytywania pojawiających się przed nim znaków. Co ciekawe, również koń Szulaka, z którym Kozak jest oczywiście niezwykle żyty wzorem pozostałych „synów stepu” obecnych w twórczości poetów szkoły ukraińskiej, przeczuwa nieszczęście i próbuje w jakiś sposób przestrzec swego pana: Szulak jest jednak tak przejęty informacjami, które udało mu się uzyskać w klasztorze, że ignoruje nietypowe zachowanie „wronego”. Kolejnym nadprzyrodzonym znakiem zbliżającej się tragedii jest widmo Łużyńskiego, oskarżycielsko wpatrującego się w Szulaka, jak gdyby pragnącego dać mu do zrozumienia, że Kozak niebawem zapłaci za wszystkie swoje zbrodnie, że szczęście na tym świecie i radosne połączenie z ukochaną nie jest możliwe do osiągnięcia dla takiego grzesznika jak on. Wreszcie, jako ostatnie, pojawia się widmo jego zmarłej ciotki, z której Potocki oraz Aron tak okrutnie zadrwili.

Hanna tymczasem błaga Żyda o pomoc w ucieczce z zamku. Wobec jego odmowy przeklina go, ostatecznie pieczętując jego losy: jej słowa o tym, iż dzieci Arona będą płakać za ojcem tak, jak ona płacze teraz w niewoli, okazują się prorocze, więcej, okazują się kłętwą, którą dziewczyna sprowadza na swojego oprawcę. Wątek ów zgodny jest z romantycznym wyobrażeniem wiary ludu w to, iż słowami można sprowadzić na kogoś zemstę i nieszczęście poprzez ingerencję sił wyższych. Aron jest świadom ważkości słów Hanny, stąd jego wściekłość. Co ważne, krzyk Hanny usłyszany przez Szulaka będzie głównym powodem pomsty, jakiej dokona Kozak na Żydzie. Staje się więc dziewczyna z jednej strony przyczyną śmierci Arona, z drugiej zaś pojmania Szulaka, którego słudzy Potockiego zakują w kajdany po tym, jak wpadnie we wściekłość i zamorduje drugiego

ulubieńca starosty. Ciekawe, iż scena ich walki znów przyrównuje Żyda i Kozaka do brutalnych wściekłych psów: „żrą się dwa brytany” [Groza 1855, 115].

Jak słusznie zauważa Bracka, scena więzienna jest typowo romantyczna [Bracka 2012, 451]. Dzięki niej możemy po raz kolejny zajrzeć w duszę Kozaka, który – wzorem oracji Nebaby z *Zamku kaniowskiego* – wypowiada na głos targające nim namiętności, zdradza przed czytelnikiem swoją historię – dzieje „syna stepu”. Tragizm postaci buduje kilka kontrastowo zestawionych ze sobą elementów: rozległego, wolnego stepu w opozycji do zakucia w kajdany i ciasnoty celi; rozdarcia między chęcią zemsty za Hannę i ciotkę a poczuciem lojalności wobec starosty, który był dla niego jak ojciec; wreszcie nieumiejętności określenia swego miejsca pomiędzy hajdamakami a sługami polskiej szlachty, czyli – między Rzeczpospolitą a Ukrainą. W tym sensie Szulak jest postacią dużo bardziej tragiczną/rozdartą, a wprost – romantyczną niż wspomniany Nebaba, który dokonał już wyboru i jest pewien swojej narodowej tożsamości.

Wystąpienie Szulaka kierowane do tłumu zebranego na placu w dniu jego egzekucji i wygłoszone w formie oracji jest w pewnym sensie przedłużeniem jego dumań w więziennej celi. Wyjaśnia tłuszczy kwintesencję swojej egzystencji w kilku prostych słowach:

Jeszczem nie umiał krzyża na piersiach położyć,
A już umiałem moją szablę na krzyż złożyć;
Nudno mi było doma, na stepie wesoło (...)
Aby nagrodzić panu, byle przyszła pora,
Jeszcze bym mu ochotniej służył niżli wczora;
Choć i tak kędy skinął leciałem bez trwogi:
Czy to chciał dumnej szlachcie harde przetrzeć rogi,
Czy zajazdem dzierzawę swych włości poszerzyć,
Biegłem pierwszy i w szablę umiałem uderzyć [Groza 1855, 118].

Tłumaczy więc nie tylko swoją misję i poczucie lojalności względem pana, któremu dotychczas służył tak wiernie, że wykonywał jego rozkazy nawet wbrew swojej przynależności etnicznej, religijnej, narodowej, lecz także definiuje swoją własną tożsamość poprzez zżycie ze stepem, złączenie z nim, stopienie w jedną całość (oczywiście wzorem Malczewskiego). Jak pisze Janina Lasecka-Zielakowa step w jego świecie znaczy po prostu *wolność* [Lasecka-Zielakowa 1990, 135]. Natomiast bardzo istotny i warty podkreślenia jest fragment, w którym Szulak wciąż obwinia Arona za porwanie Hanny, zdejmując winę z Potockiego: „Ten szatan wszystko zepsuł, pozbawił mnie pory, / Na zamek Hannę zabrał i pana rozfukał” [Groza 1855, 120].

Groza raz jeszcze daje wyraz swemu jawnemu zainteresowaniu ukraińskim folklorem w jednej z ostatnich scen powieści poetyckiej, kiedy Hanna jest już w głównej komnacie zamku, zaproszona na ucztę przez starostę, a jej ojciec popada w skrajną rozpacz. W przypisie Groza podaje ludowe zaklęcie, wedle którego należy odszukać krucze gniazdo i wybić pisklęta, a następnie zabrać stamtąd gałązkę, dzięki której spełnią się życzenia. Ma to być „sekret gminny”, który niewątpliwie jest efektem wnikliwych badań i zainteresowań amatora-etnografa i folklorysty, ale w tekście pełni rolę nieledwie barwnego dodatku, tworzącego lokalny koloryt.

Zamkowa scena poprzedzająca zabójstwo Hanny przypomina nieco ustępy *Zamku kaniowskiego*, w których rządcą zostaje sam z Orliką. Nocny krajobraz, niespokojny sen starosty, cierpienie odmalowane w jego twarzy, korowód widm oraz widziadeł i wpatrująca się w niego Hanna tworzą scenę niemalże analogiczną, zakończoną jednak innym morderstwem.

Co ciekawe, starosta postanawia zmusić Hannę do uległości pod wpływem podszeptów towarzystwa – innych Polaków. Chwilowo „zamroczony”, w momencie jakiegoś szaleństwa czy zapomnienia, strzela z łuku do Hanny, która pada martwa. Jest to jednocześnie moment przemiany grzesznika.

Mimo że inspiracją dla Grozy była ludowa pieśń znana w wielu miejscach Ukrainy, poeta częściowo zmienił jej fabułę. W pieśni starosta zastrzelił dziewczynę. Tutaj jej śmierć zdaje się bardziej symboliczna – Potocki chwytą za „łuk zawieszony na jelenie rogi” [Groza 1855, 129], co czyni scenerię poniekąd rozliczeniem z epoką sarmatyzmu. W ten sposób to *sarmackość*, na którą składają się pijatyki starosty, jego zepsuta kompania, umiłowanie do hulaszczego życia i impulsywność, jest bezpośrednim powodem śmierci Hanny. Rezygnacja z sarmackiego życia staje się początkiem przemiany i wyjścia z grzechu, tak więc prawdziwym bohaterem romantycznym tej powieści poetyckiej jest Potocki, nie Szulak – a przynajmniej nie tylko sam Szulak.

Ślady wierzeń prostego ludu odnajdujemy także w nieco sentymentalnym opisie grobu Hanny, na który przylatują ptaki. Wedle wierzeń dawnych Słowian ludzka dusza po śmierci przybiera postać ptaka [Szyjewski 2004, 77]. Z kolei sam starosta staje się na poły upiorem – z powodu trawiącej go zgryzoty i wyrzutów sumienia porównuje się go do chodzącego grobu. Nawrócenie ma rodowód romantyczny – spowodowane jest autentyczną miłością, którą Potocki odczuwać musiał do Hanny. W taką motywację wyposażył go autor powieści poetyckiej, by połączyć historię o zamordowaniu Bondarzówny z ukraińską tradycją folklorystyczną, w której starosta kaniowski jest postacią niezwykle ambiwalentną – z jednej strony słynnym hultajem, z drugiej odnowicielem Ławry Zaśnięcia

Matki Bożej w Poczajowie [Bracka 2012, 453]. Połączenie obu wątków z życia odbyło się poprzez romantyczną historię miłosnego trójkąta i ta decyzja okazała się trafna.

Ostatnia scena dołączona do *Starosty kaniowskiego* przybiera formę dramatu. Jest dialogiem pomiędzy Mikołajem Potockim i księdzem Anzelmem. Tak jak dawniej kompani namawiali go do zbrodni, tak i teraz kapłan namawia go do odkupienia grzechów, a przede wszystkim – odwozi od samobójstwa. Nie jest to jednak przypadkowy duchowny, ale ksiądz, którego starosta pamięta z dzieciństwa. Odkupienie staje się więc powrotem do niewinności, zawróceniem z drogi grzechu na drogę ufne go dziecka. Ważnym motywem okazuje się także widmo Hanny, które zdaje się prześladować starostę, o twarzy „dziwnie pięknej” i piersi „krwią zbroczonej” [Groza 1855, 134]. Należy jednak interpretować je raczej jako wytwór wyobraźni Potockiego, będący efektem jego wyrzutów sumienia niż faktyczny duch Hanny, ponieważ w tekście wyraźnie mówi się o spokoju, którego po śmierci zaznała już dziewczyna.

Zakończenie pozostawia nas z dwuznacznym pytaniem, będącym parafrazą z Mickiewicza. Ciało Potockiego zostało po śmierci nienaruszone, a więc: „Czy to Bóg miłosierdzia żywy przykład stwarza, / Czy ziemia przyjąć nie chce, robactwo się boi?” [Groza 1855, 136]³. W tym pytaniu kryje się istota romantycznego obrazu Ukrainy, jaki wyłania się ze *Starosty kaniowskiego*. Miejsca, gdzie dzieją się zarówno rzeczy straszne, jak i piękne/wzniosłe. Dla Grozy jest to jednak przede wszystkim część Rzeczypospolitej, którą zamieszkuje co prawda lud odrębny – historycznie, religijnie i obyczajowo – ale wciąż lud „słowiański”, a pod wpływem myśli Grabowskiego słowiańszczyzna ta okazuje się kategorią niejako nadrzędną, ponadnarodową. Penetracja tekstów pisarzy „szkoły ukraińskiej” wydaje się w obecnych czasach wyjątkowo ważna, z uwagi na fakt, iż – jak udowadnia Adam Wierciński – zagraniczni, a nawet polscy badacze nie mają wystarczającej wiedzy historycznoliterackiej na temat wielokulturowego, ogromnego obszaru, jakim były Kresy: „Kresy to nie kraina, to przecież wiele tak różnych krain, które leżały na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej” [Wierciński 2014, 75]. Tylko wnikliwe badanie świadectw historycznych oraz literatury tamtego okresu może poszerzyć i uzupełnić naszą wiedzę i rozumienie skomplikowanych stosunków panujących na tych obszarach.

³ W oryginale u Mickiewicza:
„Trup, kłatwą uderzony, dotąd cały stoi:
Ziemia go przyjąć nie chce, robactwo się boi (...)”
[Mickiewicz 1928, 10].

Groza śledzi autentyczne ludowe motywy, ale twórczo je przerabia i opracowuje. Niektórzy badacze winę za jego niewielki sukces literacki i pozostanie „w cieniu” innych twórców szkoły ukraińskiej winili właśnie – Grabowskiego, w tym jego nietrafione rady, za którymi poeta podążał wiernie. Bracka jest z kolei zdania, że epoka, w której tworzył Groza, okrutnie potraktowała wszelkie talenty mniejsze od mistrzów-wieszczów, spychając je zupełnie na margines literatury. Tym bardziej dzisiejsze literaturoznawstwo powinno penetrować obszary dotychczas traktowane marginalnie. Jak widać na przykładzie *Starosty kaniowskiego*, twórcy określani mianem *minorum gentium* kreowali obrazy niebędące może arcydziełami, ale będące ciekawe dla naukowej eksploracji całości epoki, by zbudować jej holistyczny obraz.

BIBLIOGRAFIA

- Bracka Marija. 2012. *Kozak i Lach w twórczości Aleksandra Karola Grozy*. W: *Szkoła ukraińska w romantyzmie polskim. Szkice polsko-ukraińskie*. Red. Makowski S. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 443–468.
- Grabowski Michał. 1840. *Pisma Michała Grabowskiego*. T. 1: *Literatura i krytyka*. Wilno: Wydawnictwo Teofila Glücksberga.
- Grabowski Michał. 1843. *Korespondencja literacka*. T. 2. Wilno: Wydawnictwo Teofila Glücksberga.
- Groza Aleksander Karol. 1836. *Poezje Aleksandra Grozy*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.
- Klepaczko Agata. 2012. *Dwugłós w sprawie ukrainomanii*. W: *Szkoła ukraińska w romantyzmie polskim. Szkice polsko-ukraińskie*. Red. Makowski S. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 539–548.
- Kraszewski Józef Ignacy. 1839. *Choroby moralne XIX wieku. Ukrainomania*. „Tygodnik Petersburski” nr 17: 97.
- Lasecka-Zielak Janina. 1986. *Dla współczesnych i potomnych: historia w polskiej powieści poetyckiej*. „Prace Polonistyczne” nr 42: 69–107.
- Lasecka-Zielakowa Janina. 1990. *Powieść poetycka w Polsce w okresie romantyzmu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mickiewicz Adam. 1927. *Poezje*. T. 2: *Wiersze z lat 1825–1855. Pieśni – sonety – poezje patriotyczne, religijne i filozoficzne – wiersze okolicznościowe – bajki*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Siemieński Lucjan. 1859. *Kilka rysów z literatury i społeczeństwa od roku 1848–1858*. T. 2. Warszawa: Gebethner i Spółka.
- Sosnowska Danuta. 1991. *Przesianie Wernyhory. O romantycznej fascynacji Ukrainą*. „Przegląd Wschodni” z. 4: 737–754.
- Szyjewski Andrzej. 2004. *Religia Słowian*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Wierciński Adam. 2014. *Zdziwienia i sprzeczności. W Ameryce o Kresach*. „Pamiętnik Literacki” (Londyn), z. II: 75–77.
- Zdziarski Stanisław. 1901. *Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku. Studia porównawczo-literackie*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółka.
- Zych Paweł, Vargas Witold. 2012. *Bestiariusz słowiański*. Olszanica: Wydawnictwo Bosz.

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6968>

Дата подачи статьи: 10 ноября 2020 г.

Дата принятия к печати: 20 февраля 2021 г.

ПОВЕСТЬ *КАМПАНИЛА СВЯТОГО МАРКА* М. ШИШКИНА В ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛЕ, НА СЦЕНЕ И В РАДИОЭФИРЕ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЗИЦИИ АВТОРА

Евгения Кравченкова

Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, Москва, Россия

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7589-6524>e-mail: eakravchenkova@pushkin.institute

Аннотация: Михаил Шишкин написал *Кампанилу Святого Марка* (2011) как документальную повесть, основанную на письмах супругов-социалистов Франца Брупбахера и Лидии Кочетковой. Режиссер Никита Кобелев представил аудиовersion и театральную интерпретацию в 2012 г. В трех вариантах одного и того же текста авторский замысел может быть выражен через прямую речь автора, заглавие, иронию и композицию. В настоящей статье *Кампанила* рассматривается как метатекст, в котором персонаж является писателем и, таким образом, за мыслями и идеями персонажа скрывается авторский замысел. Кобелев, напротив, подчеркивает свою точку зрения на поступки и идеалы героев. В радиопостановке он анализирует достижения и потери женщины в революционной работе, а в спектакле режиссер акцентирует внимание на мечте Франца о семейном счастье.

Ключевые слова: Шишкин Михаил, Кобелев Никита, *Кампанила Святого Марка*, современная русская литература, метатекст, позиция автора, ирония, символика заглавия

Submitted on November 10, 2020

Accepted on February 20, 2021

**THE SHORT NOVEL *ST. MARK'S CAMPANILE*
BY M. SHISHKIN IN THE ONLINE MAGAZINE,
ON STAGE AND ON THE RADIO:
INTERPRETATION OF THE AUTHOR'S POSITION**

Evgenia Kravchenkova

Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7589-6524>

e-mail: eakravchenkova@pushkin.institute

Abstract: Mikhail Shishkin wrote *St Mark's Campanile* (2011) as a documentary short novel, based on letters of the socialist couple Franz and Lidia. Director Nikita Kobelev presented an audio version and a theatrical interpretation of the novel in 2012. In three variants of the same text the authorial intent can be expressed through the direct speech of the author, irony and composition. In the present article *St Mark's Campanile* is considered as a metatext in which the character is a writer and, thus, the authorial intent is hidden behind the character's thoughts and ideas. Kobelev, on the contrary, emphasizes his point of view on the characters' actions and ideals. In the radio drama he analyses achievements and losses of a woman involved in revolutionary activities, and in the stage performance the director focuses on Franz's dream of family happiness.

Keywords: Shishkin Mikhail, Kobelev Nikita, *St Mark's Campanile*, modern Russian literature, metatext, the authorial intent, irony, title

Повесть *Кампанила Святого Марка* была написана для литературного проекта *Все о Еве*, в котором современные русские авторы предлагали свой взгляд на образ и роль женщины в мире. Одноименный сборник вышел в 2012 г., в то время как повесть Михаила Шишкина была опубликована раньше – в 2011 г. в интернет-журнале «Сноб». Публикация сопровождалась открытками с видами Венеции и ее знаменитой кампанилы, а также фотографиями главных героев Лидии и Франца, что сразу определяет повесть не только как текст, но и включает визуальный ряд в ее рецепцию.

В 2012 г. также появляется радиоспектакль по повести на Радио России: постановку осуществили Никита Кобелев как режиссер и Егор Скачков

и Екатерина Смирнова в качестве исполнителей ролей. Тот же коллектив поставил театральный спектакль в феврале 2012 г. в Центре им. Вс. Мейерхольда в Москве. В октябре 2014 г., спустя два года после премьеры, был сыгран заключительный спектакль, однако в 2013 г. постановку записали на видео [*Кампанила...*, online], что позволяет и сейчас получить представление о концепции режиссера. Таким образом, повесть Шишкина бытует в трех вариантах: текст с визуальным рядом, аудиоспектакль и театральная постановка.

Шишкин предпочитает строить сложную структуру герой – повествователь – автор в произведениях, максимально скрывая «голос» [Бахтин 1972] автора, его позицию за словами повествователя или за прямой речью героев. Например, рассказ *Уроки каллиграфии* строится как разговор героев, в котором полностью отсутствует авторская речь. В романе *Венерин волос* появляется образ повествователя – «толмача» [Шишкин 2005], переводчика в швейцарском центре для иммигрантов. Позиция автора в произведении может быть ослаблена, однако она никогда не исчезает полностью, так как художественный текст так или иначе имеет заголовок, жанр, композиционную структуру, систему образов и такие стилевые особенности, которые позволяют нам идентифицировать авторство произведения.

Жанром для *Кампанилы Святого Марка* Шишкин избирает документальную повесть, тем самым максимально приближая произведение к реальным событиям начала XX в. и нивелируя авторский вымысел и своеволие при построении фабулы. Только первое предложение повести имеет несомненную принадлежность Шишкину: «С этой удивительной историей любви я впервые соприкоснулся, когда собирал материалы для моей “Русской Швейцарии”» [Шишкин, online] (здесь и далее цитаты приводятся по этому источнику). Местоимение «я» и упоминание путеводителя *Русская Швейцария* отсылают нас к автору Шишкину, а не к образу автора или к повествователю. Однако следующее же предложение: «Шесть тысяч писем и открыток хранятся в архиве Международного института социальной истории в Амстердаме», – принуждает читателя отвергнуть возможность вымысла и следить за исторически достоверным сюжетом, основанном на переписке героев.

Далее документальное повествование вновь сбивается, потому что Шишкин позволяет себе совершенно нетипичное для его манеры авторское предисловие, которое графически не выделено в тексте, но по сути в трех абзацах автор формулирует свое собственное, авторское отношение к персонажам: «Он – обыкновенный мужчина. Она – необыкновенная женщина»,

– а также определяет идею (sic!) повести: «А на самом деле им, как каждому из нас, важно было отдать свою любовь и быть любимыми». Как бы испугавшись того, что его «голос» так открыто появился в тексте, Шишкин дает слово героине – Лидии Кочетковой, врачу и революционерке, – и начинается непосредственно документальное повествование, основанное исключительно на письмах Лидии к мужу, на дневнике самого Фрица с небольшими вкраплениями его ответов жене и на крайне скупых обезличенных репликах автора, которые в большинстве случаев выполняют лишь функцию соединения отрывков из разрозненных писем в последовательное, с точки зрения фабулы, повествование.

Каждый из героев решил посвятить жизнь пропаганде революционных идей, но в своей стране: он – в Швейцарии, где Фриц и познакомился с русской студенткой, она – в глухих деревнях и городках России. «Брак по переписке» – так можно охарактеризовать их отношения, которые в 1913 г. все же закончились разводом.

Автор отдает сюжет на откуп героям (мы читаем их письма) и старается не давать авторских оценок происходящему, но иногда, в переломные моменты судьбы Лидии, прямая авторская позиция звучит отчетливо: «Побег от самой себя становится ее способом жить», – пишет Шишкин о метаниях героини между Швейцарией и Россией, когда после поражения революции 1905–1907 гг. Лидию охватывает тяжелая депрессия. Или в финале повести, когда героиня, разочаровавшись в идеалах молодости, после развода с Фрицем живет с матерью и семьей брата и мечтает тихо умереть, Шишкин отмечает: «Похоже эти письма – все, что у нее оставалось в жизни».

В аудиоспектакле режиссер Кобелев сокращает авторское предисловие к повести, убирает характеристику героев как «обыкновенного мужчины» и «необыкновенной женщины» и опускает авторскую идею о важности любви для обоих. Режиссер оставляет только фактическую информацию об архиве с письмами, дает краткую биографию социалиста Фрица Брупбахера. Так как речь Фрица и текст от автора озвучивает один актер – Егор Скачков – который «включает» иностранный акцент, когда непосредственно звучат отрывки из дневника героя, то авторская оценка в аудиоверсии смягчена, предложения, которые в тексте выделены в отдельный абзац и поэтому звучат весомо и важно, в аудиоспектакле произносятся, почти не выделяясь из основного речевого потока.

В театральной версии повести Кобелев идет еще дальше: речь автора в спектакле полностью отдана Фрицу. Скачков забирает себе и дневник героя, и авторский «голос» и озвучивает оба повествовательных пласта

с иностранным акцентом. Таким образом, Кобелев строит спектакль только на двух точках зрения: Фрица и Лидии – и полностью отключает речь автора, его позицию. Из постановки также исключено авторское предисловие. Спектакль начинается с мизансцены счастливой семейной жизни, где Фриц и Лидия купают двух малюток, в данном случае двух кукол, и наслаждаются ролью родителей. Но через секунду Лидия уже цитирует свое письмо мужу о том, что плодиться и размножаться – это не ее удел. Таким образом, действие начинается без какого-либо участия авторского «голоса».

Такой отказ от третьей стороны в сюжете повести приводит к исчезновению и авторской иронии, которая иногда сквозит в тексте произведения. Шишкин называет героев подчеркнуто по-разному: если героиня – это почти всегда Лидия, то ее муж – Брупбахер. Использование фамилии героя в авторской речи, в то время как Лидия любовно называет его в письмах «сердце мое», «любовь моя» или просто Фриц, подчеркивает отношение автора к герою как к «обыкновенному» человеку, к неинтересному человеку, к такому, как все. Единственным случаем, когда героиня вдруг приобретает отчество, становится полная авторской иронии оценка решения Лидии отказаться от врачебной практики после двух с половиной лет работы в пользу подпольной революционной деятельности. Экзальтированное письмо Лидии о коренной, глубинной России:

Здесь выживают только самые бездарные и подлые, тупицы и хамы. Нужно сделать что-то с самой жизнью, с мироустройством, нужно уничтожить всю эту подлую систему! С каждым днем я все сильнее чувствую, как во мне растет ненависть к этому несправедливому миру. Я знаю, чему теперь отдать мою жизнь!

– заканчивается фразой автора, выделенной в отдельный абзац: «Лидия Петровна принимает решение стать профессиональной революционеркой».

В радиоспектакле Кобелев и Скачков полностью снимают иронию последней фразы, в голосе актера звучит серьезность и важность революционной борьбы. Постановка была создана по заказу Радио России, чья аудитория состоит в подавляющем большинстве из людей преклонного возраста, которые воспитаны в уважении и почитании идеалов революции. В театральной же версии повести образ Фрица выведен на первый план режиссером, он озвучивает речь от автора, и смысл указанной фразы кардинально изменен снова. Ирония заменяется страхом героя, что Лидия забыла его и мечта об общем семейном уюте не осуществится. Авторская позиция полностью вытеснена из повести точкой зрения героя.

Еще более ярко расхождение повести и спектакля проявилось в сцене маёвки, о которой рассказывает Лидия, когда она верит, что «семья – это мои товарищи. Всюду, где бы ты ни находился, ты часть большой великой семьи – партии!», – и описывает пикник с товарищами на острове на Волге:

Возвращались ночью, светила огромная луна, и, сердце мое, я вдруг вспомнила нашу Венецию и ту нашу луну! И такая щемящая грусть нахлынула к горлу. Я расплакалась. Товарищи стали надо мной смеяться, и мы принялись петь революционные песни.

Лидия говорит о дружбе и теплоте к товарищам по партии, но в спектакле Фриц ернически комментирует маевку, не скрывая ревности и подозрений относительно невинности пикника. Таким образом, смысл эпизода полностью изменен в постановке, так как ситуация показана глазами героя, а не героини или автора.

В сложных отношениях автор – герой в повести Шишкин прибегает к еще одному способу спрятаться за спину персонажа, скрыть свою точку зрения на происходящее и нивелировать свою оценку поступков героев. В начале произведения, когда сообщаются краткие биографические сведения о Брупбахере, читаем: «Автор социалистических брошюр и интереснейших мемуаров, он умело владел пером и перед смертью в январе 1945 г. в возрасте семидесяти лет сожалел, что не стал писателем». Марина Абашева в монографии *Литература в поисках лица: Русская проза в конце XX века: становление авторской идентичности* вводит понятие «метатекст», характеризуя так многочисленные романы и повести конца XX в., в которых речь идет о судьбе писателя и в которых повествование ведется от имени писателя [Абашева 2001]. В метатекстах разграничить авторскую идентичность и образ героя сложно, так как мировоззрение героя-писателя часто неотличимо от идей и мыслей автора произведения. С приемом метатекста играет в повести *Кампанила Святого Марка* Шишкин. Герой мечтал стать писателем, написал мемуары, повесть состоит из дневника персонажа, и читаем мы его тексты, хотя они не были предназначены для всеобщего ознакомления. Кроме того, автор играет и с заглавием повести, отдавая его на откуп герою, хотя, как правило, в традиционной архитектонике заголовок – это зона ответственности автора.

Лидия и Фриц совершают свадебное путешествие в Венецию в июле 1902 г. За день до их приезда, 14 июля, обрушилась кампанила Святого Марка – символ Венеции. В дневнике Фриц пишет о плохом предзнаменовании в начале их семейной жизни и в начале XX в. для всего человечества.

Далее Шишкин сообщает, что в амстердамском архиве среди бумаг Брупбахера сохранился текст начатой, но незаконченной рукописи под названием «Кампанила Святого Марка», в которой влюбленные приезжают в Венецию, «которая должна стать их раем, но оказываются в аду своих запутанных отношений». Таким образом, заголовок повести Шишкина полностью повторяет название рукописи Фрица, и сюжет повести о сложных судьбах Лидии и Фрица перекликается с событиями незаконченного романа.

Герой, даже будучи писателем, не может оформить свои мысли или дневники в художественное целое произведения. Композиционную целостность текста формирует автор. Именно Шишкин скомпоновал отрывки из писем и дневника в гармонично построенное произведение, но использовал при этом принцип кольцевой композиции, согласно которому Лидия, находясь в России большую часть повествования, постоянно вспоминает в письмах Венецию и их короткое пребывание там, а не Цюрих, например, где герои встретились и где был ее «дом». В финале повести героиня подводит итоги своей неудавшейся семейной и общественной жизни и вновь вспоминает свадебное путешествие:

Единственное, что у меня в жизни было, – это ты, наша любовь. Тот дар, который я в жизни получила и так отвергла его. Тогда, в Венеции, еще все было возможно. Я совершила ошибку. (...) Тогда, в Венеции, все можно было еще изменить. Или уже нельзя? Не знаю.

Лидия не вспоминает именно об обрушении кампанилы, но итог ее судьбы – обрушение социалистических идеалов и закат партийной деятельности, а также развалившийся брак – подталкивает к параллелям. Итак, кольцевая композиция повести формируется автором, Шишкиным, однако озвучена она «голосом» героини, ее письмами.

Кобелев и в аудиоспектакле, и в театральной постановке снимает важную для понимания структуры повести фразу, в которой Фриц жалеет, что не стал писателем. Если в аудиокниге еще звучит информация о незаконченном романе Брупбахера под названием *Кампанила Святого Марка*, то в спектакле упоминания рукописи уже нет. Заголовок оригинального произведения Шишкина сохранен в обеих версиях интерпретации повести, и случай разрушения кампанилы в обоих случаях рассказывается от лица Фрица. Таким образом, Кобелев отказывается от понимания повести как метатекста, в котором за судьбами героев прячется точка зрения автора, и представляет слушателю и зрителю на суд именно историю жизни ярких личностей на переломе эпох. Ориентация на героев, а не на художественную

структуру текста приводит и к изменению финала в аудиокниге и спектакле по сравнению с авторским замыслом Шишкина в документальной повести.

Принцип кольцевой композиции сохранен режиссером в обоих вариантах. Однако он не связан больше с Венецией. Радиоспектакль начинается и заканчивается письмами Лидии (в то время как в повести Шишкина первая и последняя фраза озвучены от лица автора), при этом героиня в первом отрывке отвергает идею «плодитесь и размножайтесь» как девиз своей жизни, а в последнем письме сожалеет, что потеряла любовь Фрица и потратила свою жизнь на общественные и партийные химеры. В результате подобного построения текста образ Лидии, ее ошибки и метания находятся в центре аудиоспектакля.

Отметим, что в повести автор также выделяет Лидию относительно Фрица: ее письма звучат в тексте чаще и дольше, чем отрывочные реплики Фрица, потому что «она – необыкновенная женщина». Однако Шишкину, несомненно, более интересна общественная работа Лидии, ее революционный запал и убежденность в правоте своих идей, чем не случившаяся в реальности роль матери семейства и домовитой супруги. Письма с описанием тяжелой, полной насилия бытовой жизни героини в российской глубинке или ее одушевление революционной борьбой приведены в большом количестве и эмоционально насыщают текст повести. Призывы Фрица вернуться в Швейцарию и жить в семейной любви и уюте выглядят блёкло на фоне исторического перехода русской революции 1905–1907 годов. Кобелев же в аудиоверсии делает акцент на неосуществленном женском счастье Лидии.

В театральной постановке кольцевая композиция реализуется уже не голосом, а двумя пантомимами, что открывают и закрывают спектакль. В начале представления Фриц готовится к купанию детей: ставит лохань, наполненную водой, ждет, когда Лидия принесет двух младенцев. Финал же спектакля изображает идиллическую сцену семейной любви и тепла, когда герои лежат на полу, обнявшись и тесно прижавшись друг к другу, и засыпают под песню *Сан-Троне* группы «Пинк Флойд». Итак, в центре спектакля находится образ Фрица, а не Лидии, и мечта героя о семейном счастье. Точка зрения режиссера спектакля полностью противоположна позиции автора повести, текст которой заканчивается не сведениями о двух будущих женах Фрица и об отсутствии детей в его браках, а нейтральным сообщением факта: «Их переписка оборвалась во время Первой мировой войны». Шишкин оставляет финал повести открытым, отсутствует сообщение о смерти Лидии, которая в спектакле кажется неминуемой. Автор

оставляет героиню в тот момент, когда закончились письма от нее, однако это не означает точно, что завершилась и ее жизнь.

Не ставший писателем Фриц в одном из писем формулирует смысл их семейной жизни с Лидией: «В письмах нам лучше, чем в реальной жизни». Эта формула в контексте повести как метатекста приобретает более глубокий смысл: герои живут в письмах, они более реальны в письмах, чем в их документально достоверных биографиях. Сведения о реально существовавших Лидии Кочетковой (1872–?) и Фрице Брупбахере (1875–1945) затмеваются их духовной жизнью – самой интересной и важной частью их судеб, оставшейся в письмах и дневнике. И тогда автор прав, когда обрывает повествование в тот момент, когда заканчиваются письма, когда герои перестают писать, то есть быть писателями самих себя, а значит, заканчивается и повесть как метатекст.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абашева Марина. 2001. *Литература в поисках лица: Русская проза в конце XX века: становление авторской идентичности*. Пермь: Издательство ПГПУ.
- Бахтин Михаил. 1972. *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва: Художественная литература.
- Кампанिला Святого Марка*. (online) <https://www.youtube.com/watch?v=vykp7bOiBzY> (доступ 03.11.2020).
- Шишкин Михаил. 2005. *Венерин волос*. Москва: АСТ.
- Шишкин Михаил. *Кампанила Святого Марка*. (online) <http://www.snob.ru/magazine/entry/37575#read> (доступ 03.11.2020).

REFERENCES

- Abaševa Marina. 2001. *Literatura v poiskah lica: Russkaâ prozav konce XX veka: stanovlenie avtorskoj identičnosti* [Literature in search of a Face: Russian Prose at the end of the Twentieth Century: the Formation of Author's Identity]. Perm, Izdatel'stvo PGPU. (In Russian)
- Bahtin Mihail. 1972. *Problemy poëtiki Dostoevskogo* [Problems of Dostoevsky's Poetics]. Moscow, Hudožestvennaâ literatura. (In Russian)
- Kampanila Svâtogo Marka* [St Mark's Campanile]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=vykp7bOiBzY> (Accessed 03 November 2020). (In Russian)
- Šiškin Mihail. 2005. *Venerin volos* [Maidenhair]. Moscow, AST. (In Russian)
- Šiškin Mihail. *Kampanila Svâtogo Marka* [St Mark's Campanile]. Available at: <http://www.snob.ru/magazine/entry/37575#read> (Accessed 03 November 2020). (In Russian)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6960>

Дата подачі статті: 30 травня 2021 р.

Дата прийняття до друку: 10 червня 2021 р.

ЛІТЕРАТУРНІ ВИМІРИ ТРАВМИ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

Оксана Пухонська

Національний університет “Острозька академія”, Острог, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

e-mail: oksana.pukhonska@oa.edu.ua

Анотація: Стаття пропонує до розгляду літературознавчу інтерпретацію сучасної російсько-української війни, відображеної в авторських текстах останніх років. З огляду на те, що вона триває, відповідно змінюється і досвід цієї війни її учасниками, спостерігачами, і трактування цього досвіду. Найгостріші проблеми глобального, власне українського та індивідуального вимірів події знайшли і продовжують знаходити свої відображення у численних творах мистецтва, що свідчить про активний процес культурної рефлексії травматичного досвіду. Основна дослідницька увага у статті звернена на особливості еволюції літературної рецепції актуальної історичної події, її розуміння крізь призму пам'яті минулого, культури, суспільно-політичних реалій. Особливо важливим є акцент на травматичному досвіді як персонажів аналізованих текстів, так і українського суспільства загалом. Автор статті намагається простежити, як змінюється відображення війни в мистецтві, зокрема у літературі. Спочатку вона представлена як наслідок конфлікту посттоталітарних пам'ятей в українській культурі, згодом як суспільна національна травма і, зрештою, як травма особиста на рівні окремої долі, окремого досвіду. Саме на останньому варіанті зосереджено основну дослідницьку увагу у цій студії.

Ключові слова: війна, література, травматичний досвід, посттоталітарна пам'ять, Донбас

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 10, 2021

LITERARY DIMENSIONS OF TRAUMA IN THE CONTEXT OF WAR IN DONBAS

Oksana Pukhonska

National University of Ostroh Academy, Ostroh, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

e-mail: oksana.pukhonska@oa.edu.ua

Abstract: The present article proposes a literary interpretation of the contemporary Russian-Ukrainian war in Donbas, depicted in a variety of texts published in recent years. As this war continues, the traumatic experiences of participants and observers, as well as the interpretation of these experiences, are also changing. The most acute problems of the global, Ukrainian and individual dimensions of the event have found their reflection in numerous works of art. This process is a continuous one and it testifies to the active efforts at a cultural reflection on the traumatic experience. The main attention in this article is paid to the peculiarities of the evolution of the literary reception of a current historical event, its understanding through the prism of the memory of the past, culture, and socio-political realities. The study concentrates on two very special texts: a novel written by the soldier who was a participant of the war in Donbas and memoirs of the prisoner of one of the concentration camps in Donetsk. The emphasis on the traumatic experience of both authors in the analyzed texts and the Ukrainian society in general is particularly important. The author of the article tries to establish how the reflection of war in art, and more specifically, in literature, changes over time. It is initially presented as a consequence of the conflict of post-totalitarian memories in Ukrainian culture, later as a social national trauma, and finally as a personal trauma at the level of a separate destiny and a separate experience. This study focuses on the latter option.

Keywords: war, literature, traumatic experience, post-totalitarian memory, Donbas

Війна на Донбасі останнім часом стала не лише черговою гарячою точкою пострадянського простору та приводом до переосмислення геокультурних та історичних стосунків із Росією. Попри різноманітні спроби знайти і проговорити причини, наслідки, актуалії, вона привнесла в суспільний дискурс кілька важливих моментів, які помилково упродовж майже трьох десятиліть незалежності України були *не на часі*. Передусім ідеться про активні спроби тоталітарної радянської держави змінити ментальний харак-

тер Донбасу. Знищення українськості як ідентичнісної цілісності внаслідок перших років більшовизації, Голодомору, індустріалізації регіону, заселення його росіянами, кримінальними елементами тощо призвели не стільки до формування іншої геополітичної України, як насамперед змодифікували місцеву ментальність, виселекціонувавши тип *homo sovieticus* із притаманними йому ознаками ірраціональної адорації та відданості культові СРСР. Катастрофічними для радянської людини того простору (“червоної смуги”) [Шпорлюк 2013, 90], за Романом Шпорлюком), як і радянської людини загалом, стали дві історичні обставини: розпад тоталітарної держави та перманентне підживлювання ностальгії за нею з боку Росії, що свого часу проголосила себе спадкоємицею радянського світу.

Не зауважена вчасно така ментальна поразка Донбасу сформувала свого роду історичну резервацію, в якій спостерігаємо ефект палімпсесту: самоусвідомлення *совків* практично не змінюють ані сучасні інформаційні технології, ані розвиток урбаністичної інфраструктури та промисловості в регіоні. Що більше, саме за допомогою цих інструментів підтримується алогічне бажання повернення держави обмежень, заборон і репресій. Спостереження цього феномена влучно висловлюють Кеннет Міноґ та Берил Уільямс у праці *Етнічні конфлікти в Радянському Союзі: помста патрикуляризму (Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism, 1992)*. На думку вчених, саме сучасні технологічні досягнення є фундаментом, на якому формуються уявлення про соціалістичну перебудову [Minogue, Williams 1992, 237]. Парадоксальним явищем в усій цій ситуації є перманентна віра в радянську утопію. Стабільність ностальгії за минулим упродовж останніх десятиліть підтримувалася, по-перше, культивуванням до практично священних цінностей так званої Великої вітчизняної війни, суть якої практично не зрозуміла молодому поколінню; по-друге, методом формування нових міфів на підставі міфів радянських, які ще більше поглиблювали ментальну прірву між Сходом та іншими частинами України. У другому випадку йдеться про підживлювання спротиву до всього українського, яке у мешканців Донбасу безпідставно асоціюється з агресивним націоналізмом.

В семирічній історії війни на Донбасі спостерігаємо зовнішній, сутнісний і культурний її прояви у мистецьких текстах різного характеру. У першому випадку маємо справу із офіційними інформаційними репортажами з фронту, статистикою захоплених територій, вбитих і поранених тощо. Сутнісний прояв вербалізації війни – це насамперед спогади і свідчення її жертв та очевидців, утілені в сюжетах документальних фільмів, опублікованих окремими книгами. Культурна вербалізація – це ті тексти літератури,

кіно, фотомистецтва та ін., які пропонують нам художню рефлексію травми війни з різних поглядів: авторів-учасників бойових дій, мешканців-мігрантів із окупованих територій, близьких чи рідних загиблих воїнів тощо. Всі ці тексти у своїй сукупності за останні сім років війни сформували потужний дискурс, який, по-перше, фіксує травматичну пам'ять самої події, по-друге, дає можливість всьому українському суспільству знати всі її нюанси і розуміти власну причетність до цього етапу історії, на якому перебуваємо. Сформований дискурс засвідчує наявність двох етапів культурної рецепції війни, що найбільш виразно проявляється у літературі.

Етап колективного виміру:

- Спроба опанувати емоційно-культурний шок (пошуки причин вибуху війни, шукання ментальних розбіжностей і подібностей, що відображають хоча б такі тексти, як *Ловайськ* Євгена Положія, *Оголений нерв* Світлани Талан).
- Ревізія історичного досвіду травми (війна як спроба звести порахунки з радянським минулим. *Чорне сонце* Василя Шкляра, *Вірші з війни* Бориса Гуменюка).

Етап індивідуального виміру війни:

- Пізнання травми (*Життя П. С.* Валерії Бурлакової, *За спиною* Гаськи Шиян).
- Спроба самоосмислення у травматичних обставинах (*Сліди на дорозі* Валерія Ананьєва та *Світлий шлях: історія одного концтабору* Станіслава Асєєва).

У цій студії пропоную звернути увагу на проблему індивідуального самоосмислення особистості в умовах війни, докладно відображену у зазначених творах В. Ананьєва та С. Асєєва. Річ у тім, що практично з кожним новим твором про актуальні події на Сході України автори все більше уваги приділяють спробі зрозуміти не так помилку історії чи проблеми держави, соціуму, як трагедію людини на війні: людини-солдата, людини цивільної, людини-інтелектуала тощо. Саме такі особливі особистісні акценти значно ширше розкривають травму усього українського суспільства на цьому етапі його тривання.

Роман В. Ананьєва, як і більшість текстів, що порушують тему сучасної російсько-української війни останніх 2-3 років, засвідчує очевидний факт виходу української літератури поза межі традиційних функцій і завдань. Вона розриває рамки естетичної рецепції дійсності, фіксуючи її найгостріші події і осмислюючи їх як досвід та причину радикальних індивідуальних та суспільних змін. Автори творів про війну в більшості випадків намагаються прописати власний досвід, пережитий на різних рівнях емоційних та фізичних відчуттів у процесі саме цієї війни: це тексти воїнів-фронт-

виків, волонтерів, в'язнів окупаційного режиму так званих республік ДНР і ЛНР. Утілення життєвих сюжетів у художньому тексті дає авторам певну психологічну сатисфакцію. З одного боку, художній текст має безкомпромісне право на домисел, вимисел, метафоризацію незручного особистого досвіду чи заховування його за образом персонажа чи фактом сюжетної події. Літературний герой, звісно, може мати прототип у реальних, впізнаних особах, утім така асоціація, як правило, захищена саме авторським правом заперечити будь-які збіги із реальними подіями чи людьми (хоча, варто завважити, що в літературі про війну таких приміток практично немає). Відповідно, ті моменти, які можуть викликати в автора відчуття сорому, вагання, душевного болю цілком мають перспективу бути потрактовані як альтернативна (художня) реальність. З другого боку, художній текст – це можливість виговорити травматичний досвід, маючи перед собою конкретно не ідентифікованого адресата – читача, не переймаючись його безпосередньою присутністю, що часто відчуває травмований індивід у процесі розмов зі знайомою чи рідною особою або психоаналітиком, сприймаючи їх як чужих у сфері власного травматичного воєнного досвіду.

Сліди на дорозі – це особиста історія травми – *life writing* [Erl 2008], як визначає таку літературу Астрід Ерл. Ця історія по-своєму оригінальна й необхідна сучасному читачеві, незалежно від того, який стосунок він сам має до війни. Ще один аспект, котрий засвідчує важливість такої літератури, полягає в тому, що їй досить добре вдалось відшукати мову війни, якою можна передати її внутрішні, часом незрозумілі, хоча й відчутні виміри. Успіх цього проєкту в романі В. Ананьєва забезпечено також мультимедійними можливостями, які приходять на допомогу там, де не всі слова можуть дати раду. Окрім традиційного тексту, перед читачем *Слідів на дорозі* постають допоміжні візуалізаційні тексти, втілені у вигляді QR-кодів. Така стратегія формування літературного твору відповідає Гайсеновій теорії “міметичного наближення” [Huysse 2000, 79], в якій побіжним ресурсом репрезентації пережитої людиною травми є фото- й відеоматеріали, які свідчать про війну значно більше, аніж можна сказати про неї, дошукуючись властивих слів. Візуальною, зрештою, є і назва роману. Сліди на дорозі – те, що насамперед можна побачити. Бажаючи не лише побачити, а й зрозуміти має наважитися піти по них. Сліди на дорозі засвідчують факт чиеїс присутності у певному місці до нас. Відтак зміст і значення цього місця залежать від здатності надати слідам сенсу, зафіксувати їх як артефакт пам'яті, що, зрештою, і робить В. Ананьєв у своєму романі.

Герой-оповідач переживає і стан шоку, і емоційну кризу, і депресивні стани. Роман як репрезентація досвіду пост-фактум є спробою авторського самоаналізу цих станів. Бессель ван дер Колк процес наративізації травматичного досвіду війни уважає поверненням до стану живих [Колк ван дер 2019]. Психоаналітична робота із колишніми фронтовиками наводить ученого на висновок, що травма пережитого доволі потужна, адже тримає індивіда у силовому полі притягання часу, коли все відбулося, час від часу наражаючи його на потребу спогадового повернення. Тобто, коли спогади про пережите – це водночас і чергове наражання на біль, і можливість повернутися в середовище, де життя, по суті, зупинилося. Проговорюючи свою травму, герой роману В. Ананьєва намагається шукати шляхи вербалізації, але це не завжди вдається. Між собою солдати про це не говорять, людина ж зовні, навіть якщо це хтось із найближчих, не зовсім доречний адресат, оскільки мова досвіду війни часто незрозуміла для тих, хто її не пережив.

Війна – це простір, у якому індивід завжди ходить поруч зі смертю, що, безумовно, є ситуацією травматичною. Наратор *Слідів на дорозі* намагається вгамувати в собі ці відчуття, заявляючи про відсутність страху смерті і тут же сумніваючись у самому собі. Спостерігаючи власну байдужість до вбивства ворога і до смерті побратима, він відчуває сильне прагнення убити того, хто здає їхні позиції ворогу. Бажання здаватися внутрішньо сильнішим самому собі в умовах травматичної дійсності – це одна зі спроб самозаспокоєння, і герой часто вдається до цього прийому. Свою відмову повернутися до мирного життя він спочатку мотивує прагненням, “щоб ніхто з моїх близьких не побачив і не відчув те, що довелось пережити мені” [Ананьєв 2018, 335], і в цю ж мить лякається власної правди як вияву слабкості, запевняючи, що насправді війна приносить йому задоволення. Певною мірою така поведінка пояснює психологічну потребу приховування болючого досвіду, коли, за Ярославом Поліщук, “розуміння пережитої травми потребує залучення механізму витіснення” [Поліщук 2016, 101], аби вгамувати відчуття страху смерті і сорому за життя [Volkan, online].

Сліди на дорозі – роман не про війну, якщо сприймати його з позиції наратора. Герой набуває певності себе і визначає для себе важливі цінності (любов, свобода, гідність), що утверджують його у цьому світі, в родині, в колі близьких людей. Такий шлях не простий, адже все, через що довелося пройти – випробування приниженням, зрадами, смертю побратимів і загальом тих, кому вперше у житті довірився й повірив – досить велика ціна. Водночас це справжній роман про війну, яка заражає простір, час, і людей на сотні кілометрів поза цим простором. Автор показує, наскільки ця війна

є відповіддю часу на ті виклики, із якими не вдалося впоратися Україні й усій посткомуністичній Європі. В інтерпретації Ананьєва ця війна має найбільш особистий вимір героя роману. У ній він дорослішає, стає сильнішим, набуває досвіду життя і болю. Він не сприймає її як загрозу. Навпаки, тривале перебування на межі вчить хлопця цінувати кожен день, прожитий у світі, якому насправді не важливо, що відбувається на цьому вузькому, з погляду історії, відтинку хронології. Однак цей досвід не придатний для світу поза фронтом, бо він занадто складний для того, аби про нього говорити, а ще більше – аби слухати. Герой зживається із війною, яка, напевно, найбільш справжня у його житті, якого не мав змоги спізнати сповна. Тому, коли автора демобілізували, свого героя він вирішує залишити на останньому для нього полі бою. Таким чином В. Ананьєв укотре підтверджує те, що людина з війни не повертається, навіть якщо залишається живою.

Ще один важливий у контексті заявленої проблематики текст – *Світлий Шлях: історія одного концтабору* Станіслава Асєєва. Це структурована, переламана крізь призму свідомісного осмислення психологічна мапа концтабірної реальності ДНР, крізь яку проходить сам наратор упродовж майже двох з половиною років. У певному сенсі цей текст є спробою самоаналізу й аналізу концтабірного синдрому, який описаний у численних дослідженнях психологів, психоаналітиків, культурологів і філософів. Те, що такий синдром наратор тексту спостерігає у себе сам, не має жодних сумнівів. Особливо гостро це проявляється у світі поза війною, де навколишній простір і оточення, здавалось би, позбавлені будь-яких ознак насильства, страху, обмежень. Вже після звільнення, в Києві, у вагоні метро герой фіксує поглядом спокійні обличчя пасажирів, зайнятих своїми буденними проблемами. Накидаючи простір, в якому перебуває, матрицю пережитого, він в якийсь момент розуміє, що “про наш досвід ніхто не знає, ба більше – він марний, адже люди не хочуть жити тортурами і підвалами – їм потрібно вдягати малюків. Мені раптом здалося, що всі ці роки криків і стогонів витягнулися в одну глумливу посмішку, на яку перетворився цей вагон” [Асєєв 2020, 172]. Відчуття кривди поглиблює відчуття самотності й чужості світу без війни, де кожний зустрічний – *чужий* у своєму іншому досвіді життя без травми. Зрештою, це поглиблює також відчуття концтабірного синдрому (*KZ-syndrome*), до визначення і характеристики якого дійшли вчені Медичної академії в Кракові¹, досліджуючи психічну й ментальну поведінку в'язнів

¹ Дослідження проводилися в другій половині ХХ століття у Психіатричній клініці Медичної академії в Кракові. Першопрохідцем у цій царині був проф. А. Кемпінські.

нацистських таборів. Засадничою ознакою цього синдрому у колишніх в'язнів є значно переоцінена система вартостей. На їх поведінку суттєво впливають спогади з місця ізоляції, не даючи можливості повноцінно адаптуватися у вільному просторі. Зрештою, наратор спогадів С. Асеєва це суттєво підтверджує, особливо коли зауважує:

Аж ось за два місяці мене оточує архітектура Праги і Страсбурга... Я на волі, виступаю з промовою про права людини, повертаюся в номер з гарячою ванною у готель в історичній частині міста, де з вікна видно шпиль шикарного собору. Тут тепло і затишно, але я думаю про хлопця, якого навіть не знав. І дякувати Богові, що я не бачив принаймні того, як болісно він помирав у першій камері "Ізоляції", бо я тоді сидів у четвертій [Асеєв 2020, 180].

Пережите минуле не відпускає наратора, де б він не був. Табір не покидає його навіть на волі, перекресливши фактично все, що було до нього, і диктуючи, як сприймати світ опісля.

Юстина Пшешло зауважує, що концтабірна травма дуже часто змінює індивіда [Przeszło 2020, 196]. Він стає підозрілим до оточення, його переслідує синдром зайвості й не покидає відчуття несправжності цього світу на тлі пережитих жахів концтабору. Дуже часто травмований індивід починає шукати бодай щось, що наближає його до світу пережитих страждань. Така мазохістична поведінка водночас дає можливість не втратити зв'язку з реальністю, яка постає у візії травмованого. У творі С. Асеєва це досить добре проілюстровано на прикладі, коли у вже згаданому вагоні метро часткове заспокоєння до нього приходить із появою незнайомця у військовій формі: "Коли я побачив його, геть незнайомого молодого хлопця в камуфляжі, весь вагон став немов чорно-білий, а кольоровим у ньому лишився тільки той хлопчина. Він став єдиним зв'язком між мною й чужим поки що містом – лише тому, що носив камуфляж" [Асеєв 2020, 176]. Те, що, здавалось би, має лякати, навпаки заспокоює героя як підтвердження, що той паралельний світ, в силовому полі тяжіння якого він досі перебуває, не вигадка його хворої фантазії, а реальність, яка, насправді, зовсім близько.

На перший план оповіді виходить образ особистості, зламаного концтабором і паралізованого його синдромом, механізми лікування якого суспільство шукає вже понад півстоліття. На підставі численних психологічних, психоаналітичних та культурних досліджень КЗ-синдрому Станіслав Лещинські доходить висновку, що "у більшості колишніх в'язнів концтаборів відбулися психологічні зміни, які ускладнили нормальний контакт із навколишнім середовищем: вони стали підозрілими, нездатними до глибших стосунків,

надмір емоційними з родиною та друзями, відчуваючи нерозуміння оточення” [Leszczyński 1996, 296–297]. Асеев акцентує увагу на таких відчуттях перманентно після звільнення. Наратор ловить себе на тому, що навколишня дійсність регулярно провокує в нього асоціації з найдрібнішими деталями з табору, де б він не був: чи то у Києві, чи в Страсбурзі, чи у Празі. Його перманентно переслідує криза ідентичності, за якою травмованому чоловікові складно дійти до остаточного розуміння того, хто він тут і зараз: “Красиво вбраний хлопець десь у Празі, який споглядає приємний захід сонця над черепичними дахами, тож може дозволити собі поміркувати про гуманізм? Чи загнаний у клітку донецький звірок, що намотував кілометри від ґрат до дверей і назад, думаючи про повільну й болісну помсту?” [Асеев 2020, 172]. Присутність у свідомості травми від пережитого отрує індивіда, незалежно від того, де він перебуває і хто (що) його оточує.

Причиною такої кризи самоідентифікації, що й означає наявність КЗ-синдрому, є саме ті механізми вбивства в людині людини, які застосовувалися в концтаборах різного періоду і різних систем. Найбрутальнішим виявом жорстокості є, безперечно, фізичні тортури в’язнів. Те, що це не стільки боляче, як принизливо, засвідчує украй часте акцентування авторської уваги. Побиття, прив’язування електричних проводів до різних частин тіла (найчастіше до геніталій), відсутність їжі [Асеев 2020, 30-50], 30-50 грамів хліба на добу [Асеев 2020, 33], сміттевий мішок на голові під час кожного приходу в камеру наглядача, – це лише дещо із того, що доводилося терпіти в’язням “Ізоляції” за так звані статті звинувачення у “державній зраді”, “тероризмі”, “екстремізмі” лише за те, що хтось міг у соціальних мережах написати назву невизнаної республіки у лапках. Асеев зазначає, що “нездатність психіки впоратися з ситуацією примушує її прийняти цю ситуацію через раціоналізацію: це так жахливо, аж доводиться визнати, що це нормально, аби самому не збожеволіти” [Асеев 2020, 66].

Значно глибшими рефлексіями позначені випадки тортур моральних, абсурдність яких часом виходила поза будь-які межі. До прикладу, коли в сусідній камері катували в’язня, аби заглушити його крики, інших змушували співати радянські пісні часів Другої світової війни. Як розмірковує наратор, “важко сказати, хто тоді почував більший жах і приниження: ми, що під чийсь крики співали про те, як «дадім отпор мучителям людей», чи та людина з проводами на пальцях, яка й так не розуміла того, що відбувається, та ще й чула чийсь спів, щойно її починали катувати” [Асеев 2020, 70]. До психологічних засобів впливу на жертву відносимо і факти словесного

приниження, і невідомість перспектив, яка, напевно, найбільше пригнічує, і шантаж розправи із рідними, які на волі.

Практично все, що оточувало в'язня в ізоляції, було скероване на те, щоби, як зазначає герой *Світлого Шляху*..., не почувати “більше зв'язку з тією фікцією, якою видавалися оці шість літер – «людина»” [Асєєв 2020, 65]. У контексті такої квазі-дійсності цілком логічним видається те, що смерть перестає мислитися як загроза. Страх перед болем для в'язня донецького концтабору більший, аніж страх смерті. Навпаки, вона бачиться для деяких в'язнів як цінність – єдина можливість вибору в умовах, де індивід позбавлений усього, навіть себе самого. І ось усвідомлення наявності цього одного вибору для героя книги є залишком свободи, якої не в змозі відібрати ніхто. Як не парадоксально, але розуміння цінності смерті було тим, що давало в'язневі стимул до життя.

Книга С. Асєєва в умовах, коли Україна перебуває у стані гібридної реальності, має ефект крижаного душу, який повертає в наші суспільно-культурні дискурси проблему війни не лише на рівні фронтових битв, смертей, безрезультатних політичних переговорів. Вона повертає цю проблему на рівні людини глибоко травмованої, яку високорозвинена сучасність відкинула в тоталітарну історію, почасти через її ж прорахунки у процесі ігнорування загрози радянського минулого. Герой цього тексту це не лише Станіслав Асєєв. Це кожен із тих, хто по той бік фронту, бо “Ізоляція” – це лише фізичний простір несвободи у такому ж просторі ментальному. Важливо й те, що автор дає нам до розуміння, що ця травма не виняткова і не індивідуальна, це травма всього українського суспільства, яке свого часу не зуміло зробити належних висновків із минулого, де концтабір був таким же невід'ємним елементом дійсності, яким він є сьогодні на окупованій території Донбасу.

Війна на Сході України за останні шість років має уже свої окремі історії-атрибути, що також виходять далеко поза межі регіону, а сам факт їхньої наявності руйнує всі усталені досі правила воєнної стратегії. Тут і розстріл маршрутного автобуса під Волновахою, й Іловайський котел, і Дебальцевська трагедія, і збитий малазійський пасажирський літак, і Донецький аеропорт... Вочевидь до остаточної крапки у цій історії ще далеко. Війна все більше набуває статусу гібридності, ступаючи на один із найбільш складних шляхів – замороження конфлікту, вирішення якого, як показують приклади Придністров'я, Нагірного Карабаху, може значно розтягнутися в часі. Позитивним у цьому контексті можемо вважати блискавичну і багатогранну реакцію української культури, а саме літературних текстів. Вони, звісно,

не пропонують вирішення проблеми війни, але активно втілюють процеси раціонального прочитання минулого (далекого й близького), переосмислення національного травматичного досвіду, фіксації живої історії війни через індивідуальні переживання травми, про яку, напевно, не вдасться розказати історії «правильної» тим, хто прийде після нас.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ананьєв Валерій. 2018. *Сліди на дорозі*. Київ: Slid.
- Асєєв Станіслав. 2020. *Світлий Шлях: історія одного концтабору*. Львів: ВСЛ.
- Колк ван дер Бессель. 2019. *Тело помнит все. Какую роль психологическая травма играет в жизни человека и какие техники помогают ее преодолеть*. Перев. Чорный И. Москва: Эксмо.
- Поліщук Ярослав. 2016. *Реактивність літератури*. Київ: Академвидав.
- Шпорлюк Роман. 2013. *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Пер. з англ. Касьянова Г., Климчука М., Рябчука М., Стріхи Я., Матіяш Д. та Чушаак Х. Київ: Дух і Літера.
- Erl A. 2008. *Literature, film, and the mediality of cultural memory*. In: *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Eds Erl A., Nünning A. Berlin–NewYork: De Gruyter: 389–398.
- Huyssen Andreas. 2000. *Of mice and mimesis: Reading Spiegelman with Adorno*. “New German Critique” no 81: 65–82.
- Leszczyński Stanisław. 1996. *Syndrom poobozowy (KZ syndrome)*. “Łódzkie Studia Teologiczne” nr 5: 295–300.
- Minogue K. and Williams B. 1992. *Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism*. In: *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York: Columbia Univ. Press: 225–242.
- Przeszło Justyna. 2020. *Próby przezwyciężenia traumy poobozowej w dwóch biograficznych powieściach Jerzego Janusza Fafary*. “Fraza” nr 3–4(109–110): 194–210.
- Volcan Vamik. *The Next Chapter: Consequences of Societal Trauma*. (online) https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiT5djnq9bxAhXQxIsKHb1GDnkQFjAAegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Fpublication%2F323770436_THE_NEXT_CHAPTER_CONSEQUENCES_OF_SOCIAL_TRAUMA&usg=AOvVaw0avANK2h5pxGSxXdBOPA2S (доступ 15.03.2018).

REFERENCES

- Anan'ev Valerij. 2018. *Slidi na dorozh* [Footprints on the Road]. Kyiv, Slid. (In Ukrainian)
- Asëev Stanislav. 2020. *Svitlij Šláh: istorià odnogo konctaboru* [The Light Way: The Story of one Concentration Camp]. Lviv, VSL. (In Ukrainian)
- Erl Astrid. 2008. *Literature, film, and the mediality of cultural memory*. In: *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Eds Erl A., Nünning A. Berlin, NewYork, De Gruyter, pp. 389–398. (In English)
- Huyssen Andreas. 2000. *Of mice and mimesis: Reading Spiegelman with Adorno*. “New German Critique” no 81, pp. 65–82. (In English)

- Kolk van der Bessel'. 2019. *Telo pomnit vse. Kakuû rol' psihologičeskaâ travma igraet v žizni človeka i kakie tehniki pomogaût ee preodolet'* [*The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*]. Transl. Čornyj I. Moscow, Èksmo. (In Russian).
- Leszczyński Stanisław. 1996. *Syndrom poobozowy (KZ syndrome)*. "Łódzkie Studia Teologiczne" no 5, pp. 295–300. (in Polish)
- Minogue K. and Williams B. 1992. *Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism*. In: *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. Ed. Motyl A.J. New York, Columbia Univ. Press, pp. 225–242. (in English)
- Polišuk Âroslav. 2016. *Reaktivništ' literaturi* [Reactivity of Literature]. Kyiv, Akademvidav. (In Ukrainian)
- Przeszło Justyna. 2020. *Próby przezwyciężenia traumy poobozowej w dwóch biograficznych powieściach Jerzego Janusza Fąfary*. "Fraza" no 3–4 (109–110), pp. 194–210. (in Polish)
- Šporlúk Roman. 2013. *Formuvannâ modernih nacij: Ukraïna – Rosiâ – Pol'sa* [Forming of Modern Nations. Ukraine-Russia-Poland]. Transl. Kas'ánova G., Klimčuka M., Râbčuka M., Strihî Â., Matiâš D. ta Čušaak H. Kyiv, Duh ì Litera. (In Ukrainian)
- Volcan Vamik. *The Next Chapter: Consequences of Societal Trauma*. Available at: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiT5djq9bxAhXQxIsKHb1GDnkQFjAAegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Fpublication%2F323770436_THE_NEXT_CHAPTER_CONSEQUENCES_OF_SOCIAL_TRAUMA&usq=AOvVaw0avANK2h5pxGSxXdBOPA2S (Accessed 15 March 2018). (In English)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6961>

Дата падачы артыкула: 02 чэрвеня 2021 г.
Дата прыняцця да друку: 20 чэрвеня 2021 г.

БЕЛАРУСКІЯ ВЕРШЫ АДАМА М-СКАГА: ТЭКСТЫ І КАНТЭКСТЫ

Мікола Хаўстовіч

Варшаўскі ўніверсітэт, Польшча

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3007-0603>

e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

Анотацыя: У артыкуле аналізуецца кантэкст беларускамоўных вершаў Адама -скага, робіцца спроба знайсці прычыны, якія падштурхнулі паэта да беларускамоўнае творчасці. На нашу думку, Адам М-скі з дапамогаю беларускамоўных вершаў-песняў планаваў вырашыць важную задачу: паставіць заслону перад пашырэннем у краі расейскамоўнае масавае культуры і тым самым абараніць сваё, спрадвечнае, польскае. Захаванія беларускамоўныя тэксты Адама М-скага – чатыры перакладныя і адзін арыгінальны – узніклі на аснове высокамастацкіх польскіх твораў, што карысталіся вялікаю папулярнасцю. Паэт меў надзею, што ягоныя вершы-песні будуць прынятыя беларускаю вясковаю грамадою.

Ключавыя-словы: пераклады, Ян Чачот, Марыя Канапніцкая, Тэафіль Ленартовіч, вершы-песні, расейская масавая культура

Submitted on 02 June, 2021

Accepted on 20 June, 2021

BELARUSIAN POEMS BY ADAM M-SKI: TEXTS AND CONTEXTS

Mikalaĵ Chaustowicz

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3007-0603>

e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

Abstract: The article analyses the context of Belarusian-language poems by Adam M-ski, and an attempt is made to find the reasons for the poet's choice of the language. In our opinion, Adam M-ski aimed to accomplish an important task with the help of Belarusian-language poems-songs: to put a barrier to the expansion of Russian-language mass culture in the region and thus protect his, original, Polish culture. Preserved Belarusian-language texts by Adam M-ski – four translated and one original – were created on the basis of highly artistic Polish works which were very popular at the time. The poet hoped that his poems would be accepted by the Belarusian village community.

Keywords: translations, Jan Czeczot, Maria Konopnicka, Teofil Lenartowicz, poems-songs, Russian mass culture

У сярэдзіне 1880-х гг. Адам М-скі (сапр.: Зоф'я Тшашчкоўская, 1847–1911), ужо вядомы чытачу шэрагам публікацый у газеце “Tygodnik Ilustrowany”, а таксама асобным выданнем перакладу паэмы Альфонса Ламарціна *Апошняя песня пілігрымкі Чальд-Гарольда*, звярнуўся ў сваёй творчасці да беларускае мовы. Ці можна назваць гэты зварот свядомым жаданнем стаць беларускім паэтам, паэтам польска-беларускага памежжа? У асобных публікацыях беларускіх літаратуразнаўцаў беларускамоўныя тэксты Адама М-скага нават становяцца падставаю разглядаць ягоную польскамоўную спадчыну ў кантэксце “беларускае патрыятычнае ідэі”. На нашу думку, тут назіраецца падмена рэчыпаспалітаўскага складніка патрыятызму паэта на беларускі. Сцвярджаем на падставе эпісталярнае спадчыны: польскі складнік быў дамінавальны ў ягонай свядомасці. Чаму ж тады ўзніклі беларускамоўныя тэксты Адама М-скага? Адказ знаходзім у адным з лістоў да Фелікса Зянковіча (1842–1910): “Я падумала, што някепска было б распаўсюдзіць такі

спеўнік (вядома, толькі жывым голасам) замест агіднасцяў, якія цяпер можна часта пачуць” [*Wiersze i listy Zofji Trzasczkowskiej...*, 70].

Наведваючыся зрэдчас (звычайна вясною ці летам) у родную Дарагавіцу, Адам М-скі сутыкнуўся з “агіднасцямі”, якія вырашыў “замяніць” папулярнымі польскімі песнямі ў перакладзе на беларускую мову. Характэрна, што задача надрукаваць спеўнік, які – як відаць – плануецца падрыхтаваць, не ставіцца. Дастаткова, калі ён будзе пашырацца “жывым голасам”. Зрэшты, Адам М-скі, хіба, ведаў, якія цяжкасці маглі паўстаць на шляху выдання першае ў пасляпаўстанцкі час беларускамоўнае кніжачкі. Таксама няцяжка здагадацца, што “агіднасцямі” паэт называе тое, што спяваюць у Беларусі. І калі ў лісце да Ф. Зянквіча, які жыў у той час у краі, можна было і не тлумачыць гэта, дык дзеля варшавяка Зянона Пшасмыцкага (1861–1944) патрабаваўся шырокі каментар:

Ведае, Шаноўны Пан, хто сярод люду распаўсюдзіў вышыванія расейскія кашулі, хто пашырае ў краі расейскія песенькі? Студэнты. (...) Трэба прызнаць, што расіяне маюць цудоўныя песні, асабліва – новыя, якія моладзь спявае, любоўныя, у якіх палае нязмерны жар жарсці. Але ўласна таму, што атрута з’яўляецца прывабнаю, як мацней ад яе бараніцца трэба. *Дубинушку* ніхто без расчуленасці слухаць не можа, але каб нашая моладзь ведала і спявала *Маўка*, то пазнала б, як наш брат-мужык па-свойму енчыць ды плача, дык можа б і зразумела, што *Дубинушка*, прыгожая і святая над Волгаю і Нявою, над нашымі курганамі – злачынная [Trzasczkowska (Adam M-ski) 2019, 59–60].

Крыху пазней, высылаючы З. Пшасмыцкаму фрагмент свайго перакладу-перапрацоўкі верша Марыі Канапніцкае (1842–1910) *U okienka*, Адам М-скі дадасць: “Яшчэ больш маю песняў для спеву; яны на гвалт нам патрэбныя, каб чужыя ў нас не пашыраліся” [Trzasczkowska (Adam M-ski) 2019, 101].

Менавіта так: паэт, ствараючы беларускамоўныя тэксты, думаў у першую чаргу пра супрацьдзеянне “пашырэнню чужых”. Беларускамоўнае для яго – “заслона” краю ад расейшчыны. Беларускамоўнае як выяўленне польскае (рэчыпаспалітаўскае) ідэі, краёвае патрыятычнае ідэі. Фактычна тое, што прапагандавалі амаль усе ідэолагі Паўстання 1863 года. Адам М-скі стаяў на той самай пазіцыі, што і шмат якія палітычныя ды грамадскія дзеячы канца XIX – пачатку XX ст.: пагаджаюся на беларускамоўнае толькі ў тым выпадку, калі яно будзе пра Польшчу (як варыянт: пра Рэч Паспалітую абодвух народаў). Гэтая “пазіцыя” мела на ўвазе ўсялякае спрыянне такой беларускамоўнасці. Але калі ў беларускамоўным з’яўлялася беларуская нацыянальная думка, дык і Польская сацыялістычная партыя, і – вельмі верагодна – Адам М-скі адмаўляліся ад “беларускамоўнага”.

На нашу думку, паэт не меў кантактаў з прадстаўнікамі беларускага нацыянальнага руху, бо іх проста не ведаў ці свядома ўнікаў. Ці ведаў ён, напрыклад, пра публікацыі Янам Неслухоўскім (Янкам Лучынам, 1851–1897) беларускамоўных вершаў у газеце “Мінскі лісток”, а таксама ў “С’веро-Западнам календар’”? Магчыма, бо падтрымліваў блізкія дачыненні са стрыечнаю сястрою Альдонаю Раецкаю (1853–1922), якая ліставалася і сустракалася з Я. Неслухоўскім. Ці ведаў паэт пра выхад у свет *Dudki Białaruskaje Macieja Buraczka, Tralalonaczki, Smyka Białaruskaha Symona Rejki z pad Barysawa*, ці ведаў беларусістычныя публікацыі Аляксандра Ельскага (1834–1916)? С’е-тое павінны быў ведаць, бо выпісваў і набываў самую разнастайную польскую перыёдыку і літаратуру. Аднак аніякіх ягоных крокаў у “беларускі бок” не зафіксавана. Паказальна і тое, што ў 1905–1907 гг. Адам М-скі надрукаваў шэраг польскамоўных твораў у “*Kurjerze Litewskim*” і “*Dzienniku Wileńskim*”, але – як вядома – не дасылаў сваіх беларускамоўных тэкстаў у “*Naszu Niwu*”. Увогуле, ці чуў Адам М-скі пра выхад у свет легальнае беларускамоўнае газеты, мэтаю якое было – сярод іншага – і тое, што ставіў перад сваімі песнямі ў сярэдзіне 1880-х і сам паэт?

С’ення мы не можам адказаць на пытанне, ці знаёміў Адам М-скі яшчэ каго, апрача Ф. Зянквіча і З. Пшасмыцкага, са сваімі беларускамоўнымі творамі? Г. зн., ці трапілі яшчэ да каго ейныя беларускія вершы і пераклады? Магчыма нават, што не.

Бясспрэчна, аднак, тое, што беларускія аўтографы Адама М-скага засталіся ў ягоным уласным архіве ў Дарагавіцы; пасля смерці паэта яны маглі тут і застацца, але – хутчэй за ўсё – павандравалі з іх новым уласнікам, скажам, у Вільню. Дадзенае нашае меркаванне грунтуецца на тым факце, што з архівам Адама М-скага пазнаёміўся Багдан Жыранік (1892–1984). І зрабіць гэта ён мог, відаць, у Вільні падчас свайго – добраахвотнага ці вымушанага – падарожжа ў 1917 г. з Пецярбурга ў Варшаву.

Вядома, што ў 1921 г. Б. Жыранік быў ужо ў сталіцы адроджанае Польшчы і, відаць, належаў да “*Związku zbliżenia narodów odrodzonych*” – напалову навукова-асветніцкай, напалову палітычнай арганізацыі, што пашырала ідэі “праметэізму” – ідэю вольнасці народаў, прыгнечаных Расеяю, палучанаю з тактыкаю палітычнага падзелу савецкае імперыі [Światłowski 2014, 148–149].

Відаць, на замову “*Związku zbliżenia...*” Б. Жыранік падрыхтаваў дзеля газеты “*Przymierze*” артыкул пра беларускую літаратуру. На жаль, мы не ведаем, як і калі ён пазнаёміўся з беларускаю літаратураю, як і ад каго атрымаў матэрыялы дзеля падрыхтоўкі свае публікацыі. Наўрад

ці дастаткова яму было працаў Мітрафана Доўнар-Запольскага, Аляксандра Ельскага і першага выдання *Гісторыі беларускае літаратуры* Максіма Гарэцкага. Асобныя фрагменты працы Б. Жыраніка паказваюць на залежнасць іх ад абазнанасці Рамуальда Зямкевіча (1881–1944). Увогуле, няма сумневу, што былы студэнт славістыкі Ягелонскага ўніверсітэта быў знаёмы з многімі беларускамоўнымі творамі XIX – пачатку XX ст. і даволі трапна, хоць і коратка іх інтэрпрэтаваў. У тым ліку і беларускія вершы Адама М-скага:

З надзвычайнай лёгкасцю адчувае беларускую душу наш паэт Адам М-скі (Зоф'я Тшашчоўская [sic!]). Яго беларускія песні поўныя свежасці і сапраўднай жаночай (у найбольш узвышаным гэтага слова значэнні) любові да ўсіх, хто пакутуе, каго прыгнятаюць і крыўдзяць. Нягледзячы на бясспрэчную арыгінальнасць твораў М-скага, мы знойдзем у іх рэха паэзіі ўсіх тагачасных паэтаў Беларусі. (На жаль, беларускія творы М-скага дагэтуль нідзе не друкаваліся) [Żyranik 1921, 10].

Назваў вершаў Адама М-скага Б. Жыранік не падае, але гаворка ў яго ідзе, відаць, пра ўласныя творы паэта, а не пра пераклады. Было б дзіўна, каб філолаг у прачытаных ім тэкстах не пазнаў папулярных твораў Т. Ленартовіча, М. Канапніцкае, а таксама *Pieśń S. Moniuszki* (як пазначалася ў выданнях *Śpiewników domowych*).

Ці не азначае гэта, што Б. Жыранік меў магчымасць працаваць з рукапісамі Адама М-скага альбо з сямейнага архіва паэта, альбо са збораў Р. Зямкевіча? Апошняя найбольш верагодна. Вядомы даследнік гісторыі беларускае літаратуры ў той час з'яўляўся агентам II аддзела Генеральнага штаба Польскага войска, апрача таго істотным з'яўляецца і тое, што рэдакцыя газеты “Przymierze” знаходзілася побач з варшаўскім домам Р. Зямкевіча на вуліцы Хмельнай.

Нягледзячы на тое, што Б. Жыранік у часы сацыялістычнае Польшчы быў даволі актыўным удзельнікам польска-беларускага літаратурнага дыялогу [Калеснік 1975, 112] – выдаў кніжачкі перакладаў вершаў Янкі Купалы *Dzień powszedni ubogi...* (1962) і Максіма Танка *Na szlaku dzikich gęsi* (1965), ягоны *Zarys literatury białoruskiej*, а прынамсі словы пра “беларускія песні” Адама М-скага, доўга заставаліся па-за ўвагаю беларускіх літаратуразнаўцаў. І толькі У. Казбярук здолеў пацвердзіць выказванне Б. Жыраніка пра датычнасць Адама М-скага да беларускае літаратуры: у 1971 г. ён паведаміў у друку пра “беларускія вершы” паэта [Казбярук 1971, 135–136], у 1974 г. апублікаваў пераклады песняў Т. Ленартовіча *Каліна* і Яна Чачота *Казак* [Казбярук 1974, 28–33], а ў 1980 г. – пераклады вершаў Марыі Канапніцкае

Ля ваконца і Як жа мне цябе дзяўчына... ды арыгінальны верш паэта *Божы наш Бацько...* [Казбярук 1980, 6].

Верш *Расла каліна буйна, шырока...* – гэта першы вядомы сёння беларускамоўны тэкст Адама М-скага. Захавайся разам з вершам *Raście jawor na przyhorku...* у лісце паэта да Ф. Зянквіча ад 16 мая 1886 г. Творам папярэднічала своеасаблівая прадмова-тлумачэнне:

Аднойчы, летась, я пачала напяваць *Каліну* амаль міжволі на нашай сялянскай беларускай мове і паўтарыла дзяўчатам-служанкам – гэта выклікала захапленне, яны вучыліся па начах. На няшчасце я не маю голасу: не магу ні спяваць, ні вучыць іншых. Але магу перакладаць і маю некалькі гатовых песень (...). Што Пан на гэта скажа? Дасылаю Пану дзве песні – гэта толькі пачатак – я забыла беларускую мову, хоць вяртаюся да яе цудоўна як да пястункі дзіцячых гадоў – а ў вушах іграе мне даўнейшая – без заганы..." [*Wiersze i listy Zofji Trzasczkowskiej...*, 70].

Калінаю Адам М-скі называе папулярную польскую песню, якую ў 1840-я гг. напісаў Ігнацы Камароўскі (1824–1857) на верш Тэафіля Ленартовіча (1822–1893) *Rosła kalina z liściem szerokiem...* Вядома таксама, што “мазавецкі лірнік” скампанаваў свой твор на падставе народнае песні *Czego ty Kalino taka smutna? – Bo już młodego Jasia niema*.

Польскую песню Адам М-скі мог ведаць як з вуснай традыцыі, так і музычных выданняў, якія з сярэдзіны 1850-х гг. час ад часу выходзілі ў свет з варшаўскіх друкарняў Рудольфа Фрыдліяна (1811–1873), а пазней – Густава Гэбэтнера (1831–1901) і Аўгуста Вольфа (1833–1910).

Відаць, з запісам беларускамоўных тэкстаў паэт раней не сутыкаўся. Прынамсі, не ведае, як асобныя аўтары і выдаўцы перадавалі адметны гук беларускае мовы [ў] на пісьме, г. зн. выданняў Аляксандра Рыпінскага, Яна Чачота, Габрыэля Асоўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Вінцэся Каратынскага і інш. ён не бачыў. Праўда, на прыназоўнік у ўвага была звернутая: “Прыназоўнік у я часцей за ўсё не лічу асобным гукам, бо ў люду гэты гук, хоць і выразны, часта зліваецца з наступным. Магчыма, іншыя патрапяць унікаць гэтага ў вершы – я не ўмею” [*Wiersze i listy Zofji Trzasczkowskiej...*, 73], хоць гук [ў] у словах *dzieucza, dziauczatko, Kruciu Ihrau, śpiewau, douha, lecieu, dziauczyna, usie* чамусьці застаўся “не заўважаны”.

Цікава адзначыць, што перакладнік амаль дакладна перадае лексічныя і стылістычныя асаблівасці арыгінала, цалкам захоўвае танальнасць ды мелодыка-інтанацыйны малюнак песні:

Rosła kalina z liściem szerokiem, Nad modrym w gaju rosła potokiem, Drobny deszcz piła, rosę zbierała, W majowem słońcu liście kapała. W lipcu korale miała czerwone, W cienkie z gałązek włosy wplecione. Tak się stroiła jak dziewczę młode I jak w lusterko patrzyła w wodę. Wiatr co dnia czesał jej długie włosy, A oczy myła kroplami rosy.	Rasła kalina bujno, szeroko, Da nad krynicoj, da nad hłubokoj, Dożdżyczek piła, rasu zbierała, Wiasnoju u soncy liści kupala. – Pacierki letom miała kalinki, Jak dzieuczka kosu pleła halinki, Jak by dziauczatko u jasnu pahodu I jak u lusterko hladziela u wodu. Hulali wietry z bujnoju kasoju A oczy myła bielej rasoju.
[<i>Bukiet pieśni świętecznych</i> 1901, 114]	[<i>Wiersze i listy Zofji Trzaskowskiej...</i> , 73]

У тым жа лісце да Ф. Зянковіча змешчаны пераклад – як паведамляе ў прыпісе Адам М-скі – песні “Манюшкі *Казак (Tam na górze jawor stoi)*, пераробленай для вясковага хлопца”. Як вядома, Станіслаў Манюшка вершаў не пісаў, а таму У. Казбярук, які выявіў твор, у першай публікацыі пазначыў, што “аўтар тэксту невядомы” [Казбярук 1971, 135]. Значна пазней беларускія даследнікі вызначылі: гэта “перапрацоўка” вядомай песні Станіслава Манюшкі на словы Яна Чачота [Мархель 1995, 97].

Магчыма, сам Адам М-скі не ведаў, на чые словы напісаў песню С. Манюшка, бо ў большасці выданняў дванацатага сшытка *Śpiewnika domowego* аўтарства Я. Чачота не падаецца. Усё ж, аднак, гісторыкі музыкі ўжо ў XIX ст. ведалі аўтара слоў гэтае папулярнае песні. Зрабіць гэта не складала вялікае цяжкасці: С. Манюшка няраз выкарыстоўваў вершы Я. Чачота; прынамсі, з томікаў *Piosenek wieśniaczych*. Тэкст *Tam na górze jawor stoi...* “знайшоўся” ў выданні *Piosenek wieśniaczych z nad Niemna, Dniepra i Dniestra* ў раздзеле *Piosnki wieśniacze z nad Dniestra: 1. Tłómaczone ze zbioru Wacława z Oleska wydanego we Lwowie w tomie jednym*. Такім чынам, хоць “песня Яна Чачота нарадзілася на беларускай зямлі” [*Заняпад і адраджэнне...* 2001, 542], але з’яўляецца яна перакладам з украінскае мовы [*Pieśni polskie i ruskie...* 1833, 339]. Я. Чачот пераклаў дастаткова дакладна [Czczett 1845, 41–42], але змяніў страфічную будову твора:

С. Манюшка, прагнучы даць грамадству айчынныя песні, каб “адсунуць убок імпартаваную тандэту” (Вітольд Рудзінскі), цягам трыццаці гадоў напісаў больш за 250 музычных твораў на словы польскіх паэтаў, аб’яднаўшы іх у дванаццаць *Śpiewników domowych*. Сярод іх – блізу 20 тэкстаў Я. Чачота. Калі была напісаная песня на верш *Tam na górze jawor stoi...* – дакладна невядома. Але ўпершыню яна з’явілася асобна пад тытулам *Kozak* прыкладна ў 1858–1873 гг. (музычныя творы ў той час часта друкаваліся без пазначэння

году) накладам Р. Фрыдліяна ў Варшаве, а пасля смерці кампазітара выдавец ягонае спадчыны Ян Карловіч (1836–1903) уключыў песню ў дванаццаты сшытак *Śpiewnika domowego*.

С. Манюшка дзеля песні *Kozak* выкарыстаў першыя шэсць (з дзевяці) катрэнаў Я. Чачота. Кампазітар фактычна пазбавіў твор матыву кахання, праз якое гіне лірычны герой. Відавочна, без гэтага матыву твор успрымаўся як патрыятычны: казак гіне на чужыне не інакш як на службе Рэчы Паспалітай.

А вось Адам М-скі ў сваім перакладзе цалкам адмовіўся і ад патрыятычнага складніка, і ад украінскага: ягоны герой, вясковы хлопец, што ўсвядоміў сваё свавольства. З гэтай прычыны ён хоча, каб хавалі яго “хлопцы з нашае вёскі”, відаць, дзеля навукі ўсім тым, хто ведаў пра ягоныя ўчынкi.

“Oj dziciatko, oj ty synu,
Synoczku mój miły
Ty nie słuchau baćku, maci –
Dojszou da mahiły.”
“Praszu maci, prasz maci,
Choraszo chawajcie:
Usie dzwony niechaj dzwoniać,
Muzyku zahrajcie;
Niechaj mienie nie chawajuć
Ludzi naniatyje,
Tolko chłopcy z naszoj wioski,
Chłopcy maładyje”.

[*Wiersze i listy Zofji Trzaskowskiej...*, 74]

У адрозненне ад С. Манюшкі, які ў 1840–1860-я гг. пісаў песні паводле вершаў польскіх паэтаў дзеля падмацавання сэрцаў адукаванага класа, Адам М-скі ў 1880-я гг. паставіў перад сабою задачу працаваць – сярод іншага – дзеля ніжэйшага класа – сялян: перакладаў на беларускую мову папулярныя польскія песні. Пра сваю працу ў гэтым кірунку паэт пісаў не толькі да ліцвіна-суайчынніка Ф. Зянковіча, але і да варшавяка З. Пшасмыцкага. Адаму М-скаму было істотна, каб яго не проста зразумелі, але і падтрымалі, пашыралі ягоныя спробы. Дзеля гэтага ён шырока тлумачыць тыя матывы, якімі кіруецца:

У вершы *Na skrzydlach Ariela* Пан замяніў “Літву” на “родную зямлю”. Разумею Пана: палохаешся правінцыялізму, а на маю думку, – гэта няслушна. Я люблю ўсю Айчыну і сваю любоў, як магу, пашыраю; я далёкі ад сепаратызму, але бывае, што пра пэўныя куткі краю цалкам забылі, а ён патрабуе, каб менавіта

да яго хто адгукнуўся. Таму ў вершы *Z daleka* я кажу: “Tak dziś, o Litwa moja, ty śpisz ścicha”. У вас няволя, але ёсць універсітэт, сталіца, пісьменніцтва – мы ж нічога не маем, нават уласнае імя забываем; нас трэба клікаць па імені, нам трэба казаць: “Прачніцеся!”, дык тады і да агульнае працы будзем прыдатныя. (...) Так і мая сіроцкая песенька не можа ўзняцца і гучаць над усёю зямлёю, духу ёй не стае, але дзесьці над дробнаю рэчачкаю, што імкне да Нёмана, дзе і жывыя людзі, і магілы гэтую песню па зыках пазнаюць. А можа нават, што душа, якая жыве ў маёй песні, ляцець у іншае месца і не хацела б. Мы, ліцвіны, горача прывязваемся да свайго кутка, нашая прырода, больш, чым дзе-небудзь не кранутая, туліць нас да грудзей і адарвацца ад іх не дае [Trzeszczkowska (Adam M-ski) 2019, 99–100].

Вядома, высылаючы беларускія пераклады З. Пшасмыцкаму, Адам М-скі зусім не лічыў, што рэдактар варшаўскае газеты “*Życie*” надрукуе іх. Тым больш, што высылалася “спроба”, фрагменты перакладу. Дастаткова параўнаць іх з арыгіналам (у дадзеным выпадку – з вершам Марыі Канапніцкае [Копорніцка 1915, 102–103]). Ды і высылаліся яны звычайна ў лісце, а не на асобнай картцы.

З пяцідзесяці двух радкоў арыгінала ў Адама М-скага атрымалася толькі дваццаць. Ці ж можна назваць гэта перакладам верша М. Канапніцкае ды яшчэ і тытул пакінуць той самы? Цікава адзначыць і тое, што першы катрэн перакладу цалкам не стасуецца з астатняю яго часткаю; назіраем таксама жаданне перакладніка “адмовіцца” ад гераіні, што глядзіць на свет праз размаляванае марозам вакенца, але адначасна “пакінуць” асобныя заўважаныя ёю карціны. Зрэшты, невядома, што планавалі Адам М-скі: ці то зрабіць песню з фрагментаў верша М. Канапніцкае, ці то зрабіць поўны пераклад твора, як гэта было з вершамі Т. Ленартовіча і Я. Чачота.

Pa mieży Tatka chodzić i chodzić,
 Pytaje – ci nam żyto zarodzić?
 Oj hołod straszny – skaranie z Nieba!
 Dajże nam, Boże, czornaho chléba,
 Boże nasz, Ва́чку, zapali sonce
 Niechaj zaświecić u koźne akonce.
 [Korespondencja Zenona Przesmyckiego..., 35v]

Пра пераклад верша М. Канапніцкае *Jakże cię tam brać* (з цыклу *Na fujarce*) наўпрост не згадваецца ў лістах паэтки да З. Пшасмыцкага. Але тэма перасланных беларускіх тэкстаў няраз узнімаецца ў ейнай карэспандэнцыі за сакавік-красавік 1888 г. Гэтыя допісы цікавыя яшчэ і тым, што дазваляюць зразумець і стаўленне Адама М-скага да беларускае мовы,

і тую ролю, якую ён надаваў сваім перакладам у жыцці грамадства. Так, напрыклад, у лісце ад 9/21 сакавіка 1888 г. з Ноўгарада чытаем:

З вершамі Акермановае вышло Пану яшчэ пару беларускіх перакладаў. Нядаўна пісалі ў штотыднёвіках, што каб надрукавалі *Pana Tadeusza* па-беларуску, дык сяляне яго б не чыталі. А ці сяляне спрадвечна польскія чытаюць яго на польскай мове? Мяркую, што ніхто не адкажа сцвярдзальна; такія рэчы інтэлігенцыя распаўсюджваць павінна. А тое, што беларуская песня мела б аграмадны ўплыў, я ведаю з досведу: друкаваць не дазваляць, але моладзь магла б несці яе ў хаты. Як толькі вярнуся на стала да сваіх, дык рупліва гэтым займуся [Trzeszczowska (Adam M-ski) 2019, 105].

Праз месяц Адам М-скі высылае ў Варшаву пераклады вершаў французскае паэткі Луізы-Віктарыны Акерман (1813–1890). Аніводзін з іх, здаецца, так і не будзе надрукаваны. Як, зрэшты, і беларускі пераклад:

Дасылаю таксама пару ўласных драбностак і фрагмент перакладу з паэзіі Канапіцкае на беларускую мову. Папярэджваю, што граматыкі гэтае мовы няма, я кіруюся адно музыкаю гэтае мовы, якая грае ў мяне ў вушах з часоў нянькі [Trzeszczowska (Adam M-ski) 2019, 106].

Відаць, тут ідзе гаворка якраз пра пераклад верша *Jakże cię tam brać*, што захваўся ў архіве З. Пшасмыцкага разам з шэрагам твораў і перакладаў Адама М-скага, а ў 1942 г. набытыя ў яго Нацыянальнаю бібліятэкаю ў Варшаве.

Мусім абавязкова звярнуць увагу на той ліст Адама М-скага, дзе ён кажа пра мажлівы пераклад *Pana Tadeusza* на беларускую мову на падставе згадкі “ў штотыднёвіках”. Аляксандра Бласінская, выдавец лістоў Адама М-скага, лічыць, што тут ідзе гаворка пра артыкул *PAN TADEUSZ na Białorusi* ў “Tygodniku Ilustrowanym” (1887, nr 261). Калі даследніца мае рацыю, дык гэта азначае, што Адам М-скі ведаў пра выдазены ў 1859 г. пераклад дзвюх першых кніг паэмы А. Міцкевіча; г. зн. ведаў пра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і пра беларускамоўныя кніжныя выданні. Здавалася б, нічога дзіўнага тут няма: паэт нязменна цікавіўся польскамоўнымі выданнямі (Ф. Зянквіч, наведаўшы ягоны дом у Ноўгарадзе, пісаў, што Тшашчкоўскія выпісваюць ажно адзінаццаць “czasopism”), дык пэўна ж чытаў матэрыялы, у якіх закралася беларуская тэма. Напрыклад, артыкулы Аляксандра Ельскага ў газеце “Kraj” ці Вінцэса Каратынскага ў варшаўскіх выданнях. Але справа ў тым, што Адаму М-скаму магло трапіць на вочы адно “z pism krajowych” з артыкулам пра А. Міцкевіча, аўтар якога шкадаваў, “że do tej pory nikt się nie

zdobył na przetłumaczenie PANA TADEUSZA na mowę białoruską” [A.S. 1887, 429]. А гэта магло азначаць, што да свае “беларушчыны” Адам М-скі ішоў самастойна.

Параўноўваючы верш М. Канапніцкае з перакладам Адама М-скага, прыходзім да высновы: беларускі паэт надзвычай адказна ставіўся да свае працы, стараўся максімальна захоўваць рытміка-меладыйныя асаблівасці арыгінала. І адначасна сцвердзім: у большасці беларускіх перадрукаў перакладу верша *Jakże mnie cibie dziauczyna...* назіраецца неапраўданая “мадэрнізацыя”, што змяняе рытм верша. Напрыклад, “Не хочучь аддаці” замест “Не хочучь даці”; “Як тая магіла” замест “Як та магіла”; “Калі ж тое будзе?” замест “Калі ж то будзе?” (пяціскладовік заменены шасціскладовікам).

Мы не ведаем дакладна, калі быў напісаны верш *Божэ, наш Бацька...*, але ёсць падставы казаць, што ствараўся ён як працяг працы над перакладам верша М. Канапніцкае *U okienka*. Захаваўся ён у лісце паэта да З. Пшасмыцкага, відаць, з Дарагавіцы (А. Бласінская датуе яго з Ноўгарада, але звяртаем увагу на наступныя словы ў лісце: “крыху кніжак па вёсках распаўсюдзіў”, а гэта сведчанне, што Адам М-скі знаходзіўся ў Беларусі) ад 12/24 ліпеня 1888 г., у якім чытаем:

У мяне твая самыя штодзённыя клопаты; крыху кніжак па вёсках распаўсюдзіў – і то добра. А як, Табе, браце, трапіць да душы *Modlitwa białoruska* на час бедства (на мелодыю *Chóralu* Уейскага) [Trzeszczkowska (Adam M-ski) 2019, 131].

А занатаваўшы верш, працягвай:

Ведаеш, Ш[аноўны] Пане, мае рэлігійныя перакананні, але сярод людю абысціся без гэтага немагчыма; зрэшты, панятак Бога Бацькі сярод убогае грамады мае сваю паэзію [Trzeszczkowska (Adam M-ski) 2019, 131].

Верш-песня *Boże nasz Baćka, ty Twai ludzi...*, як пазначыў сам паэт, напісаны на мелодыю *Chóralu*, праўда, не Карнэля Уейскага (1823–1897), а Юзафа Нікаровіча (1827–1890). У сакавіку 1846 г. малады ў той час кампазітар, уражаны г. зв. “*gabacją galicyjską*” (галіцыйскаю разнёю) стварыў музыку, на якую ягоны сябра паэт К. Уейскі напісаў тэкст *Z dymem pożarów...*, упершыню апублікаваны пад тутулам *Chóral* у 1847 г. [Ujejski 1847, 81–83].

Харал (з лац. *choralis* – харавы) – літургічны спеў у Каталіцкім касцёле. Верш Адама М-скага, як і верш К. Уейскага, стылізаваны на біблейскім маленні да Бога аб ласцы і міласці для пакутнага народу. Але пэўныя тэкставыя супадзенні назіраюцца не з *Z dymem pożarów...*, а з вершам *U okienka*.

Boże nasz Baćka, my Twai ludzi,
 A Niebo ciomno ad czornych chmar,
 Na świcie ciazko, aż balać hrudzi.
 Hdzie nie paczujesz – hoład, pażar. (...)
 Paszli nam sonce z ciopłaj rasoju,
 Kab zaszumiela niwa jak haj.
 Każuć – Ty Baćko – my pad Toboju –
 Chleba i sonca i szczaścia daj!
 [Trzeszczkowska (Adam M-ski) 2019, 131]

Прыехаўшы ў сакавіку 1888 г. у Дарагавіцу, З. Тшашчкоўская пачала актыўна працаваць дзеля асветы люду сваіх ваколіцаў. Такую ейную паставу, відаць, сфармавалі дачынненні з Ф. Зянквічам. На нашу думку, менавіта ў гэты час (1886–1889) пачуцці саракагадовае кабеты знайшлі водгук ў сэрцы на пяць гадоў старэйшага за яе былога выгнанніка. Пацвярджэннем можа быць і ейная тагачасная паэзія, і ейная грамадская праца:

Я спадзяюся наступнаю вясною канчаткова асесці на Літве, буду разглядацца, якія тут магчымасці, тым часам хацеў бы распаўсюдзіць тут колькі асобнікаў “Gazety Świątecznej” і выданняў для люду, якія пералічаныя ў “Prawdzie”. Калі можаш, браце, зрабі мне пералік кніжачак дзеля чытання для люду, пачынаючы ад святое гісторыі і апісання цудадзейных абразкоў да дапаможнікаў па земляробству, пчальніцтву (даступных люду), словам, рэчы, якія б маглі змагацца з “сельскимъ поселяниномъ” і падобнымі выданнямі. Мова павінна быць як можна прасцейшаю, звычайнаю, бо гаворка галоўным чынам пра беларусаў, для якіх моўныя складанасці могуць быць значнымі перашкодамі пры чытанні [Trzeszczkowska (Adam M-ski) 2019, 112–113].

Часткаю гэтае грамадскае дзейнасці Адама М-скага стала ягоная паэтычная беларускамоўная творчасць. На жаль, звестак пра гэта, апроча згадак самога Адама М-скага ў карэспандэнцыі, не захавалася.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя.* 2001. Уклад., прадмова і заўвагі Казберука У. Мінск: Мастацкая літаратура.
- Казбярук Уладзімір. 1971. *Беларускія вершы Адама М-скага.* “Маладосць” № 12: 135–136.
- Казбярук Уладзімір. 1974. *Ступені росту: Беларуская літаратура канца XIX – пачатку XX ст. і традыцыі польскіх пісьменнікаў.* Рэд. Барысенка В. Мінск: Навука і тэхніка.
- Казбярук Уладзімір. 1980. *Невядомыя беларускія вершы Зоф’і Трашчкоўскай.* “ЛіМ” № 14: 6.
- Калеснік Уладзімір. 1975. *Зорны снеў: Літаратурныя партрэты, нарысы, эцюды.* Мінск: Мастацкая літаратура.
- Мархель Уладзімір. 1995. *Трашчкоўская Зоф’я (Адам М-скі). У: Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік у 6 тамах.* Рэд. Мальдзіс А. Т. 6. Мінск: Беларуская энцыклапедыя: 97.

- A. S. 1887. "Pan Tadeusz" na Białorusi. "Tygodnik Ilustrowany" nr 261: 429.
- Bukiet pieśni świątecznych*. 1901. Zebr. Chociszewski J. Poznań: Nakład i druk Jarosława Leitgebca.
- Czczett Jan. 1845. *Piosnki wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dniestra*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.
- Konopnicka Maria. 1915. *Poezye, wydanie zupełne*. Krypt. oprac. Czubek J. Warszawa: Gebethner i Wolf.
- Korespondencja Zenona Przesmyckiego (Miriama) z lat 1884–1941*. Y: BN, Rps 2684.
- Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego*. 1883. Zebr. i wyd. Waclaw z Oleska. Lwów: Nakładem Franciszka Pillera.
- Trzszczkowska Zofia (Adam M-ski). 2019. *Listy do Zenona Przesmyckiego z lat 1887–1901*. Wstęp i oprac. Błasińska A. Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- Światłowski Bartosz. 2014. *Prometejska racja stanu: źródła i dzieje ruchu prometejskiego w II Rzeczypospolitej*. "Poliarchia" nr 2: 147–180.
- Ujejski Kornel. 1847. *Skargi Jeremiego*. Londyn.
- Wiersze i listy Zofji Trzszczkowskiej do Feliksa Zienkowicza z lat 1881–1886*. Y: ZNiO, Rps 13228/I.
- Żyranik Bohdan. 1921. *Zarys literatury białoruskiej*. "Przymierze: Czasopismo związku zblizenia narodów odrodzonych" nr 9–10: 9–12.

REFERENCES

- A. S. 1887. "Pan Tadeusz" na Białorusi. "Tygodnik Ilustrowany" no 261, p. 429. (In Polish)
- Bukiet pieśni świątecznych*. 1901. Ed. Chociszewski J. 1901. Poznań, Nakład i druk Jarosława Leitgebca. (In Polish)
- Czczett Jan. 1845. *Piosnki wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dniestra*. Vilnius, Drukiem Józefa Zawadzkiego. (In Polish)
- Kalesnik Uladzimir. 1975. *Zorny speŭ: Litaraturnyâ partrëty, narysy, ècŭdy* [Star Singing: Literary Portraits, Essays, Etudes]. Minsk, Mastackaâ litaratura. (In Belarusian)
- Kazbâruk Uladzimir. 1971. *Belaruskîâ veršy Adama M-skaga* [Belarusian poems by Adam M-ski]. "Maladoc" no 12, pp. 135–136. (In Belarusian)
- Kazbâruk Uladzimir. 1974. *Stupeni rostu: Belarускаâ litaratura kanca XIX – pačatku XX st. i tradycyi pol'skih pis'mennikaŭ* [Degrees of growth: Belarusian literature of the late XIX – early XX centuries and the traditions of Polish writers]. Ed. Barysenka V. Minsk, Navuka i tëhnika. (In Belarusian)
- Kazbâruk Uladzimir. 1980. *Nevâdomyâ belaruskîâ veršy Zof'i Traščkoŭskaj* [Unknown Belarusian poems by Zofya Trashchkovskaya]. "LiM" no 14, p. 6. (in Belarusian)
- Konopnicka Maria. 1915. *Poezye, wydanie zupełne*. Ed. Czubek J. Warsaw, Gebethner i Wolf. (In Polish)
- Korespondencja Zenona Przesmyckiego (Miriama) z lat 1884–1941*. In: BN, Rps 2684. (In Polish)
- Marhel' Uladzimir. 1995. *Traščkoŭskaâ Zof'â (Adam M-ski)* [Trashchkovskaya Zofya (Adam M-ski)]. In: *Belaruskîâ pis'menniki: Biâbibliâgrafičny sloŭnik u 6 tamah* [Belarusian Writers: Biobibliographical Dictionary in 6 Volumes]. Ed. Mal'dziš A. Vol. 6. Minsk, Belarускаâ èncyklopedyâ, p. 97. (In Belarusian)
- Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego*. Ed. Waclaw z Oleska. 1883. Lviv, Nakładem Franciszka Pillera. (In Polish)
- Trzszczkowska Zofia (Adam M-ski). 2019. *Listy do Zenona Przesmyckiego z lat 1887–1901*. Ed., introduction Błasińska A. Warsaw, Instytut Badań Literackich. (In Polish)
- Światłowski Bartosz. 2014. *Prometejska racja stanu: źródła i dzieje ruchu prometejskiego w II Rzeczypospolitej*. "Poliarchia" no 2, pp. 147–180. (In Polish)
- Ujejski Kornel. 1847. *Skargi Jeremiego*. London. (In Polish)

Wiersze i listy Zofji Trzasczkowskiej do Feliksa Zienkowicza z lat 1881–1886. In: ZNiO, Rps 13228/I. (in Polish)

Zanâpad i adradžènne: Belaruskâ litaratura XIX stagoddzâ [Decline and revival: Belarusian literature of the XIX century]. Ed., introduction Kazberuka U. 2001. Minsk, Mastackâ litaratura. (In Belarusian)

Żyranik Bohdan. 1921. *Zarys literatury białoruskiej.* “Przymierze: Czasopismo związku zbliżenia narodów odrodzonych” no 9–10, pp. 9–12. (in Polish)

Językoznawstwo

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6962>

Data przesłania artykułu: 30 maja 2021 r.

Data akceptacji artykułu: 16 czerwca 2021 r.

PROFILOWANIE AFEKTYWNE WARTOŚCI W LEKSYKONIE MENTALNYM POLAKÓW, ROSJAN I NIEMCÓW (RAPORT Z BADAŃ EMPIRYCZNYCH)

Barbara Rodziewicz

Uniwersytet Szczeciński, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>e-mail: barbara.rodziewicz@usz.edu.pl

Abstrakt: Artykuł ma na celu przybliżenie związków wartości z emocjami utrwalonych w leksykonie mentalnym Polaków, Rosjan i Niemców. Analiza materiału językowego pozyskanego w rezultacie testu swobodnych skojarzeń, oparta na metodologii badań kognitywnych oraz psychologicznej skali PANAX-X, pokazuje, że pojęcia odsyłające do stanów afektywnych są obecne w profilach asocjacyjnych większości jednostek aksjologicznych. Najwięcej związków z emocjami pozytywnymi stwierdzono w profilach wartości odcuciowych, najmniej lub brak emocji – w profilach wartości społecznych i moralnych. Wyniki poświadczające wysoki status wartości odcuciowych w systemie aksjologicznym respondentów i związane z nimi postawy propulsywne oraz niższą pozycję innych wartości można tłumaczyć dominacją orientacji postmaterialistycznej współczesnych użytkowników trzech języków.

Słowa kluczowe: wartości, emocje, asocjacje, profilowanie pojęć, leksykon mentalny

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

AFFECTIVE PROFILING OF VALUES IN THE MENTAL LEXICON OF POLES, RUSSIANS AND GERMANS (REPORT FROM EMPIRICAL RESEARCH)

Barbara Rodziewicz

University of Szczecin, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>e-mail: barbara.rodziewicz@usz.edu.pl

Abstract: The article aims to present the relationship between values and emotions recorded in the mental lexicon of Poles, Russians and Germans. The analysis of the research material obtained as a result of the free association test, based on the cognitive methodology and psychological PANAX-X scale, shows that the concepts referring to affective states are present in the association profiles of most axiological units. The most relationships with positive emotions were found in the profiles of feeling values, the least or no emotions – in the profiles of social and moral values. The results confirm the high status of emotional values in the axiological system of the respondents and the related compulsive attitudes as well as the lower position of other values, which can be explained by the dominance of post-materialistic orientation.

Keywords: values, emotions, associations, concept profiling, mental lexicon

Problematyka aksjologiczna od wielu dziesiątków lat cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem badaczy rozmaitych dyscyplin, m.in. filozofii, socjologii, psychologii, pedagogiki, antropologii, teologii, lingwistyki. Dzieje się tak, ponieważ wartości wiążą się nierozzerwalnie z myśleniem o człowieku, rozważaniami na temat rozwoju jego zdolności poznawczych i afektywnych, aktywności, refleksyjności, moralności, dojrzałości duchowej. Życie człowieka nie ogranicza się bowiem do bytu czysto fizycznego. Jednostka ludzka funkcjonuje w wielu innych wymiarach – psychicznym, społecznym i, przede wszystkim, duchowym.

Każdy człowiek niepodlegający wyobcowaniu, wkomponowujący się w określony kontekst kulturowy i cywilizacyjny, określoną społeczność oraz wypracowane przez nią standardy i wyznawane przez jej członków idee, poddany jest

oddziaływaniu wartości. Wyznaczają one wektory jego aktywności poprzez konstytuowanie się swoistego rodzaju siatki poznawczej, która, nakładając się na rzeczywistość, decyduje o sposobie jej postrzegania oraz adaptacji i, co za tym idzie, rozróżnianiu rzeczy istotnych od mniej istotnych czy zupełnie nieważnych. Wartości są *condicio sine qua non* motywacji, wyraźnie ukierunkowanych działań, pracy nad samodoskonaleniem, dążeniem do osiągnięcia ideału. Obecność wartości w życiu człowieka nosi znamiona apelu. Nie sposób więc odnosić się do nich obojętnie. Są one przedmiotem propulsji lub, rzadziej, repulsji (łac. *propellere* – „pchać”, *repellere* – „odpychać”). Mogą być obiektem dążeń i pragnień jednostki, motywując ją do działania. Brak ich realizacji skutkuje niezaspokojeniem rozmaitych potrzeb, na przykład potrzeby bezpieczeństwa, przynależności, akceptacji, miłości. Wartości mogą jednak również być przez jednostkę nieakceptowane czy wręcz odrzucane; niechęć może budzić zwłaszcza konieczność uczestniczenia w społecznych interakcjach, implikujących podporządkowanie się regułom, pewnemu łaadowi normatywnemu wymagającemu przestrzegania wartości spajających wspólnotę, np. sprawiedliwości, tolerancji, patriotyzmu czy choćby tzw. wolności do, ograniczających w niej jakimś stopniu swobodę działań członka owej społeczności. Postawy repulsywne generują jednakże, jak się zakłada, częściej wartości negatywne, antywartości – kłamstwo, nienawiść, wojna, niesprawiedliwość, hańba, śmierć, etc. Cechą charakterystyczną konstytuującą wartości jest więc nie tylko szeroko pojmowany subiektywizm (czasem wręcz egoizm), lecz także implikowana przez nieobojętny stosunek do nich afektywność. Wielu badaczy, zwłaszcza współczesnych, aksjologów, filozofów i socjologów, zgłębiających naturę uczuć i emocji, reprezentuje pogląd, iż wartości są pochodną emocji, reakcją na nie [Scheler 1921; D’Arms, Jacobson 2000; Tappolet 2010, Moser 2013 i in.]. Budowaniu i porządkowaniu standardów aksjologicznych oraz uruchomieniu ich w momencie podejmowania działania towarzyszy bowiem zawsze rozwój emocji i tak zwanej inteligencji emocjonalnej, na którą składają się:

- samoświadomość jako znajomość własnych emocji i zdolność ich rozpoznawania, kiedy się ujawnią;
- kierowanie emocjami, panowanie nad nimi oparte na samoświadomości;
- zdolność motywowania się jako podporządkowywanie własnych emocji wybranym celom, samokontrola emocjonalna;
- rozpoznawanie emocji u innych oparte na empatii;
- nawiązywanie i podtrzymywanie związków z innymi, umiejętność kierowania emocjami innych [Goleman 1997, 80–81].

Trzy pierwsze z przytoczonych zakresów zdolności konstytuujących inteligencję emocjonalną w wyraźny sposób nawiązują do wartości i procesów

ewaluacyjnych. To właśnie akty o charakterze afektywnym umożliwiają człowiekowi poznanie wartości. Ich identyfikowanie, doświadczanie i hierarchizowanie możliwe jest jedynie dzięki emocjom i uczuciom. Im cenniejsza jest wartość, tym głębsza satysfakcja i tym silniejsze (z reguły) są pozytywne przeżycie emocjonalne wypływające z faktu uczestniczenia jednostki w jej urzeczywistnieniu. Stan emocjonalny jednostki i pożądane (wyznawane/akceptowane) przez nią wartości stanowią więc nierozdzielny całość. Nils Spitzer, niemiecki psycholog i kognitywista, zwraca uwagę, iż emocje otwierają człowieka nie tylko na wartości, lecz także na cały otaczający świat: „Uczucia pełnią funkcję otwierającą świat człowiekowi. Pozwalają one człowiekowi postrzegać rzeczywistość przez pryzmat własnych ideałów, wartości i przekonań” [Spitzer 2014, 8].

Przedstawione pokrótce teoretyczne przesłanki poświadczone przez badaczy pozalingwistycznych dyscyplin skłoniły mnie do rozważań na temat związku wartości z emocjami w kontekście przeprowadzonych przeze mnie masowych eksperymentalnych badań psycholingwistycznych nad systemem wartości przedstawicieli trzech zbiorowości językowych.

Celem wspomnianego eksperymentu lingwalnego było ustalenie aktualnego zakresu treściowego nazw wartości utrwalonych w świadomości językowej przedstawicieli trzech zbiorowości – polsko-, rosyjsko- i niemieckojęzycznej. Tak zwany test werbalnych skojarzeń polega na tym, iż jego uczestnicy otrzymują listę słów-bodźców. Zadaniem badanych jest zapisanie pierwszego słowa lub wyrażenia, które przychodzi im na myśl po przeczytaniu wyrazu hasłowego z listy. Metoda ta stosowana jest w językoznawstwie (psycholingwistyce) z powodzeniem od początku XX wieku, jakkolwiek zainteresowanie problematyką skojarzeń słów oraz stałością związków pomiędzy nimi sięga czasów starożytnej filozofii Arystotelesa, a pierwszy test asocjacyjny przeprowadzono w 1879 roku [Galton 1879, 149–162]. W Polsce metoda swobodnych skojarzeń zaistniała dzięki studiom Idy Kurcz (Kurcz 1976), by ponownie znaleźć szersze zastosowanie dopiero kilkadziesiąt lat później w badaniach lingwistycznych, które zaowocowały opracowaniem pierwszego *Polskiego słownika asocjacyjnego z suplementem* [Gawarkiewicz, Pietrzyk, Rodziewicz 2008].

Wykorzystanie eksperymentu asocjacyjnego do studiów nad semantyką pojęć zakorzenionych w leksykonie umysłowym (mentalnym) użytkowników określonego języka – dynamicznej, wielopłaszczyznowej i wielowęzłowej sieci połączeń semantycznych sprzężonej ze wszystkimi kanałami zmysłów [Roche 2008, 65], który stanowi według Idy Kurcz „intuicyjną wiedzę na temat wyrazów danego języka, jaką mają użytkownicy tego języka” i jest „czymś pośrednim między

słownikiem sensu stricto a encyklopedią” (Kurcz 2000, 106) znajduje swoje uzasadnienie w teorii tak zwanej świadomości językowej.

Relatywnie wcześnie, bo już na początku XX wieku, dowiedziono w wyniku analiz rezultatów pierwszych testów skojarzeniowych istnienia sieci werbalnych, wykazując jednocześnie, iż znajdują się one pod dużym wpływem życia społecznego i ekonomicznego oraz przestrzeni kulturowej, w której żyją i której doświadczają użytkownicy danego języka, są wspólne wielu członkom danej zbiorowości. Zrozumienie i opisanie tych zależności otworzyło perspektywy badań nad świadomością językową, którą przedstawiciel moskiewskiej szkoły psycholingwistycznej Jewgienij Tarasow definiuje jako „całokształt poziomów świadomości, formowanych i uzewewnętrznianych za pomocą środków językowych, słów, związków wyrazowych, zdań, tekstów i pól asocjacyjnych” [Tarasov 2000, 26]¹. Utrwalone w świadomości językowej pojęcia nie istnieją niezależnie, w izolacji, przeciwnie, każde powiązane jest w dalece zorganizowany, spójny i logicznie uhierarchizowany sposób z szeregiem innych słów i pojęć. Są one, z jednej strony, częścią indywidualnego doświadczenia nabytego w toku życia przez konkretną jednostkę, efektem jej własnej aktywności poznawczej, z drugiej zaś – stanowią one odzwierciedlenie wiedzy przedmiotowej transmitowanej na różne sposoby przez określoną kulturę i układ społeczny, są zdeterminowane wpływami narodowościowymi i kulturowymi. Udowodnienie istnienia silnych związków międzypojęciowych charakterystycznych dla członków danej wspólnoty oraz ich analizy zaimplikowały podjęcie badań konfrontatywnych nad zbiorowościami różnojęzycznymi. Dają one możliwość interesujących międzykulturowych studiów porównawczych nad konceptualizacją i aktualizacją znaczeniową rozmaitych pojęć.

Test asocjacyjny, w wyniku którego zebrano materiał empiryczny, przeprowadzono na grupie 1500 osób, 500 respondentów polskojęzycznych, 500 respondentów rosyjskojęzycznych i 500 respondentów niemieckojęzycznych. W badaniu wzięli udział studenci w wieku 18–25 lat, kształcący się na studiach stacjonarnych różnych kierunków w ośrodkach akademickich w Polsce, Rosji i Niemczech. Dla potrzeb eksperymentu skonstruowano ankietę zawierającą 20 nazw i pojęć odsyłających do wartości, uwzględniając przy tym ich klasyfikację przyjętą w badaniach aksjologicznych, rozróżniającą 7 typów: wartości społeczne, moralne,

¹ Świadomość językowa bywa również utożsamiana z kompetencją językową i definiowana jest jako: „zawarty w pamięci długotrwałej zasób obrazów znaków językowych oraz wiedzę o ich użyciu obejmującą system wartości i ocen (emocjonalnych, estetycznych, moralnych, funkcjonalnych) oraz postaw. (...) Na świadomość językową składają się zatem uświadamiane lub nie wzorce, to jest normy, stereotypy i wyobrażenia, ukształtowane na podstawie dotychczasowych doświadczeń lub przejęte od otoczenia w gotowej postaci” [Porayski-Pomsta 1999, 60–61].

estetyczne, transcendentne, odczuciowe, prestiżowe i witalne. Są to następujące pojęcia hasłowe (w porządku alfabetycznym): w języku polskim – BEZPIECZEŃSTWO, BÓG, DEMOKRACJA, GODNOŚĆ, MIŁOŚĆ, PATRIOTYZM, PIĘKNO, PRACA, PRAWDA, PRZYJEMNOŚĆ, RODZINA, SPRAWIEDLIWOŚĆ, SUKCES, SZCZĘŚCIE, TOLERANCJA, TRADYCJA, UCZCIWOŚĆ, WARTOŚCI CHRZEŚCIJAŃSKIE, WOLNOŚĆ, ŻYCIE; w języku rosyjskim – БЕЗОПАСНОСТЬ, БОГ, ДЕМОКРАТИЯ, ДОСТОИНСТВО, ЖИЗНЬ, КРАСОТА, ЛЮБОВЬ, ПАТРИОТИЗМ, ПРАВДА, РАБОТА, СВОБОДА, СЕМЬЯ, СПРАВЕДЛИВОСТЬ, СЧАСТЬЕ, ТОЛЕРАНТНОСТЬ, ТРАДИЦИЯ, УДОВОЛЬСТВИЕ, УСПЕХ, ХРИСТИАНСКИЕ ЦЕННОСТИ, ЧЕСТНОСТЬ; w języku niemieckim – ARBEIT, CHRISTLICHE WERTE, DEMOKRATIE, EHRLICHKEIT, ERFOLG, FAMILIE, FREIHEIT, GERECHTIGKEIT, GLÜCK, GOTT, LEBEN, LIEBE, PATRIOTISMUS, SCHÖNHEIT, SICHERHEIT, TOLERANZ, TRADITION, VERGNÜGEN, WAHRHEIT, WÜRDE.

W niniejszym opracowaniu korzystam z podstawowych pojęć metodologii kognitywnej – *profilu* i *profilowania*, wprowadzonych do aparatu pojęciowego nauki przez Ronalda Langackera (1995) i rozwijanych na gruncie polskiego językoznawstwa przede wszystkim przez Jerzego Bartmińskiego i jego współpracowników lubelskiej szkoły. W ujęciu Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej:

profilowanie jest subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operacją językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach), takich jak na przykład pochodzenie, cechy wyglądu, funkcje, zdarzenia, przeżycia, w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia [Bartmiński, Niebrzegowska 1998, 212].

W wyniku procesu profilowania powstaje *profil* pojęcia, który Langacker rozumie jako uwydatnianie (podświetlanie) pewnych elementów w bazie i usunięcie innych na dalszy plan, traktując go tym samym jako warianty znaczenia pojęcia [Langacker 1995, 185–190]. Bartmiński i Niebrzegowska tłumaczą pojęcie profilu jako

wariant wyobrażenia przedmiotu hasłowego, ukształtowanego poprzez dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie, zarazem wariant kreowany przez jakiś czynnik dominujący, dominantę [Bartmiński, Niebrzegowska 1998, 217].

Warto szczególnie podkreślić w tym kontekście, za Krystyną Waszakową, że sposoby profilowania pojęć są specyficzne (swoiste) w różnych językach

[Waszakowa 1998, 105–106]. Ekspozowana przez kognitywistów cecha języka, polegająca na odzwierciedlaniu konstrukcji ludzkiego umysłu i procesów w nim zachodzących, stanowiąca narzędzie, które każdy jego użytkownik dostosowuje do własnych potrzeb, implikuje bowiem możliwość istnienia wielu różnych obrazów świata i wielość zróżnicowanych skojarzeń. Amerykański psycholog Jerom Bruner dowodzi, iż efekty postrzegania zależą od typu postrzegania percepcyjnego, a przedstawiciele poszczególnych kultur różni sposób, w jaki wyciągają wnioski ze wskazówek percepcyjnych [Bruner 1978, 612]. Profilowanie umożliwia zatem realizację postawionego w niniejszym tekście zadania rekonstrukcji swoistego profilu afektywnego wartości, czyli związku pojęć nazywających stany afektywne z nazwami jednostek aksjologicznych, utrwalonego w zbiorowej świadomości językowej przedstawiciele trzech różnojęzycznych społeczności studenckich (polskiej, rosyjskiej i niemieckiej).

W opisie profilu asocjacyjnego wartości z dominantą afektywną świadomie rezygnuję z analizy frazematycznych operatorów emotywnych oraz modulantów i wykrzykników. Ze względu na ich polifunkcjonalność a także autosytuacyjność i, co za tym idzie, brak wyspecjalizowania w wyrażaniu emocji *in plus* lub *in minus*, niemożliwe jest ustalenie treści naddanych towarzyszących zwerbalizowanym przez nie reakcjom na wyrazy hasłowe. Sygnalizują one wprawdzie, że respondent ustosunkowuje się nieobojętnie do słowa-bodźca, jednakże pozostaje sprawą otwartą interpretacja i odtworzenie rodzaju emocji wyrażonej przy ich pomocy. Mam tu na myśli np. modulant *niestety*, wykrzyknik *oj*, frazemy *o Boże* czy *o matko* oraz ich ekwiwalenty w języku rosyjskim i niemieckim. Uwikłane w kontekst mogą one wskazywać na ambiwalentne, krańcowo odmienne emocje, które w świadomości językowej respondentów wchodzi w strukturę sieci werbalnych wokół proponowanych w eksperymencie pojęć – wartości. Uwagę moją koncentruję na odpowiedziach odsyłających do nazw konkretnych emocji. Ustalając ich nazwy i ukierunkowanie pro- względnie repulsywne, skorzystałam ze znanego w literaturze psychologicznej hierarchicznego modelu doświadczeń afektywnych PANAS-X (Positive and Negative Affect Schedule – Expanded Form) [Watson i Clark 1994], opracowanego pierwotnie przez Davida Watsona, Lee Annę Clarc i Auke Tellegen jako PANAS (Positive and Negative Affect Schedule) [Watson, Clark i Tellegen 1988]. PANAS-X obejmuje łącznie 13 skal i 60 przymiotników określających stany afektywne, przy czym rozróżnia się 2 skale wyższego rzędu, skalę Pozytywnego Afektu (PA) i skalę Negatywnego Afektu (NA), oraz 11 niższego rzędu, podzielonych na Skalę Podstawowych Pozytywnych Emocji (np. radość, entuzjazm, euforia), Skalę Podstawowych Negatywnych Emocji (np. smutek, strach, złość) oraz grupę Innych Stanów Afektywnych niekorelujących wprost z żadną z emocji

podstawowych (np. stres, spokój, zaskoczenie), czyli tzw. niespecyficznych (pozytywnych i negatywnych) stanów afektywnych [Fajkowska i Marszał-Wiśniewska 2008, 358]).

Całość wyników badań, czyli ujęte w trzy kategorie bazujące na skali PANAS-X wszystkie nazwy emocji, które pojawiły się w profilach asocjacyjnych pojęć-bodźców w omawianym eksperymencie w charakterze werbalizacji skojarzeń na słowa nazywające wartości, przedstawiam poniżej.

Tabela 1

Emocje i wartości w leksykonie mentalnym Polaków

Nazwa emocji zwerbalizowanej W reakcji na słowo-bodziec (według modelu doświadczeń afektywnych PANAS-X Watsona & Clarc & Tellegena)		Nazwa wartości (słowa-bodźca)																	
		bezpieczeństwo	bogactwo	godność	miłość	piękno	pokój	praca	prawda	przyjemność	rodzina	sprawiedliwość	sukces	szczęście	rodzina	tolerancja	wolność	zdrowie	życie
Pozytywne doświadczenia afektywne	zadowolenie							X	X			X	X						
	przyjemność												X						
	wesołość									X			X						
	radość	X			X		X		X	X	x	X	X	X		X	X	X	
	szczęście	X	X		X	X	X		X	X		X		X		X	X	X	X
	euforia													X					
Negatywne doświadczenia afektywne	smutek						X	X				X	X						
	stres							X											X
	gniew					X													
	wstyd																		
	złość										X				X				
	strach						X											X	
	żał																		
Inne stany afektywne	spokój	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X
	zm							X											X

Źródło: opracowanie własne

jest dominantą afektywną. Ustępują jej w kolejności częstości przytaczania szczęście, radość i zadowolenie.

Związek wartości z emocjami w świadomości rosyjskojęzycznych uczestników eksperymentu jest nieco mniej wyraźny. Reakcje wyrażone nazwami emocji towarzyszą piętnastu wartościom. Brak jest asocjacji odsyłających do emocji w odpowiedziach na takie pojęcia-bodźce, jak ДОСТОИНСТВО, СПРАВЕДЛИВОСТЬ i ПАТРИОТИЗМ. Najwięcej doświadczeń afektywnych w ogóle i jednocześnie najwięcej emocji dodatnich budzą u badanych wartości odczuciowe УДОВОЛЬСТВИЕ i СЧАСТЬЕ. Są to zadowolenie, wesołość, radość, szczęście i euforia, czyli pełna skala afektów pozytywnych wyższego i najwyższego rzędu ujętych w skali PANAS-X. Silnie usieciowione emotywnie w wymiarze jednoznacznie propulsywnym jest także pojęcie mieszczące się w kategorii wartości prestiżowych, mianowicie УСПЕХ. Wartość estetyczna wyrażona w teście słowem КРАСОТА konotuje jedną dodatnią emocję – szczęście. Radość i szczęście są dominantami afektywnymi, wiążą się z większością profilowanych ogniw systemu aksjologicznego – bogactwem, miłością, pokojem, pracą, rodziną, wolnością, zdrowiem i życiem.

Emocje o zabarwieniu pejoratywnym utrwalone zostały w teaurusie umysłowym młodych Rosjan w odniesieniu do prawdy, tolerancji i życia. Prawda jest jedyną wartością, z którą respondenci konotują wyłącznie negatywne doświadczenie afektywne, jest to wstyd. Również w profilu skojarzeniowym pojęcia ТОЛЕРАНТНОСТЬ nie odnotowano w ankietach rosyjskojęzycznych nazw emocji o ukierunkowaniu dodatnim, przeciwnie, tolerancja wiązana jest ze złością i zalem. U części ankietowanych ta jednostka aksjologiczna utrwalona została w ich strukturach mentalnych w połączeniu z niespecyficznym stanem afektywnym – spokojem. Prawie przezroczyste na płaszczyźnie emotywniej wydaje się być pojęcie БЕЗОПАСНОСТЬ profilowane w interesującym mnie aspekcie jedynie przy pomocy niejednoznacznie ukierunkowanej emocji spokoju.

W kolektywnej świadomości ankietowanych Niemców odnośnie do analizowanych pojęć-wartości również dominują emocje o zabarwieniu dodatnim. Pozytywne doświadczenia afektywne wywoływane są najczęściej, co znamienne tylko dla tej grupy uczestników eksperymentu, przez bodźce ARBEIT i LEBEN oraz, co mniej zaskakujące, LIEBE. Praca konotowana jest z emocjami zadowolenia, przyjemności, radości i szczęścia, miłość – zadowolenia, przyjemności a także szczęścia, życie kojarzone jest z przyjemnością, radością i szczęściem. Pozytywne emocje o różnej sile natężenia idą w parze również z pojęciami REICHTUM, VERGNÜGEN, GLÜCK i GESUNDHEIT. Jednak znacznie częściej w sieciach międzypojęciowych funkcjonujących w leksykonie mentalnym respondentów

niemieckojęzycznych wartości występują w towarzystwie jednej tylko pozytywnej emocji: niższego rzędu – zadowolenia, oraz, w większym natężeniu, emocji wyższego rzędu – szczęścia. Należą do nich odpowiednio: sprawiedliwość i sukces, patriotyzm, tolerancja i wolność.

Negatywnych względnie neutralnych (nieukierunkowanych) doświadczeń afektywnych w niemieckojęzycznych profilach skojarzeniowych wartości jest w porównaniu z profilami stworzonymi przez pozostałych badanych relatywnie mniej. Są to smutek, stres, strach i wstyd oraz spokój i zmęczenie. Strach i spokój uaktywniają się przy pojęciu hasłowym SICHERHEIT, strach i stres – przy słowie-bodźcu LEBEN, wstyd sprzężony jest z pojęciem PATRIOTISMUS, spokój – ze stymulantem REICHTUM. Niekorespondujące z jednoznacznie ukierunkowanymi doświadczeniami emotywnymi uczucie zmęczenia konotowane jest wyłącznie z pojęciem hasłowym ARBEIT.

W niemieckojęzycznych profilach trzech z dwudziestu wartości poddanych analizie w ujęciu afektywnym nie wykazano żadnych werbalizacji odsyłających do emocji.

Podjmując próbę wyciągnięcia wniosków, mam świadomość, iż przedstawione wyniki badań mają charakter pilotażowy i wymagają pogłębienia; możliwość pełnej interpretacji rzeczywistości językowej i ekstralingwistycznych uwarunkowań poprzez analizę przytoczonych danych empirycznych jest zatem relatywnie ograniczona. Niemniej analiza materiału pozyskanego w wyniku eksperymentu prowadzi do kilku wstępnych i interesujących konkluzji:

1. Związek wartości z emocjami utrwalony w leksykonach mentalnych przedstawicieli wszystkich ankietowanych zbiorowości językowych jest niezaprzeczalny.

2. W każdym przypadku wyraźna jest przewaga emocji o charakterze impulsywnym nad emocjami ukierunkowanymi *in minus*.

3. Najwięcej wartości, wokół których tworzone są emotywnie uwarunkowane sieci pojęciowo-werbalne, utrzymało się w świadomości językowej Polaków i Niemców.

4. Emocje pozytywne uaktywniają się najczęściej w odniesieniu do wartości odczuciowych, rzadziej w reakcji na pojęcia nazywające wartości społeczne i moralne; wyjątek stanowi pojęcie-bodziec ARBEIT, które w słowniku umysłowym respondentów niemieckojęzycznych konotuje najwięcej pozytywnych doświadczeń afektywnych.

5. W sieciach skojarzeniowych pojęć odnoszących się do wartości społecznych i moralnych utrwalonych w słowniku umysłowym Polaków i Rosjan najczęściej odnotowywano brak asocjatorów sfery afektywnej.

6. Relatywnie wysoki stopień napełnienia treściowego o charakterze emocjonalnym z przewagą pojęć o nacechowaniu pozytywnym charakteryzuje rosyjsko-

i polskojęzyczne profile asocjacyjne pojęć nazywających wartości prestiżowe YCPIEX/ SUKCES; nie stwierdzono natomiast związku wartości prestiżowych z emocjami w świadomości językowej respondentów niemieckojęzycznych.

7. Najwięcej negatywnych i nieukierunkowanych stanów afektywnych w powiązaniu z wartościami stwierdzono w werbalizacjach polskojęzycznych; w polskojęzycznych profilach asocjacyjnych pojawiło się jednocześnie najwięcej pojęć werbalizujących pozytywne doświadczenia afektywne, co świadczy o wysokim nasyceniu emocjonalnym aksjologicznego obszaru leksykonu mentalnego Polaków.

8. Związki afektywne obecne w sieciach aksjotycznych wygenerowanych przez Polaków, Rosjan i Niemców w badaniu skojarzeń werbalnych poświadczają, że emocje „rezonują i jednoczą doświadczenia, myśli i wskazówki wewnętrzne, (...) i jako swoisty tryb przetwarzania informacji dostarczają wiedzy na temat rzeczywistości” [Haviland-Jones, Kahlbaugh 2005, 378]. Ich obecność dowodzi przede wszystkim wysokiego statusu wartości w każdej z poddanych eksperymentowi społeczności językowo-kulturowej. Są one jednak przypuszczalnie również ilustracją swoistej reakcji na zastany ład społeczny, z jednej strony, i odpowiedzią na aktualne potrzeby bądź cele, z drugiej strony. W wynikach badań wyraźnie bowiem rysuje się przewaga ukierunkowanej propulsywnie afektywnej recepcji wartości odczuciowych nad pozostałymi typami wartości, zwłaszcza wartości społecznych i moralnych, co może świadczyć o dominacji określonej orientacji aksjologicznej, mianowicie postmaterialistycznej (postnowoczesnej), związanej z szeroko pojmowaną wolnością i pozamaterialną jakością życia, ukierunkowanej na indywidualną ekspresję, samorealizację i szczęście osobiste.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława. 1998. *Profile a podmiotowa interpretacja świata*. W: *Profilowanie w języku i w tekście*. Red. Bartmiński J., Tokarski R. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 211–224.
- Bruner Jerome Seymour. 1978. *Poza dostarczone informacje: studia z psychologii poznawania*. Warszawa: PWN.
- D'Arms Justin, Jacobson Daniel. 2000. *Sentiment and Value*. „Ethics” nr 110: 722–748.
- Fajkowska Małgorzata, Marszał-Wiśniewska Magdalena. 2009. *Właściwości psychometryczne Skali Pozytywnego i Negatywnego Afektu – Wersja Rozszerzona (PANAS-X). Wstępne wyniki badań w polskiej próbie*. „Przegląd Psychologiczny” nr 4: 355–387.
- Galton Francis. 1879. *Psychometric Experiments*. „Brain. A Journal of Neurology” nr 2: 149–162.
- Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara. 2008. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin: Volumina.pl.
- Goleman Daniel. 1997. *Inteligencja emocjonalna*. Poznań: Media Rodzina.

- Grzegorzyc Krzysztof. 1971. *O pojęciu wartości w antropologii kulturowej*. „Studia Socjologiczne” nr 1: 21–34.
- Haviland-Jones Jeannette, Kahlbaugh Patricia. 2005. *Emocje a tożsamość*. W: *Psychologia emocji*. Red. Lewis M., Haviland-Jones J. Gdańsk: GWP.
- Krąpiec Mieczysław Albert. 1965. *Filozofia bytu a zagadnienie wartości*. „Znak” nr 4: 424–433.
- Kurcz Ida. 1976. *Psycholingwistyka. Przegląd problemów badawczych*. Warszawa: PWN.
- Kurcz Ida. 2000. *Psychologia języka i komunikacji. Wykłady z psychologii*. Warszawa: SCHOLAR.
- Langacker Ronald. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Red. Kardela H. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Moser Susanne. 2013. *Philosophie der Gefühle: neuere Theorien und Debatten*. „Actual Challenges in Philosophy” nr 2: 20–33.
- Porayski-Pomsta Jerzy. 1999. *Komunikacja językowa*. W: *Nauka o języku dla polonistów*. Red. Dubisz S. Warszawa: Książka i Wiedza: 19–66.
- Roche Jörg. 2008. *Fremdsprachenerwerb. Fremdsprachendidaktik*. Tübingen: Francke.
- Scheler Max. 1921. *Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Halle: Verlag von Max Niemeyer.
- Spitzer Nils. 2014. *Emotionale Welterschließung. Die aktuelle Rolle von Emotionen und die kognitiven Therapien*. „Zeitschrift für Rational-Emotive & Kognitive Verhaltenstherapie” nr 25: 7–24.
- Szczepański Jan. 1980. *Sprawy ludzkie*. Warszawa: Czytelnik.
- Tappolet Christine. 2010. *Welche Beziehung besteht zwischen Werten und Emotionen?* „Psychologie” nr 18: 41–56.
- Waszakowa Krystyna. 1998. *Słowotwórczy aspekt procesów profilowania*. W: *Profilowanie w języku i tekście*. Red. Bartmiński J., Tokarski R. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 105–116.
- Watson David, Clark Lee Anna, Tellegen Auke. 1988. *Development and validation of brief measures of positive and negative affect. The PANAS Scales*. „Journal of Personality and Social Psychology” Vol. 54: 1063–1070.
- Тарасов Евгений. 2000. *Актуальные проблемы анализа языкового сознания*. В: *Языковое сознание и образ мира*. Red. Уфимцева Н.В. Москва: Институт языкознания РАН: 24–32.

REFERENCES

- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława. 1998. *Profile a podmiotowa interpretacja świata*. In: *Profilowanie w języku i w tekście*. Eds Bartmiński J., Tokarski R. Lublin: Wydawnictwo UMCS, pp. 211–224. (In Polish)
- Bruner Jerome Seymour. 1978. *Poza dostarczone informacje: studia z psychologii poznawania*. Warszawa: PWN. (In Polish)
- D’Arms Justin, Jacobson Daniel. 2000. *Sentiment and Value*. “Ethics” no 110, pp. 722–748. (In English)
- Fajkowska Małgorzata, Marszał-Wiśniewska Magdalena. 2009. *Właściwości psychometryczne Skali Pozytywnego i Negatywnego Afektu – Wersja Rozszerzona (PANAS-X). Wstępne wyniki badań w polskiej próbie*. “Przegląd Psychologiczny” no 4, pp. 355–387. (In Polish)
- Galton Francis. 1879. *Psychometric Experiments*. „Brain. A Journal of Neurology” no 2, pp. 149–162. (In English)
- Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara. 2008. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin: Volumina.pl. (In Polish)
- Goleman Daniel. 1997. *Inteligencja emocjonalna*. Poznań: Media Rodzina. (In Polish)
- Grzegorzyc Krzysztof. 1971. *O pojęciu wartości w antropologii kulturowej*. “Studia Socjologiczne” no 1, pp. 21–34. (In Polish)

- Haviland-Jones Jeannette, Kahlbaugh Patricia. 2005. *Emocje a tożsamość*. In: *Psychologia emocji*. Eds Lewis M., Haviland-Jones J. Gdansk: GWP. (In Polish)
- Krapiec Mieczysław Albert. 1965. *Filozofia bytu a zagadnienie wartości*. "Znak" no 4, pp. 424–433. (In Polish)
- Kurcz Ida. 1976. *Psycholingwistyka. Przegląd problemów badawczych*. Warsaw: PWN. (In Polish)
- Kurcz Ida. 2000. *Psychologia języka i komunikacji. Wykłady z psychologii*. Warsaw: SCHOLAR. (In Polish)
- Langacker Ronald. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Ed. Kardela H. Lublin: Wydawnictwo UMCS. (In Polish)
- Moser Susanne. 2013. *Philosophie der Gefühle: neuere Theorien und Debatten*. "Actual Challenges in Philosophy" no 2, pp. 20–33. (In German)
- Porayski-Pomsta Jerzy. 1999. *Komunikacja językowa*. In: *Nauka o języku dla polonistów*. Ed. Dubisz S. Warsaw: Książka i Wiedza, pp. 19–66. (In Polish)
- Roche Jörg. 2008. *Fremdsprachenerwerb. Fremdsprachendidaktik*. Tübingen: Francke. (In German)
- Scheler Max. 1921. *Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Halle: Verlag von Max Niemeyer. (In German)
- Spitzer Nils. 2014. *Emotionale Welterschließung. Die aktuelle Rolle von Emotionen und die kognitiven Therapien*. "Zeitschrift für Rational-Emotive & Kognitive Verhaltenstherapie" no 25, pp. 7–24. (In German)
- Szczepański Jan. 1980. *Sprawy ludzkie*. Warsaw: Czytelnik. (In Polish)
- Tappolet Christine. 2010. *Welche Beziehung besteht zwischen Werten und Emotionen?* „Psychologie” no 18, pp. 41–56. (In German)
- Tarasov Evgenij. 2000. *Aktual'nye problemy analiza âzykovogo soznaniâ* [Contemporary issues of the language consciousness analysis]. In: *Âzykovoie soznanie i obraz mira*. Ed. Ufimceva N.V. Moscow, Institut âzykoznaniiâ RAN, pp. 24–32. (In Russian)
- Waszakowa Krystyna. 1998. *Słowotwórczy aspekt procesów profilowania*. In: *Profilowanie w języku i tekście*. Eds Bartmiński J., Tokarski R. Lublin: Wydawnictwo UMCS: pp. 105–116. (In Polish)
- Watson David, Clark Lee Anna, Tellegen Auke. 1988. *Development and validation of brief measures of positive and negative affect. The PANAS Scales*. "Journal of Personality and Social Psychology" no 54, pp. 1063–1070. (In English)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6963>

Дата подачи статьи: 20 ноября 2020 г.

Дата принятия к печати: 10 января 2021 г.

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ НА СЛУЖБЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ. ПРИНЦИП СИМУЛЬТАННОСТИ

Vasili Siankevich

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6694-2530>e-mail: vasili.siankevich@uph.edu.pl

Аннотация: В гуманитарной области бытующие институты и существующие институты знания уступают место парадоксальному опыту познания очевидной реальности, осуществляемому искусством. Этот недискурсивный опыт не имеет выхода в сферу языковых форм и парадигм, однако получает логистическое воплощение в слове, звучащем в режиме реального времени. Познать мотивы и рефлексы неопределимого опыта встречи человека с подлинной реальностью, воплощенной в живом слове, – задача феноменологической лингвистики. В статье затрагивается проблема ортодоксальной несостоятельности традиционного языкознания при осмыслении языковых сущностей. Феноменология прокладывает антиномичный путь изучения языка, дополняя существующие парадигмы анализа характерными для нее принципами. В свете принципа симультанности становится доступным смысл дериваций, характерных для языкового творчества, не исключая и мифологию.

Ключевые слова: феноменология, феноменологическая лингвистика, логистика, мнение, симультанность

Submitted on November 20, 2020

Accepted on January 10, 2021

PHENOMENOLOGY IN THE SERVICE OF LINGUISTICS. THE PRINCIPLE OF SIMULTANEITY

Vasili Siankevich

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6694-2530>e-mail: vasili.siankevich@uph.edu.pl

Abstract: In the humanitarian field, conventional institutions and existing institutes of knowledge give place to the paradoxical experience of knowing the obvious reality by means of art. This non-discursive experience does not have access to the sphere of linguistic forms and paradigms; however, it receives a logistic embodiment in the word that can be heard in real time. It is the task of phenomenological linguistics to learn the motives and reflexes of the invaluable experience of a person's meeting with the true reality embodied in the living word. The article addresses the issue of the orthodox inconsistency of traditional linguistics in understanding linguistic essences. Phenomenology paves the way for an antinomical study of the language, supplementing the existing paradigms of analysis with its characteristic principles. In the light of the principle of simultaneity, the meaning of derivations characteristic of linguistic creativity becomes accessible, not excluding mythology.

Keywords: phenomenology, phenomenological linguistics, logistics, opinion, simultaneity

Введение. В современных когнитивных исследованиях языка, а также в работах, основанных на идеях биологии познания [Кравченко 2001] и радикального конструктивизма [Foerster 1972; Glasersfeld 1995], все чаще высказывается мнение о смене научной парадигмы в области гуманитарного знания. «Не приходится сомневаться, что традиционная лингвистика как наука находится в состоянии глубокого системного кризиса, симптомы которого налицо» [Кравченко 2015, 54]. Конкурирующие между собой парадигмы [Кошелев 2013] не могут заслонить факта непонимания лингвистами того, что язык не только явление социальной жизни, но еще и *феномен*, возвышающий человека над другими биологическими видами.

Цель статьи – наметить перспективы феноменологического подхода в языкознании и рассмотреть преломление в языке важнейшего принципа устройства «жизненного мира человека» (Эдвард Гуссерль) – симультанности.

Феноменология и языкознание. Феноменология – философское направление XX века, основные идеи которого изложены в книге Э. Гуссерля *Логические исследования* [Гуссерль 2011]. Термин *феноменология* имеет две составные части: «феномен» и «логос», восходящие к греческим терминам *φαινόμενον* и *λόγος*. Название науки образовано по типу названия других наук, напр., *теология*, *биология*, *социология* и т.п., первая часть которых указывает на их предмет – Бог, жизнь, общество и т.д. Соответственно, феноменология – это наука о феноменах (сущностях). В ходе феноменологической редукции осуществляется освобождение от погруженности во внешний мир и сосредоточенность на сознании. Обращается внимание на активность сознания, благодаря которой мир предстает перед человеком как иерархия смыслов.

Феноменологическое направление представлено такими именами, как: К. Ясперс, П. Риккер, Э. Штейн, Ж.П. Сартр, Г. Шпет, А. Лосев, Р. Ингарден, Й. Тишнер и др. Феноменология притязает на методологию подлинного гуманитарного познания. Странники учения Гуссерля есть в социологии (А. Шютц), этике (М. Шеллер), эстетике (Р. Ингарден), психологии (Л. Бинсвангер), педагогике (Т. Литт) и др. Гуманитариями осмысливаются разные аспекты феноменологической проксематики (от англ. *proximity* – близость). Это работы польского философа Адама Хэрнаса [Hernas 2017], филолога Люциана Суханэка [Suchanek 2020], российского психолога и психиатра Елены Калитеевской [Калитеевская] и др.

Не теряет злободневности вопрос о пользе феноменологии для языкознания. Еще в начале XX в. в *Философии имени* А. Ф. Лосев отмечал, что современное ему «русское языкознание влачит жалкое существование в цепях допотопного психологизма и сенсуализма» [Лосев 1993, 615]. Однако, по мнению ученого, «в русской науке есть одно чрезвычайно важное явление, которое, однако, идет из философских кругов, и неизвестно еще, когда дойдет оно до сознания широкого круга языковедов. Это – феноменологическое учение Гуссерля и его школы» [Лосев 1993, 615].

В настоящее время феноменология «дошла до сознания» языковедов. «Лингвистика XXI в. с полным основанием может быть названа *феноменологической лингвистикой* или “лингвистикой внутренних форм”, сферу интересов которой составляют: глубинные пласты “заязыкового” пространства

слова...» [Карманова 2014, 231]. Лингвисты все чаще апеллируют к феномену *Homo loquens* – человеку говорящему [Хомский, Бервик 2021], изучая «живое слово живого человека» (М. Бахтин). Феноменологическая лингвистика – бесспорная реальность сегодняшнего учения о языке [Сенкевич 2020].

Лингвофеноменология не делает революцию в языкознании. Не являясь она также продолжением ряда существующих научных теорий, однако всесторонне дополняет их, преобразуя языкознание на своих началах и принципах. Совершается переход от отраженной в структуре языка концепции мира к воплощению в стихии живого слова его рецепции. Манифест Гуссерля *Zurück zu den Sachen!* («Назад, к самим вещам!») призывает вернуться в «царство изначальности». Здесь проходит встреча с неисчерпаемыми «началами» – человеческим началом, творческим началом, критическим началом и др. Вершина всего – логистическое начало. «Λόγος есть лозунг, зовущий от схоластики и отвлеченности вернуться к жизни и, не насилуя жизнь схемами, наоборот, внимая ей, стать вдохновенной и чуткой истолковательницей ее божественного смысла, ее скрытой благодати и глубоких задач» [Эрн 2000, 3].

Трудно переоценить пользу феноменологии для языкознания. В свете феноменологии язык перестает быть зеркалом фактов и событий. Аналогия ему усматривается в звучащем эхе, чутко отзывающемся на всё, чем «здоровый живет человек» (С. Есенин). Благодаря феноменологии наука о языке поворачивается к сознанию – переживаниями и смыслам, составляющим архитеконику восприятия и «археологию мышления» (Гуссерль). (Не)сознательная рефлексия обнаруживается в феномене «живого слова», звучащего в режиме реального времени в публичных местах и наедине¹. Это область мотивированного вербального поведения и языкового творчества.

Феноменология призывает лингвистов не проходить мимо *другого* («жизненного») мира². Для человека он предельно знаком и близок, однако парадоксально непонятен и необъясним в своих конкретно-очевидных презентациях. Только поэтическому и философскому восприятию доступна его запредельная стихия: *Не пой, красавица, при мне. Ты песен Грузии печальной: Напоминают мне оне. Другую жизнь и берег дальный* (А. Пушкин). *Za Bugiem, za Bugiem życie jest drugie, lecz niebo jedyno nad nami...*

¹ Публицистика и поэтика обязана своим возникновением феноменологии восприятия.

² Тема «жизненного мира» весьма популярна в философии 2-й пол. XX в. (Л. Ландгребе, В. Биммель, Г. Бранд, Э. Штрёкер, И. Керн, Б. Вальденфельс, П. Янсен, А. Пажанин, К. Шуман и др.)

(А. Вишневская). На пути эволюционирующего сознания человек познает себя самого – «доходит» до себя, приближаясь к своей аутентичности³.

Избавленный от институциональных «измов» жизненный мир человека либо всегда *при нем* («здесь»), либо постоянно предан ему («с ним»). Это «мой» и «свой» для кого «мир сущностей» (М. Хайдеггер). Его не имеют, однако он, вопреки всему, *есть*; не происходит – только проходит⁴. Он не мыслим без человека. Его правда творчески манифестируется «для кого»: *Улыбнулась всем: Это я для вас...; Все для тебя...; Для тебя, для тебя, для тебя...* (Из песен). Состояние «мир без меня» болезненно переживается: *Не для меня придет весна...* (Из песни). Этот мир получает оправдание в глазах признающего его *своего Другого*⁵ – воочию или незримо присутствующей *инстанции*. Для восприятия подлинности звучания мотивов жизненного мира требуется «камертон» – *свой* слушатель; постижение его смысловых глубин осуществляется *своим* читателя.

Мир сущностей доступен реципиенту в режиме «феноменологической редукции» (Гуссерль), «закрывающей в скобки» все позитивные (проявленные) определения. Его составляющие не существуют по установлению («так» и как «то»). Все здесь оказывается «не так» – *по-другому*, «не тем» – *другим*. Нигилистическая антитеза «своего мира» обнаруживается поэтами и философами: *Нет, ребята, все не так! Все не так, ребята...* (В. Высоцкий). *Все не то, чем кажется, и не наоборот* (Конфуций).

Феноменология отходит от деятельности людей (Что они делают?) и стремится познать, каковы они *суть*. На пути познания вкуса и смысла жизни невольно возникает и творится *свой* язык – «язык сущностей», или «подлинный язык» (М. Хайдеггер). В нем ничего не дано по факту и не существует по идее, однако все получает свое логистическое воплощение и осуществление. Это язык этоса – характера. Здесь усматривается характерный почерк, улавливается на слух характерное звучание. Это язык авторского идиолекта – характерных слов, характерные манер письма и др. Полученные в ходе познания сущностные характеристики вещей не тождественны проявленным в отношениях свойствам предметов и явлений.

Язык сущностей антиномичен. «Когда начисто сглаживается антиномичность языка, то тем самым начисто уничтожается и самый язык» [Флоренский 1990, 85]. По мнению Л. Грузберг, «постижение многих языковых

³ *Nosce te ipsum* – Познай самого себя.

⁴ Ср.: «Мир не есть, мир происходит» (М. Мамардашвили).

⁵ *Другой* – категория философии: тот, кто противостоит мне, находится по ту сторону меня, моих ценностей, моего мировоззрения.

феноменов обнаруживает антиномичность в подходе к рассматриваемым сущностям. Современные исследования языка несомненно дополняются принципами антиномии» [Грузберг 2002, 9]. Антиномия не нарушает закон (*nomina*), но комплементарно исполняет «свою партию». «Анти» – возражение, в котором нет места ни «за» (*pro*), ни «против» (*kontra*).

Языкознание не может не учитывать антитезу всего, что осуществляется «ради», и того делается «во имя» – исполненного благодатью слова и «дела Закона» (ап. Павел). Антиномия деятельного закона и благодатного слова лейтмотивом проходит в *Нагорной проповеди* («Сказано..., – ...а я говорю,...»). «Тезис “закона” исключает антитезис “благодати”; и антитезис “благодати” исключает тезис “закона”. Получаем настоящую антиномию двух великих систем ценности: антиномию закона и благодати» [Вышеславцев 1994, 26]. Закон лишен творческого начала. «Ни один человек не творит «по закону»; творчество возможно только «по благодати» [Там же, 24].

Прислушиваясь к звуку, феноменология стремится постичь его смысл. В ведении феноменологической лингвистики находится феномен *вещания* – всего, что получает эпитет «вещего». Бессловесные вещи вещают сами за себя. Говорить словами – привилегия рефлексирующего человека. Присматриваясь к поведению, феноменология пытается вызнать характер каждого через тактику его поступков. Такт вербального поведения *не то*, что стиль речевой деятельности, несмотря на всю его элганцию⁶.

Под сущностью подразумевают состояние, когда «что-то есть то, что оно есть»: *жизнь есть жизнь, дети есть дети* и т.д. «Утверждение, что кто-то или что-то *есть*, относится к сущности вещи, а не к его существованию предмета (явления) или их видимости» [Фромм 2004, 50]. Мир сущностей парадоксален – *есть*, не существуя⁷. Его эпитеты исключительно нигилистические: *небывалое, невиданное, неслыханное, невозможное, несравненное, невольное* и др.: «...to wieczne JEST, co ani było, ani będzie, ani może być, niepodległe wolnym wyborom, nieodstępne od najlepszości, nieludzko koniecznie» [Ваńkowski 2000, 2].

В очевидном «еще есть» человек бесповоротно⁸ уверен: *А что, паны? – сказал Тарас, перекликнувшись с куренными. – Есть еще порох в пороховницах? Не ослабела ли козацкая сила? Не гнутя ли козаки? – Есть еще, батько, порох в пороховницах. Не ослабела еще козацкая сила;*

⁶ *Элганция* – понятие античной риторики, относившееся к форме изложения (в пределах простого или среднего стилей), отмеченной правильностью.

⁷ *Феномен* – «несуществующая сущность» (Гуссерль).

⁸ Ср.: окончательно, однако – *бесповоротно*.

ещё не гнутся казаки! (Н. Гоголь *Тарас Бульба*). Чувство уверенности парадоксально: *Стало быть, тот бог есть же, по-вашему? – Его нет, но он есть. В камне боли нет, но в страхе от камня есть боль. Бог есть боль страха смерти* (Ф. Достоевский *Старцы*).

Мысль о реальности несуществующего противоречит логике и не стыкуется с так называемым «здравым смыслом» (*Есть то, чего нет*?!). Однако это противоречие оказывается условием благополучного разрешения всего и локомотивом его проспективного продвижения. Не вступая в противоборство с существующим порядком, феноменология говорит ему «однако»: *Однако вернемся к нашим феноменам, – предложил офицер* (В. Шалыгин *Чужое наследие*). Осуществляется рефлексивный поворот от материального мира к его рецепции – узнаванию в восприятии, осмыслению и признанию всего, что еще не стало институциональным фактом⁹. «За поворотом» институт справедливости уступают место *инстанции* правды, институция правильности (равно) предпочитается *источнику* честности (честно).

Дискурсивный оборот «Правильно?», с которым ритор обращается к аудитории, сменяется апелляцией лектора к слушателям: – «*Правда?*» «*Не правда ли?*». Сопоставим: «*Компетентность предполагает знание. Правильно? Согласны?*» – «*Да, вам видней, <Имярек>*»; однако: – *Слаб человек... Не правда ли?* (Разг.). Риторика нуждается в подтверждении и одобрении. Словесности требуется легитимность – признание и поддержка. В признании лектор черпает уверенность. В слушании – источник его власти («*послушания*»)¹⁰ и авторитета.

Феноменологическая лингвистика предпочитает знанию мнение. Звучит парадоксально, однако знание несовместимо с мышлением¹¹. Мудрость – путь от знания к мышлению: «Чем меньше мы знаем, тем больше мы задумываемся» [Кохан 2014, 12]; *мнить* ‘думать’, *мниться* ‘думаться’ (МАС, 2, 280)¹². Рефлексия «многого» *взгляда* не то, что нацеленное на знание избирательное и обращенное внимание¹³. Мнение *есть*, знание же имеют: *знать* – «иметь сведения, иметь о ком-чем-н. понятие, представление» (МАС, 1, 617).

⁹ Факт смерти свидетельствуется, а жизнь – очевидный «не факт».

¹⁰ «...ибо Он учил их, как власть имеющий, а не как книжники и фарисеи» (Мф 7:29).

¹¹ Со времен Сократа усвоено, что человека делает философом то, что он знает, что ничего не знает.

¹² МАС – *Словарь русского языка*. 1981–1984. В 4 т. Ред. А.П. Евгеньева. Москва: Русский язык.

¹³ Ср.: обращать внимание, но: *смотреть в оба*.

Мнение высказывается. К нему прислушиваются. Мнение признают и учитывают при принятии решений. На его ссылаются. Во мнениях сходятся и расходятся. Мнения совпадают и не совпадают. В отличие от различных точек зрения, разные мнения не образуют оппозицию, однако разнятся полярностью («свое-чужое» мнение). Феноменологическая лингвистика ставит акцент на высказывании и отходит от предложения, со свойственными ему пропозициональными установками и изоморфными им фактами.

Мнение не находится под юрисдикцией закона и не имеет юридической перспективы. За мнение, по сути, не должны судить¹⁴. Критика мнения не опирается на логический закон достаточного основания. Мнение не собственное, однако «свое», не законное, однако авторитетное. Высказанное мнение, в принципе, не должно иметь последствий, что не исключает его чреватости для кого-чего-либо. Этическая релевантность мнения обнаруживается в обидных характеристиках и «заочных» прозвищах: – *Дурак, одним словом* (Разг.). *А зовут меня Касьяном, а по прозвищу Блоха* (И. Тургенев *Записки охотника*).

Принцип симультанности. Феноменология исходит из своих принципов [лат. *prīncipiūm* ‘начало’; греч. *αρχή* – ‘первейшее’]. Только в *принципе* все обретает свою первоизданную¹⁵ реальность – *есть*. Важнейший из них – принцип **симультанности** (лат. *simul* совместно).

Феноменальный мир беспричинного, однако неслучайного совпадения противопоставляется миру устанавливаемого соответствия. Его элементы не равные – *одинаковые*. Одинаковое осмысливается в свете сходства и близости, корреспондирует с совершенным и единым: *одиначить* съ чѣм ‘походить, подходить, не рознить’ (Даль, 2, 652)¹⁶, *совершенно одинаковый*. *Одиначествомъ мір силенъ* (Даль, 2, 651). Единичное холистично [гр. *holos* целый]¹⁷ и само: *Болів тежко, но допіро однакув* (бел. диал.), *одиначка* ‘человек сам, без пары’ (Даль, 2, 652), ср. англ. *same, same size* – одинаковый размер). В этическом ключе одинаковость аналогична стоической невозмутимости – бел. *Дубіку хоць бы што – ён заўсёды аднакі* (Я. Скрыган)¹⁸.

¹⁴ Однако только «по сути», а не «по форме».

¹⁵ Первоизданное не тождественно первобытному.

¹⁶ Даль – Даль Владимир Иванович. 1978–1980. *Толковый словарь живого великорусского языка*. В 4 т. Москва: Русский язык.

¹⁷ Рефлекс *хол встречается в словах *малохольный, холостой, холенный, выхолащивать*; ср.: *нарваннй* (диал.) и др.

¹⁸ Ср.: «Стань скалой: она возвышается недвижимо, и, коснувшись ее, стихают взволнованные воды» (М. Аврелий).

Восприятие одинаковости манифестируется наречием¹⁹ *оба (-е) – обе стороны, обе щеки, обеими руками*. Это слово генерализует элементы пары; им имплицуется смысл аналогичности: *обое рябое, два сапога пара. Не идет Фома за Ерему, бает: оба мужики!* (В. Даль). Генерализация – характеристика сущности: *Да и как им было различаться, если жизнь по сути у всех одинаковая?* (А. Луковкина *Милох Заружный*). На пути генерализации познаются масштабы глобализации всего, вплоть до его планетарности. Аспект генерализации обнаруживается в рефлексивном слове (пол. *generalnie chodzi o...*) и не свойственен дискурсивным категориям, ср.: *объём и охват; достаточно и хватит, ухарь и хват*.

Сходство не тождественно подобию: *похоже, по ходу* (жарг.); но: *вроде*. Отношение подобия предполагает сравнительное «как»: *как подобает*. О сходстве говорится в связи с аутентичностью. «Сам на себя похожий» человек несравним (*Как человек. – Почему «как»?*). Подобие устанавливается. Вопрос «На что похоже?» каждый решает сам: *Похоже одновременно на ежа, кобру и... больше ни на что* (А. Саломатов *Боги Зеленой планеты*).

Мир совпадения не зависит от человека, однако довлеет над ним – безоговорочно принимается либо честно признается: – *Для матери, N., все дети одинаковы* (Разг.). Вместо подобного и инакового (*так или иначе*), в жизненном мире присутствует неуверенное «Не иначе как..» и не допускающее сомнения «А как же...»: *Не иначе как злые, неведомые духи нашептывали ему что-то злое* (С. Венгловский *Античные цари*); бел. – *Васіль, ты мяне любіш. – А як жа...* (И. Мележ *Люди на болоте*).

Сравнительная схема «как..., так...» лежит в основе перфективно-результативного происходящего (*Как так произошло, что...? Как цветы на заре, так и люди в любви хорошеют* В. Федоров). Этой схеме неподвластно симультанно-потокное состояние всего, проходящего в логистическом режиме «как бы» – словно: *Словно замерло все до рассвета...* (Из песни). В «как бы» звучит переживаемая неуверенность. «Как бы» – мир мечты: *Как бы мне, рябине, к дубу перебраться...* (Из песни)²⁰.

Совершающееся в просцениуме «здесь» ускользает от пропорции и определения: *так – как бы не так*. Инструмент знакомства с ним – аналогия. В миметической аналогии – истоки искусств. «Искусство не есть игра (...) искусство как бы жизнь» [Лотман 1979, 294]. Древнейшее из искусств – миф. Мифологизация – испытанный путь недискурсивного познания

¹⁹ Частеречность слова *оба* в грамматике остается проблематичной.

²⁰ Мечта *есть*, однако в ее осуществлении человек не уверен.

необъяснимого очевидного. Миф освобождает от «эпистемологический неуверенности»²¹. Над своим мифотворчеством современный человек нередко не задумывается. Так бывает в ситуации возвышающей имплицации – апофеозной парафразы. Отзвуки мифа доходят в обожествлении силы (*бог войны* – артиллерия), в очаровании женственностью (бел. *цветка Палесся* – девушка), в признании царственной власти (*царь зверей* – лев). На языке возвышенной аналогии говорит поэзия: «*Руки милой – пара лебедей – в золоте волос моих ныряют...*» (С. Есенин).

Аналогия проливает свет на различие словообразования и деривации, придавая последней феноменологический статус. Словообразование заходит в тупик, встречаясь с «пассажами» типа *миллион – лимон, e-mail – мыло, емяля; фонограмма – фанера, день рождения – день варенья, голова – Дом Советов* и т.п. Вряд ли можно отнести к словообразованию дериват *шантрапа* «пустой, ничтожный человек», восходящий к ситуативному франц. *chantera pas* «петь не будет»²²; дериват *царь*, восходящий к стслав. *цъсарь* (КрЭС, 483)²³. Ни о каких словообразовательных отношениях не может быть речи при возникновении характеристик типа *лиса* – хитрец. Не стоит видеть способ, в том, что «не способ»: *приветствовать* – говорить «Привет», бел. *Мянушка такая – Абыціха* (А. Кажадуб *Гарадок*). Деривация – область языкотворчества, свободного от словообразовательных схем и парадигм.

Очевидно, что огромное поле всего, что осуществляется симультанно («по ходу») не укладывается в строгие рамки системы: *ход мыслей, ход жизни, ход урока, ход беседы, ход переговоров* и др. Его неподражаемость осознается в феномене *кратности* («разовости»; лат. *kratus* ‘раз’): *однажды, дважды, трижды...*²⁴. В ситуативном континууме все идет своим ходом. «Свой» ход реверсивный – обратный²⁵. Никуда не следуя, все продвигается «своим путем»: –Нигде не протекая, все *источается* из единого источника. Парадоксально оказывается, что «путь в никуда» есть путь «сюда» (к себе). В жизненном мире не проявляются возможности, однако у каждого есть шанс совершенствования – постепенного роста и развития. Несомненно, лингвистика и другие гуманитарные науки не упустят свой шанс послужить жизни, если их методологией станет феноменологическое учение

²¹ Термин постмодернизма.

²² Одна из версий возникновения слова.

²³ КрЭС – Шанский Николай Максимович. 1971. *Краткий этимологический словарь русского языка*. Ред. С.Г. Бархударов. Москва: Просвещение.

²⁴ «Еще раз» – не значит ‘повторить’.

²⁵ – *Здорово, здорово у ворот Егорова. А у наших, у ворот, – все идет наоборот* (детск.).

– ничего не объясняющее и не комментирующее, однако рассматривающее все в неотраженном свете и а priori оговаривающее.

Заключение. Вместо концептуальных контуров и существенных признаков предметов и явлений при феноменологическом подходе к языку вырисовываются характерные черты лингвистической логистики. Феноменология открывает перспективу исследования генерализации в рефлексирующем слове, придает деривации (vs словообразование) феноменологический статус и отдает приоритет изучению высказывания (vs предложение). Языку в версии Ф. де Соссюра противопоставляется язык сущностей. Его парадоксальные смыслы не вмещаются в дискурсивные категории («емкости») и не уловимы в сети концептов, однако вполне очевидны и доступны для искусства – недискурсивного пути познания мира. Принцип симультанности высвечивает сущность языковых феноменов, становящихся камнем преткновения для ортодоксальной лингвистики. К ним принадлежат вопросы, касающиеся языкового творчества (включая мифотворчество), этической деривации, вербальной этологии, референции и смысла и мн. др. Феноменологическая лингвистика – путь к языку повседневности и творимому им жизненному миру человека говорящего.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Вышеславцев Борис Петрович. 1994. *Этика преображенного эроса*. Москва: Издательство «Республика».
- Грузберг Людмила Александровна. 2002. *Антиномия не есть антономия*. В: *Проблемы социо- и психолингвистики*. Вып. 1. Пермь: Издательство Пермского государственного университета: 7–10.
- Гуссерль Эдмунд. 2011. *Логические исследования*. Т. 1: *Пролегомены к чистой логике*. Пер. с нем. Бернштейн Э.А. Ред. Франк С.Л. Москва: Академический проект.
- Калитеевская Елена. 2007. *Феноменология близости*. «Гештальт». (online) <http://www.gestalt.ru/> (доступ 12.02.2020).
- Карманова Зоя Яковлевна. 2014. *Феноменологические аспекты содержательной структуры слова*. Калуга: Издательство «Эйдос».
- Кохан Вальтер. 2014. *Есть ли место философии в деятельности учителя*. В: *Учитель наедине с собой*. Ред. Кожевникова М.Н. Санкт-Петербург: Лема:10–16.
- Кошелев Алексей Дмитриевич. 2013. *Современная теоретическая лингвистика как Вавилонская башня (о «мирном» сосуществовании множества несовместимых теорий языка)*. «Известия РАН. Серия литературы и языка». Т. 72, № 6: 3–22.
- Кравченко Александр Владимирович. 2001. *Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (к вопросу об идеальном проекте языкознания)*. «Известия АН. Серия литературы и языка» Т. 60, № 5: 3–13.
- Кравченко Александр Владимирович. 2015. *Является ли традиционный лингвистический анализ анализом языка?* «Вестник ТвГУ. Серия “Филология”» № 2: 54–62.
- Лосев Алексей Федорович. 1993 *Бытие. Имя. Космос*. Москва: Мысль.

- Лотман Юрий Михайлович. 1979. *Бытовое поведение и типология культуры в России XVIII в. В: Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции)*. Ленинград: Издательство Пушкинского Дома: 292–297.
- Сенкевич Василий Иванович. 2020. *Феноменологическая лингвистика. Этические начала и принципы языка*. Седльце: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
- Флоренский Павел. 2017. *У водоразелов мысли*. Т. 2. Москва: Академический проект.
- Фромм Эрих. 2004. *Иметь или быть? Ради любви к жизни*. Перевод с англ. Предисловие Гуревич П.С. Москва: Айрис-пресс.
- Хомский Ноам, Бервик Роберт. 2021. *Человек говорящий. Эволюция и язык*. Санкт-Петербург: Питер.
- Эрн Владимир. 2000. *Борьба за Логос. Г. Скворода. Жизнь и учение*. Минск: Харвест, Москва: АСТ.
- Foerster Heinz von. 1972. *Notes on an epistemology for living things*. BCL Report No. 9.3 (BCL Fiche No. 104/1). Biological Computer Laboratory, Department of Electrical Engineering, University of Illinois, Urbana.
- Glaserfeld Ernst von. 1995. *Radical constructivism: A way of knowing and learning*. London: Falmer Press.
- Hernas Adam. 2017. *Od zawsze jesteś przy mnie. Zarys filozofii bliskiego*. Kraków: Instytut Myśli J. Tischnera.
- Suchanek Lucjan. 2020. *О пользе феноменологии в эмигрантологических исследованиях*. „Acta Polono-Ruthenica” nr XXV/1: 11–20.

REFERENCES

- Èrn Vladimir. 2000. *Bor'ba za Logos. G. Skovoroda. Žizn' i učenje* [Struggle for the Logos. G. Skovoroda. Life and Teaching]. Minsk, Harvest, Moscow, AST. (In Russian)
- Florenskij Pavel. 2017. *U vodorazelov mysli* [The watersheds have thoughts]. Vol 2. Moscow, Akademičeskij proekt. (In Russian)
- Foerster Heinz von. 1972. *Notes on an epistemology for living things*. BCL Report No. 9.3 (BCL Fiche no 104/1). Biological Computer Laboratory, Department of Electrical Engineering, University of Illinois, Urbana. (In English)
- Fromm Èrih. 2004. *Imet' ili byt'?* Radi lùbvi k žizni [To have or to be? For the love of life]. Per. s ang. Predislovie Gurevič P.S. Moscow, Ajris-press. (In Russian)
- Glaserfeld Ernst von. 1995. *Radical constructivism: A way of knowing and learning*. London, Falmer Press. (In English)
- Gruzberg Lûdmila Aleksandrovna. 2002. *Antinomiâ ne est' antonomiâ* [Antinomy is not antonymy]. In: *Problemy socio-i psiholingvistiki*. Vyp. 1. Permian, Izdatel'stvo Permskogo gosudarstvennogo universiteta, pp. 7–10. (In Russian)
- Gusserl' Edmund. 2011. *Logičeskie issledovaniâ* [Logical research]. T. 1: *Prolegomeny k čistoj logike*. Per. s nem. Bernštejn È.A. Ed. Frank S.L. Moscow, Akademičeskij proekt. (In Russian)
- Hernas Adam. 2017. *Od zawsze jesteś przy mnie. Zarys filozofii bliskiego*. Cracow, Instytut Myśli J. Tischnera. (In Polish)
- Homskij Noam, Bervik Robert. 2021. *Čelovek govorâšij. Èvolûciâ i âzyk* [Talking person. Evolution and language]. Sankt-Peterburg, Piter. (In Russian)
- Kalitevskaaâ Elena. 2007. *Fenomenologiâ blizosti. “Geštal't”* [Phenomenology of proximity. “Gestalt”]. Available at: <http://www.gestalt.ru/> (Accessed 12 February 2020). (In Russian)

- Karmanova Zoâ Ākovlevna. 2014. *Fenomenologičeskie aspekty soderžatel'noj struktury slova* [Phenomenological aspects of the content structure of the word]. Kaluga, Ėjdos. (In Russian)
- Kohan Val'ter. 2014. *Est' li mesto filosofii v deâtel'nosti učitelâ* [Is there a place for philosophy in the activities of a teacher]. In: *Učitel'naedine s soboj*. Ed. Koževnikova M.N. St. Petersburg, Lema, pp. 10–16. (In Russian)
- Košev Aleksej Dmitrievič. 2013. *Sovremennââ teoretičeskaâ lingvistika kak vavilonskaâ bašnâ (o "mirnom" sosušestvovanii množestva nesovmestimyh teorij âzyka)* [Modern theoretical linguistics as the Tower of Babel (about the "peaceful" coexistence of many incompatible theories of language)]. "Izvestiâ RAN. Seriâ literatury i âzyka" no. 72/6, pp. 3–22. (In Russian)
- Kravčenko Aleksandr Vladimirovič. 2001. *Kognitivnââ lingvistika i novaâ èpistemologiâ (k voprosu ob ideal'nom proekte âzykoznaniiâ)* [Cognitive linguistics and new epistemology (on the question of the ideal project of linguistics)]. "Izvestiâ AN. Seriâ literatury i âzyka" no. 60/5, pp. 3–13. (In Russian)
- Kravčenko Aleksandr Vladimirovič. 2015. *Āvlâetsâ li tradicionnyj lingvističeskij analiz analizom âzyka?* [Is traditional linguistic analysis an analysis of language?]. "Vestnik Tvgu. Seriâ Filologiiâ" no. 2, pp. 54–62. (In Russian)
- Losev Aleksej Fedorovič. 1993. *Bytie. Imâ. Kosmos* [Being. Name. Space]. Moscow, Mysl'. (In Russian)
- Lotman Ūrij Mihajlovič. 1979. *Bytovoe povedenie i tipologiâ kul'tury v Rossii XVIII v.* [Everyday behavior and typology of culture in Russia in the eighteenth century]. In: *Kul'turnoe nasledie Drevnej Rusi (Istoki. Stanovlenie. Tradicii)*. Leningrad, Izdatel'stvo Puškinskogo Doma, pp. 292–297. (In Russian)
- Senkevič Vasilij Ivanovič. 2020. *Fenomenologičeskaâ lingvistika. Ètičeskie načala i principy âzyka* [Phenomenological linguistics. Ethical principles and principles of language]. Siedlce, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. (In Russian)
- Suchanek Lucjan. 2020. *O pol'ze fenomenologii v èmigrantologičeskikh issledovaniâh*. "Acta Polono-Ruthenica" Vol. XXV/1, pp. 11–20. (In Russian)
- Vyšeslavcev Boris Petrovič. 1994. *Ètika preobražennogo èrosa* [Ethics of the transformed eros]. Moscow, Respublika. (In Russian)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6964>

Дата подачи статьи: 20 мая 2021 г.
Дата принятия к печати: 20 июня 2021 г.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ (ЭЛЕКТРОННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ)

Татьяна Дикова

Российский государственный университет
нефти и газа (Научно-исследовательский университет)
имени И.М. Губкина, Россия

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3431-6567>

e-mail: uno@bk.ru

Аннотация: В статье рассматриваются возможности электронной образовательной платформы Microsoft Teams в условиях дистанционного обучения при преподавании русского языка как иностранного. Среди положительных сторон отмечаются возможности обратной связи со студентами. В то же время показывается снижение мотивации к обучению, сложность проверки письменных заданий и контроля. В целом, возможность данной платформы характеризуется как дополнительная по отношению к традиционному очному обучению.

Ключевые слова: дистанционное обучение, онлайн-урок, синхронное обучение, цифровая образовательная среда

Submitted on May 20, 2021

Accepted on June 20, 2021

DISTANCE EDUCATION DURING THE PANDEMIC: PRELIMINARY RESULTS (E-LEARNING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN A TECHNICAL UNIVERSITY)

Tatiana Dikova

Russian State University of Oil and Gas

(Research University) named after I.M. Gubkin, Russia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3431-6567>

e-mail: uno@bk.ru

Abstract: The article discusses the capabilities of the electronic educational platform Microsoft Teams in the context of distance learning when teaching Russian as a foreign language. Among the positive aspects, there are opportunities for feedback from students. At the same time, a decrease in motivation for learning, the complexity of checking written assignments and control is shown. In general, the capability of this platform is characterized as supplementary in relation to traditional face-to-face training.

Keywords: distance learning, online lesson, synchronous learning, digital educational environment

В марте 2020 года в Российском государственном университете нефти и газа имени И.М. Губкина, как и во всех вузах Российской Федерации, введен режим электронного обучения студентов (так называемое дистанционное обучение). Цифровизация обучения как вынужденная форма организации учебного процесса в условиях пандемии в губкинском университете технически осуществляется с помощью образовательной платформы Microsoft Teams. Платформа Microsoft Teams нацелена, главным образом, на работу с обучающимися в режиме онлайн-встреч, и это большое преимущество данного контента при работе с иностранными гражданами, находящимися далеко за пределами Российской Федерации. Речь идет об учащих довузовской подготовки при обучении их русскому языку как иностранному. Количество иностранных граждан, обучающихся на подготовительном отделении РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, варьируется от семидесяти до ста человек ежегодно.

В условиях жесткого карантина ни один из иностранных граждан не смог приехать в Российскую Федерацию и приступить в начале учебного года к занятиям на подготовительном отделении, поэтому их обучение с октября 2020 года осуществляется в электронной форме. Невозможность прямого контакта с иностранными студентами, отсутствие продолжительного опыта дистанционного преподавания, а также периодически возникающие проблемы, связанные с электронным оборудованием, являются для преподавателей РКИ в определенной мере стрессогенной средой, в которой они организуют и осуществляют учебный процесс. Электронная форма обучения языку иностранным студентам осуществляется в университете на протяжении почти полутора лет. Хотелось бы остановиться на некоторых предварительных результатах такой работы, оценивая преимущества и серьезные недостатки дистанционного обучения русскому языку как иностранному.

Для возможности осуществления он-лайн обучения иностранные учащиеся были организованы в группы по 7-10 человек, при этом в обязательном порядке учитывался регион их проживания и часовые пояса. Двадцать учебных онлайн-часов в неделю в первом семестре и шестнадцать онлайн-часов часов во втором семестре дают возможность встречаться со студентами в режиме реального времени по 4 часа четыре или пять дней в неделю. С учащимися группы, как правило, работают два преподавателя.

Кроме осуществления работы чата, возможности образовательной платформы Microsoft Teams позволяют размещать на ней большие объемы учебного материала в режиме Word и pdf, в плане как вывода их на экран и демонстрации или для скачивания на другие электронные устройства, так и для распечатки. Таким образом были обеспечены необходимыми учебными пособиями все иностранные учащиеся дистанционного обучения.

Однако самая большая ценность платформы Microsoft Teams – это возможность осуществлять длительные видео-встречи, в которых присутствует обратная связь со студентами, и это чрезвычайно важно, поскольку в изучении языка ведущую роль играет коммуникативная практика. Онлайн-образование осуществляется в синхронном формате обучения, основной формой которого является «онлайн-урок как особая форма организации педагогического процесса, имеющая завершенную, но частичную цель обучения, постоянный состав учащихся и проводимую с использованием определенных наборов инструментов в режиме видеосвязи посредством Интернета в реальном времени по заранее утвержденному расписанию». Учащиеся, организованные в виртуальные учебные группы, во время онлайн-уроков находятся, как правило, у себя дома возле компьютера. В условиях колоссальной

удаленности преподавателя и учеников друг от друга именно технологии электронной связи создают возможность процесса обучения как такового, и это, безусловно, огромное преимущество в сложившейся форс-мажорной ситуации глобального карантина. Разумеется, в этом видятся очевидные возможности дистанционного обучения.

Однако потенциал нового образовательного ресурса имеет амбивалентную природу. Именно понимание учащимся того, что он находится дома, а не в учебной аудитории университета, меняет его психологическую установку на восприятие обучения не как процесса, требующего постоянного усилия и работы, а, скорее, как развлечения. Многие молодые люди воспринимают такое обучение как необременительные языковые онлайн-курсы, из формата которых можно легко выйти, нажав на кнопку «отключить камеру» или «отключить микрофон» (а часто – одновременно и то, и другое), не предупреждая об этом преподавателя. Кроме того, поскольку учащиеся находятся в домашней обстановке, нередко в учебный процесс вторгаются посторонние звуки, голоса людей и домашних животных, что также отвлекает всех участников образовательного процесса.

Прослеживается снижение мотивации обучения учащихся, и только прогнозирование улучшения эпидемиологической ситуации и вероятная возможность через какое-то время приступить к обучению в российском вузе поддерживает её на приемлемом уровне. С этим связано и некачественное выполнение домашних заданий либо же их невыполнение. Кроме того, на снижение мотивации влияет и фактор отсутствия русскоговорящей среды и социально-культурного фона страны носителей языка. Именно русскоговорящая среда постоянно и непосредственно стимулирует студентов осваивать новый для них язык, дополняя и развивая результаты, достигнутые в ходе учебных занятий. Причем, не только в учебной аудитории и даже в вузе, но и в социуме как таковом. Коллектив учебной группы также создает необходимую атмосферу для лучшего усвоения знаний – студенты в аудитории вольно или невольно ориентируются друг на друга, достижения одного быстрее становятся доступными для других и, напротив, легче и быстрее идет работа над ошибками. При дистанционном обучении сложно говорить о формировании коллектива учебной группы, его просто нет.

Таким образом, снижение мотивации учащихся, на наш взгляд, – самая серьезная проблема дистанционного преподавания РКИ.

Необходимо отметить также ряд моментов технического характера, значительно влияющих на снижение качества обучения русскому языку в иностранной аудитории.

Во-первых, это сложность обучения письму. Как известно, на первых этапах обучения преподавателем активно используется учебная доска. В формате онлайн-уроков доска большой площади полностью не просматривается с веб-камеры, кроме того, отдаленность ее от камеры негативным образом сказывается на чёткости изображения. А на небольшой доске формата А4, кроме букв и отдельных слов, больше ничего не помещается; в таком случае представляется невозможным написание словосочетаний и предложений и демонстрация их учащимся.

Во-вторых, это сложность проверки письменных заданий. При демонстрации выполненных заданий учащиеся держат тетрадь перед камерой, написанный текст часто плохо просматривается. Нечего и говорить о возможности исправления ошибок. Дополнительно приходится задействовать другие технические средства коммуникации, такие, например, как приложение для мобильных телефонов Ватсап, в котором есть возможность размещения фотоснимков письменных работ. Однако в этом случае учебный процесс выходит за временные рамки онлайн-уроков, что ведет к увеличению психологической нагрузки на преподавателя.

В-третьих, аудиоустройства в компьютерах часто искажают звуки человеческого голоса, что при обучении РКИ является серьезной проблемой. Конечно, если студент не расслышал или не понял сказанного преподавателем, можно продублировать сообщение в чате. Учащийся также может разместить там сообщение, развивая тем самым навыки использования русской клавиатуры. Однако дублирование сказанного в чате занимает дополнительное время онлайн-урока. И самое главное, при обучении иностранному языку учащимся необходимо слышать чужую речь без искажений. Это особенно важно на первом этапе обучения. В ситуации искажения речи сложно отрабатывать навыки аудирования, чтения, закрепления лексико-грамматических конструкций.

В-четвертых, при такой форме организации педагогического процесса невозможно говорить о каком-либо объективном контроле как при проведении письменного зачёта, так и при прослушивании устных ответов студентов, поскольку фокус видения технического средства позволяет наблюдать только то, что находится непосредственно перед камерой. Преподаватель не может быть уверен в самостоятельности выполнения работы учащимся. Современные гаджеты с имеющимся там интернетом, находящиеся в непосредственной близости от студента, но не включенные в фокус видения веб-камеры, легко им используются при подобной организации учебного процесса и искажают реальную картину усвоения знаний.

Ко всему прочему, нередко «зависания» работы компьютерной системы, когда 15-20 минут отсутствует онлайн-связь, а то и полное отсутствие интернет-связи в течение нескольких дней при неблагоприятных погодных условиях (например, шторм на побережье Вьетнама) что, разумеется, также не способствует повышению мотивации обучения и его качеству.

Даже при дальнейшем совершенствовании электронных технологий и ликвидации проблем технического характера, препятствующих качественному обучению, главная проблема всё же останется. И она имеет не технический, а в большей мере гуманитарный характер. Как известно, в молодежной среде весьма распространен образовательный туризм, который включает в себя, кроме получения престижного образования, освоение культуры страны обучения, погружение в её социум и студенческую среду. При дистанционной форме образования всё это исключено. Тотальная цифровая образовательная среда не очень подходит для иностранных граждан, желающих получить российское образование. И иностранные граждане это хорошо понимают. Не дожидаясь официального окончания карантина и возобновления регулярных международных авиасообщений, некоторые из них по собственной инициативе какими-то немислимыми путями все же приезжают в Россию для дальнейшего обучения. Поэтому, на наш взгляд, дистанционная форма обучения как основная форма получения образования иностранными гражданами не выглядит перспективной, хотя, безусловно, она может играть роль вспомогательной формы обучения при возникновении особых обстоятельств и на непродолжительное время.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Голованова Мария Владимировна. 2020. *Образовательная платформа Moodle как средство мотивации в процессе обучения РКИ*. «Русский язык за рубежом» № 3: 86.
- Лебедева Мария Юрьевна, Куваева Алёна Сергеевна. 2020. *Синхронный онлайн-урок по РКИ как особая форма обучения в цифровой среде*. «Русский язык за рубежом» № 2: 29.

REFERENCES

- Golovanova Mariâ Vladimirovna. 2020. *Obrazovatel'naya platforma Moodle kak sredstvo motivatsii v protsesse obucheniya RKI* [Educational platform Moodle as a means of motivation in the process of learning RCT]. "Russian language abroad" no 3, p. 86. (In Russian)
- Lebedeva Mariâ Ūr'evna, Kuvaeva Alēna Sergeevna. 2020. *Sinkhronny onlayn-urok po RKI kak osobaya forma obucheniya v tsifrovoy srede* [Synchronous online lesson on Russian as a foreign language as a special form of learning in a digital environment]. "Russian language abroad" no 2, p. 29. (In Russian)

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6965>

Дата подачи статьи: 20 января 2021 г.

Дата принятия к печати: 15 апреля 2021 г.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОЧНИКАХ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ СЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДЕ ВАСИЛИАН: ИЗ ИСТОРИИ ВИЛЬНЮССКОГО УНИВЕРСИТЕТСКОГО ЭКЗЕМПЛЯРА ГРАММАТИКИ МЕЛЕТΙΑ СМОТРИЦКОГО 1619 ГОДА

Инна Кажуро

Библиотека Вильнюсского университета, Литва

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-7232>

e-mail: ina.kazuro@mb.vu.lt

Аннотация: Статья посвящена истории экземпляра Грамматики Мелетия Смотрицкого 1619 г., хранящегося в Библиотеке Вильнюсского университета (шифр хранения – Rk 337). Несмотря на то, что информация об этом экземпляре была опубликована в 1908 г., некоторые его особенности остались без внимания. Целью нового исследования является раскрытие с помощью комплексного книговедческого анализа материальных особенностей Грамматики Смотрицкого, с указанием признаков, которыми она была наделена до выхода в свет, и признаков, которые появились на вильнюсском университетском экземпляре после издания (переплет, утраты и реставрации, провениенции и маргиналии). Среди бывших владельцев экземпляра выявлены три частных лица из духовного сословия и несколько учреждений. Раскрытые факты использования Грамматики выводят к более широкому кругу вопросов, связанных с рецепцией научного наследия Смотрицкого в среде Ордена василиан Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой. Выводы исследования могут быть полезны для нескольких исторических направлений, среди которых можно указать исследования книжной культуры XVII–XVIII в., а также текстологию литургических текстов греко-католической Церкви.

Ключевые слова: Мелетий Смотрицкий, Грамматика, история книги, василиане, Речь Посполитая, Библиотека Вильнюсского университета

Submitted on January 20, 2021

Accepted on April 15, 2021

**ON THE QUESTION OF THE SOURCES
OF GRAMMATICAL KNOWLEDGE
OF THE SLAVONIC LANGUAGE
AMONG BASILIANS:
BASED ON THE HISTORY OF THE COPY
OF MELETIUS SMOTRYTSKY GRAMMAR (1619)
FROM VILNIUS UNIVERSITY LIBRARY**

Ina Kažuro

Vilnius University Library, Lithuania

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-7232>

e-mail: ina.kazuro@mb.vu.lt

Abstract: There is a copy of Meletius Smotrytsky Grammar, published in 1619 in Yev'ye (Vievis), which is kept in the Library of Vilnius university (the shelf number – Rk 337) nowadays. Despite the fact that the main information about this copy was published in 1908, some of its features were overlooked. The aim of the research is to reveal, by using methods of bibliographical analysis, all the material features of the copy of Smotrytsky Grammar before its release (the structure of the book, types, ornaments) and after it was published (bookbinding, damages and restorations, provenances and annotations). During the research several owners of this copy were identified – three clergymen (priest Grzegorz Sanocki, student of Vilnius Pontifical Seminary Procopius Hucewicz, and Basilian Samuel Nowicki) and several institutions. Procopius Hucewicz and Samuel Nowicki belonged to the Greek Catholic Church of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The newly established facts related to the use of Smotrytsky's Grammar by monks offer a basis for further research on the reception and impact of Smotrytsky's scholarly legacy among the Basilians of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The findings of the study may be valuable for several historical directions; among those of note are studies of the book culture of the 17th and 18th centuries, as well as the textual scholarship of the liturgical texts of the Greek Catholic Church.

Keywords: Meletius Smotrytsky, Grammar, history of the book, Basilians, Polish-Lithuanian Commonwealth, Vilnius university library

Во второй половине XIX в. Вильнюсская публичная библиотека стала местом сосредоточения исторических книжных собраний Великого Княжества Литовского (далее – ВКЛ). Сюда свозились библиотеки и архивы многочисленных монастырей и церквей, библиотеки различных учебных заведений, частные собрания дворян и магнатов, духовенства и учителей, а также представителей других слоев общества и профессий. Характерной чертой этих собраний было наличие в них большого количества старопечатных изданий, вышедших из типографий ВКЛ. Сегодня наибольшая часть рукописных и старопечатных фондов, собранных в Вильнюсской публичной библиотеке, хранится в Библиотеке Вильнюсского университета.

Среди книжных памятников, унаследованных Вильнюским университетом от Вильнюсской публичной библиотеки, есть книга Мелетия Смотрицкого *Грамматики славенския правильное Синтагма*, изданная в 1619 г. в Евье (ныне – Вевис). Еще в 1908 г. Александр Миловидов зафиксировал особенности этого экземпляра в *Описании славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки*, также расшифровал владельческие надписи и снабдил описание пространной исторической аннотацией [Миловидов 1908, 34–35]. Тем не менее А. Миловидов пропустил часть провениенций¹, содержащих ценную информацию. Кроме того, он не мог предвидеть дальнейшие события, связанные с Первой мировой войной, из-за которых на экземпляре появились новые владельческие знаки. Таким образом, перечисленные обстоятельства позволяют еще раз вернуться к вопросу об особенностях экземпляра *Грамматики М. Смотрицкого* из Библиотеки Вильнюсского университета². Новое исследование экземпляра не ограничивается выявлением и фиксацией особенностей, но стремится вписать его в контекст культуры ВКЛ XVII–XVIII в.

Автор *Грамматики Мелетий Смотрицкий* при жизни прославился, прежде всего, как полемический писатель, боровшийся против унии православной Церкви ВКЛ с Римом. В 1627 г. Смотрицкий сам перешел в унию и опубликовал несколько книг, критикующих православную Церковь. Последние годы он жил в обстановке постоянных обвинений в предательстве. И сегодня для некоторых исследователей переход в другую конфессию является

¹ Часть провениенций раскрыта в новом Каталоге кириллической коллекции Библиотеки Вильнюсского университета, однако при их расшифровке не удалось избежать ошибок [См.: *Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos leidinių kolekcija* 2013, 356].

² Еще один вильнюсский экземпляр *Грамматики Мелетия Смотрицкого* хранится в Библиотеке Академии наук Литвы им. Врублевских (шифр хранения L-17/146). Оцифрованная копия академического экземпляра доступна на сайте библиотеки. (online) <https://elibrary.mab.lt/handle/1/308> (доступ 10.02.2020).

камнем преткновения при оценке деятельности Смотрицкого. Однако подобный подход не может объяснить феномен выдающегося представителя русского³ общества первой половины XVII в. Давид Фрик считает, что главным стремлением всей жизни Смотрицкого было укрепление русского социума Речи Посполитой через упрочение его церкви, культуры и элиты [Frick 1999, 362]. Защита политической и культурной обособленности русских была доминантой во всех направлениях его деятельности, от светской и церковной политики до научного творчества [Frick 1999, 362].

Если принять во внимание гражданскую позицию Смотрицкого, становится понятным, почему его Грамматика далеко выходит за рамки справочного руководства по церковнославянскому языку и оценивается как произведение «реформационно-гуманистической» направленности [Мечковская 1987, 219]. На переломе XVI–XVII вв. «западнорусское православие видело в ц.-слав. языке символ культурно-религиозного единства „русского народа греческой веры“» [Мечковская 1987, 220]. В контексте борьбы за этноязыковое и политическое самоопределение филологический труд Смотрицкого воспринимался современниками как одно из средств формирования и отстаивания собственной системы ценностей.

Выбор типографии, напечатавшей Грамматику, был предопределен несколькими факторами. Во-первых, автор был одним из самых активных представителей Вильнюсского Свято-Троицкого братства, которому принадлежала типография. Во-вторых, эта типография специализировалась на печатании книг кириллическим шрифтом. Во втором десятилетии XVII в., в связи с упадком деятельности типографии Мамоничей, Вильнюское Свято-Троицкое братство заняло ведущие позиции в кириллическом книгопечатании ВКЛ. Примечательно, что еще в конце XVI в. здесь было напечатано несколько учебных пособий другого русского грамматиста – Лаврентия Зизания [*Книга Беларусі* 2006, № 42, 43]. Заинтересованность в издании подобной литературы свидетельствовала о развитии культурного самосознания русского общества. В 1610 г. вследствие правительственных репрессий братчики вынуждены были вывезти типографию из Вильнюса, и книгопечатание было продолжено в поместье Богдана Огинского в Евье [Шлевис, online]. В 1617 г., когда Свято-Троицкое братство возобновило работу вильнюсской типографии, печатный станок в Евье продолжал работать. В частности, в 1618–1619 г. в поместье Б. Огинского была напечатана Грамматика Смотрицкого.

³ «Русские» – православные восточные славяне Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой.

Особенности издания Грамматики 1619 г.

Издание напечатано в восьмую долю листа и состоит из двух частей: основной части, содержащей текст грамматики, и предисловной части.

В первую очередь печаталась основная часть издания. Всего для текста грамматики понадобилась 31 тетрадь по восемь листов (сигн. А–Ы8)⁴. На первом листе первой тетради напечатан титульный лист и год – 1618, оборотная страница этого листа оставлена пустой, а текст грамматики начинается со второго листа разделом «Что есть грамматика» [Смотрицкий 1619, л. сигн. А2 recto]. Текст грамматики напечатан в одну краску, на страницах помещается 24–25 строк текста. Кроме основного кириллического шрифта в некоторых местах текста использованы греческий и латинский шрифты (антиква). В третьем разделе грамматики, «О синтакси», на полях страниц напечатаны сноски. Они понадобились автору, чтобы указать источники библейских цитат [Смотрицкий 1619, лл. сигн. X8 recto–Ц8 verso, Ш1 recto–Ш2 verso]. В частности, Смотрицкий цитировал Книгу Премудрости Иисуса сына Сирахова, Книгу притчей, Книгу Екклезиаста, Псалтирь, а из Нового Завета – Послание к Римлянам, 1-е послание к Тимофею, 1-е послание к Коринфянам, Евангелия от Матфея, Марка, Луки и Иоанна, Деяния апостолов.

После основной части издания была напечатана предисловная часть, которая заняла половину тетради в восьмую долю листа (сигн.)(4). В состав предисловной части входит три элемента: титульный лист с указанием полных выходных данных и годом – 1619, герб Б. Огинского (на обороте титульного листа) и, наконец, предисловие автора к учителям школ. В предисловии автора использован более крупный кириллический шрифт, и поэтому на страницах уместается по 21 строке. Очевидно, издатель намеревался удалить старый титульный лист с датой 1618, так как кустода «ЧТО» на последней странице предисловной части соотносится с первым словом на втором листе тетради «А» основного текста [*Cyrillic books* 2000, 73].

Основным элементом украшения издания послужили типографские цветки (фр. *fleurons*) – наборный литой орнамент с растительным мотивом. С помощью цветков набрана рамка вокруг двух титульных листов и вокруг

⁴ Книговедческое описание опирается на анализ экземпляра библиотеки Вильнюсского университета (VUB Rk 337), а также оцифрованных копий Библиотеки Академии наук Литвы им. Врублевских. (online) <https://elibrary.mab.lt/handle/1/308>, и Тюрингской университетской и земельной библиотеки в Йене (Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena). (online) https://archive.thulb.uni-jena.de/collections/receive/HisBest_cbu_00035439 (доступ 10.02.2020).

герба, однако в основном они использованы на протяжении всей книги как разделители частей и глав. Кроме того, в книге использован инициал П (в начале предисловия) и две концовки (одна – в конце предисловия, другая – в конце всей книги). В целом, в наборе текста и декоративном оформлении издания чувствуется рука искусного мастера.

Несмотря на качественную печать, в книге отсутствуют некоторые традиционные элементы, облегчающие ее использование. В частности, в книге нет пагинации и росписи содержания с указанием страниц или предметного указателя, без которых трудно представить учебное или научное пособие. Этот недостаток могли бы возместить колонтитулы – названия глав в верхнем поле страниц, но печатник не стал их печатать. Также обращает на себя внимание отсутствие дедикации Б. Огинскому – хотя А. Миловидов зафиксировал в вильнюсском экземпляре «эпикграмму» рядом с гербом, в действительности ее в экземпляре нет. Отсутствие посвящения позволяет интерпретировать герб с латинскими инициалами BOPT («Bohdan Ogiński Podkomorzy Trocki») всего лишь как эмблему мецената издания Грамматики. Отмеченные особенности издания создают впечатление, что существовали какие-то причины, которые помешали печатникам создать вспомогательный аппарат.

Особенности вильнюсского университетского экземпляра Грамматики 1619 г. (Rk 337)

Прежде всего необходимо отметить следы двух реставраций. Во-первых, в книгу вшиты восемь форзацных листов (по четыре в начале и конце блока), на которых отчетливо видны фрагменты филигранных. Последний печатный лист книги, часть которого оторвана и утеряна, склеен с форзацным листом. Неизвестный владелец пытался восстановить недостающий текст, переписав несколько слов на приклеенный лист, однако не закончил задуманное. О попытке восполнить утраченную часть текста говорит также и заключительная молитвенная формула книги на греческом языке, которая переписана от руки на оборотной стороне реставрированного листа: «Μία ζωή μου ἐλπίς Ἰησοῦς ὁ Χριστός» («Единая жизни моей надежда Иисус Христос»). Кроме того, в последней тетради книги есть еще несколько дефектных печатных листов с подклеенными кусочками белой бумаги, идентичной по структуре форзацным листам. Запись с датой 1766 г. на одном из форзацных листов позволяет датировать эту реставрацию серединой XVIII в. Во-вторых, внешний обрез четырех листов предисловной части и место сгиба титульного

листа проклеены тонкой прозрачной бумагой – и очевидно это следы реставрации книги в XX в.

Книжный переплет университетского экземпляра относится к XVIII в. Он изготовлен из картона (15,5 x 10 см), обтянутого коричневой мраморной кожей. На спинке переплета есть тиснение рулеткой и четыре тиснения золотом в виде орнаментальных цветков. Обрез книжного блока окрашен коричневой краской.

На университетском экземпляре сохранилось много владельческих знаков, которые можно разделить на библиотечные и частные. В XIX в. на экземпляр был наклеен печатный экслибрис Вильнюсской публичной библиотеки. В результате эвакуации в 1915 г. коллекций Вильнюсской публичной библиотеки в Россию Грамматика Смотрицкого попала в московский Румянцевский музей, который после российской революции 1917 г. был реорганизован в Государственную библиотеку СССР им. Ленина. Этот поворот в судьбе экземпляра объясняет появление на предпоследнем форзацном листе инвентарного номера Ленинской библиотеки («N 3129») и карандашной метки «2-й экз.». Через 40 лет, благодаря усилиям директора библиотеки Вильнюсского университета Льва Владимировича, экземпляр вернулся в Вильнюс и был включен в университетскую коллекцию кириллических книг, вобравшую в себя часть собрания бывшей Публичной библиотеки.

В то время как библиотечные владельческие знаки принадлежат светским учреждениям XIX–XX в., провениенции частных собственников указывают на бытование экземпляра в XVII–XVIII в. в среде духовенства. Надпись на оборотной стороне второго титульного листа на польском языке указывает на принадлежность священнику Григорию Саноцкому («Ta książka xiędza Grzegora Sanockiego»). Вероятно, этому владельцу принадлежит также запись на латыни в конце предисловия: «Simia F[o]etus Non Quamuīs deformes arctis[s] imē amat». Это фраза является переделкой пословицы из популярного в XVII в. сборника пословиц кальвиниста Соломона Рысинского (ок. 1560–1625)⁵. Знакомство с поэтическим произведением XVII в., а также особенности почерка позволяют сделать предположение, что Г. Саноцкий является самым ранним владельцем, оставившим свой след на университетском экземпляре.

Следующая владельческая запись, на втором форзацном листе, датируется второй половиной XVIII в.: «Ex libris Procopii Hucewicz S[anctis]S[i]mi D[omi]ni Nostri alum[ni]. reparat[us?]. Vilnae 1766». Прокопий Гуцевич

⁵ «Simia foetus suos quamuis deformes, arctissime amat» [См.: Rysiński 1618, Л. сигн. С3 recto] – На основании оцифрованного экземпляра. (online) <https://fbc.pionier.net.pl/details/pnw8xRr> (доступ 14.02.2020).

происходил из семьи греко-католиков Владимирской диоцезии [Litwin 2004, 349]. В 1763 г. в возрасте 19 лет он поступил в папскую семинарию (алюмнат) при Вильнюсской иезуитской академии. Процевич прошел весь курс академического образования и, получив степень лиценциата теологии, вернулся в 1770 г. на родину [Akademijos laurai 1997, 76–77, 175, 182, 310, 370; Litwin 2004, 349]. Алюмны греко-католического исповедания изучали в папской семинарии славянское церковное пение. По-видимому, у П. Гуцевича, как и у других алюмнов, была необходимость углублять знания церковнославянского языка [Litwin 2004, 349], и этим объясняется использование учебного пособия Смотрицкого.

Под владельческой записью П. Процевича сохранилась запись, которую трудно расшифровать. Вероятно, она имеет отношение к другому собственнику, василианину Самуилу Новицкому, которому принадлежат две записи в других местах экземпляра. В частности, на нижнем поле первого титульного листа его рукой записано: «Usui Samuelis Nowicki H[iero]M[onachi]. Basiliani», а на нижнем поле второго – «Ex libris usui Samuelis Nowicki H[iero]M[onachi]. Basiliani. Emptus Vilnae fl. 8». Возможно предположить, что запись под вышеупомянутой провениенцией алюмна П. Процевича указывает на то, что С. Новицкий приобрел книгу у алюмна за 8 флоринов⁶.

О василианине Самуиле Новицком (?–1785) сохранилось немного сведений, однако из них можно сделать вывод, что это был просвещенный монах, много потрудившийся для ордена [АИИРАН, фонд 52, оп. 1, д. 305, л. 187 recto]⁷. Отец Самуил закончил теологические студии внутри ордена, и на него были возложены обязанности преподавать. Так, в его послужном списке зафиксировано преподавание риторики в Жировицах, в 1754 г. он преподавал философию в Полоцком Борисоглебском монастыре [Ваврик 1979, 95], а позже руководил теологическими студиями в Вильнюсском Свято-Троицком монастыре. Кроме того, С. Новицкий занимал должности секретаря, консультора и протоконсультора Литовской провинции василианского ордена. Консульторы Литовской провинции по традиции одновременно назначались настоятелями Вильнюсского Свято-Троицкого монастыря⁸.

⁶ «Emptus a N O Procorii Hucewicz fl. 8». Возможно, в этой записи следует вместо латинского предлога «a» читать предлог «e», т. е.: «Emptus e N O Procorii Hucewicz fl. 8» (т. е. «приобретена у (...) Прокопия Процевича. 8 фл.»). Автор выражает признательность Аушре Ринкунайте за помощь в расшифровке записи.

⁷ Автор выражает признательность Денису Лисейчикову за возможность познакомиться с текстом этого документа.

⁸ С. Новицкий был настоятелем Вильнюсского Свято-Троицкого монастыря с 1765 по 1774 г. с перерывами и в 1782 г. [См.: *На перехресті культур* 2019, 394].

Кроме административной и учительской работы отец Самуил исполнял обязанности цензора. Он одобрил к печати такие издания Вильнюсской василианской типографии как Уставы монашеской жизни для василианок, составленные митрополитом Иосифом Руцким (1771), трехтомный труд по истории руськой греко-католической Церкви Игнатия Стебельского (1781–1783), перевод на польский язык Деяний Замоиского синода 1720 г. (1785) и др. Кроме того, С. Новицкий публиковал свои собственные литературные работы. Так, например, в 1764 г. вильнюсская типография опубликовала перевод С. Новицкого с латыни на польский язык проповеди папы Бенедикта XIV [Mowa... 1764], а в 1769 г. здесь напечатана оригинальная проповедь отца Самуила на постриг Йозефы Скарбек Важиньской, нареченной в монашестве Иоанной [Nowicki [1769]. Связи отца Самуила с типографией не ограничивались литературным сотрудничеством. Он также заботился о ее материальном обеспечении, в частности, заказывая специально для нее шрифты в Лейпциге [*На перехресті культур* 2019, 302].

В 1769 г. вильнюсская василианская типография выпустила кириллический молитвослов для греко-католиков [*Кніга Беларусі* 2006, № 246], а через четыре года – Служебник [*Кніга Беларусі* 2006, № 255]. Таким образом, в Вильнюсе было возрождено кириллическое книгопечатание греко-католической Церкви, прервавшееся в столице митрополии в конце XVII в. Возможно, деятельный отец Самуил участвовал в подготовке кириллических изданий к печатанию и поэтому ему могла пригодиться Грамматика Смотрицкого.

Об интенсивном использовании университетского экземпляра Грамматики Смотрицкого в качестве учебного пособия свидетельствуют многочисленные маргиналии филологического характера. На первых форзацных листах один из владельцев (возможно, С. Новицкий) записал перевод церковнославянских слов на польский и латинский языки. Например, «Домостроение» – «szafarstwo, gospodarstwo»; «прещение» – «grozba, zakaz». Часть славянских слов записана латинскими буквами: «koszczunnik» – «zartobliwy», «narodni» – «publice», «ne ktomu» – «non amplius», «neistow» – «szalony», «Bozestwennoie manowenic» – «Divina gratia», «istomlennyi» – «zmordowany» и т. д. На всем протяжении книги разными почерками возле славянских грамматических терминов приписаны их латинские эквиваленты, например: «О сложе» – «syllaba», «О речении» – «dictio», «О слове» – «oratio», «О предлозе» – «prepositio», «О союзе» – «conjunctio», «О залозе» – «de generibus verborum», «Действительный» – «activum», «Страдательный» – «Passivum», «Средний» – «Neutrum», «Отложительный» – «Deponens», «Общий»

– „«Commune», «О вопрошении и отвещании» – «inter[rogatio et responsio]» и т. д. Все выявленные владельцы книги знали латинский язык и поэтому могут быть авторами этих маргиналий. Заключая анализ провениенций, хочется отметить, что, несмотря на идентификацию нескольких лиц, владевших экземпляром, нам недостает свидетельств, помогающих ответить на вопрос, каким образом экземпляр попал в Вильнюсскую публичную библиотеку.

Из всех отмеченных особенностей вильнюсского университетского экземпляра особо обращает на себя внимание василянский след. Как оказывается, принадлежность книги василянину С. Новицкому не является чем-то исключительным. Анализ провениенций других экземпляров убеждает, что василяне были хорошо знакомы с грамматическим трудом Смотрицкого. Экземпляры его грамматики зафиксированы в других крупнейших книжных центрах василян – Жировицах [*XVI–XVII a. lituanika* 2007, 357 (nr 961)], Супрасле [VUBRS, Fondas 58, byla 6, lap. 1 recto, 5 recto, 7 recto]⁹, Почаеве [Бочковська 2018, 271]. Особенно важно отметить, что в последних двух монастырях действовали типографии – главные поставщики кириллических богослужебных книг греко-католической Церкви Речи Посполитой. Для редактирования этих книг требовалось хорошее знание грамматических законов, что в свою очередь предопределяло спрос на учебную литературу.

О высоком уровне освоения наследия Смотрицкого в среде василян свидетельствует также издание в 1773 г. в типографии Почаевского Свято-Успенского монастыря нового учебника церковнославянского языка *Краткое потребнейших от грамматического художества вещей собрание* [Запаско, Ісаєвич 1984, Кн. 2, ч. 2, 28 (№ 2680)]. Василь Нимчук предполагает, что составителем почаевской грамматики мог быть М. Любович, который позже, в 1778 г., издал в Почаеве грамматическое пособие по российскому языку [Німчук, online]. Грамматика Смотрицкого была одним из источников краткой грамматики 1773 г. В частности, влияние Смотрицкого прослеживается в определении категорий начертания, типа глагола и залога глагола.

По мнению Ольги Арискиной, под начертанием следует понимать морфемную структуру слова [Арискина 2005, 83]. В соответствии с концепцией Лаврентия Зизания, Смотрицкий выделяет простую, сложную и пресложную разновидности начертания [Арискина 2005, 84–85]. Составитель почаевской грамматики 1773 г., по сути, пересказывает определения Смотрицкого

⁹ В библиотеке Супрасльского василянского монастыря хранилась рукописная книга Грамматики Смотрицкого в четверку.

другими словами, вероятно, более свойственными литературному языку XVIII в. (например, замена союза «имже» на «которое»), при этом примеры оставляет без изменения, как у Смотрицкого: «славный», «преславный», «препрославленный».

Грамматика Смотрицкого (1619)*	Краткая грамматика (1773)**
Начертания суть три: простое, сложенное и пресложенное. Простое есть, имже имя само о себе без примешения стоящее познавается, яко: <i>славный</i> ; Сложенное есть, имже двома реченма состоящее имя познавается, яко: <i>преславный</i> ; Пресложенное есть, имже тремя реченми сложенное имя предлагается, яко: <i>препрослав[л]енный</i> . (л. сигн. Г4 recto)	Начертание убо тревидно есть: Простое, Сложенное, Пресложенное. Первое есть, которое само о себе без примешения состоится, на приклад то: <i>Славный</i> ; Второе же, которое от двою состоится, на приклад: <i>Преславный</i> ; Третье от множайших сложенное, на приклад: <i>Препрославленный</i> . (л. сигн. А8 verso).

* По экземпляру Библиотеки Вильнюсского университета (Rk 337).

** По цифровой копии экземпляра Национальной библиотеки Украины (Киев). (online) <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000008> (дата обращения: 14.02.2020).

В категории глагола Смотрицкий выделяет четыре типа: личные, безличные, стропотные (т. е. неправильные) и лишаемые (т. е. недостаточные) [Макеева 1961, 129–130]. Почаевская грамматика опять же, оставляя определения Смотрицкого, ограничивается обновлением языка (например, замена церковнославянского союза «имже» на «который», а союза «яко» на словосочетание «на приклад»), кроме того вводятся латинские эквиваленты терминов:

Грамматика Смотрицкого (1619)	Краткая грамматика (1773)
Глагол есть четверогуб: личный, безличный, стропотный и лишаемый. Личный есть, иже вся лица всех трех чисел иметь, яко: <i>бюю, биеши, биет, биева, биета, бием, биете, бюют</i> . Безличный есть, иже первого и второго лица всех трех числ в многихже и третияго множественнаго лишается (...) яко: <i>подобает, достоин; (...) ключается, мнится, глаголется</i> ; и прочая. Стропотный есть, иже по правилу личных не спрягается. Яко: <i>есмь, несмы; ям, вем</i> ; и прочая. Лишаемый есть, иже наклонений или времен лишается, яко: <i>рех; усну</i> ; и прочая. (л. сигн. Н2 recto–Н2 verso).	Глагол разделяется четверяко: личный – лат. <i>Personale</i> , безличный – лат. <i>Impersonale</i> , стропотный – лат. <i>Anomalum</i> , и лишаемый – лат. <i>Defectivum</i> . Глагол личный, иже вся лица всех числ имеет, яко: <i>бюю, биеши, биет, биева, биета, бием, биете, бюют</i> . Безличный, который третие толко лице имеет, яко то: <i>подобает, достоин, ключается, мнится</i> , и проч. Стропотный, который не по правилу личных спрягается, яко: <i>есмь, несмь, ям</i> . Лишаемый, который наклонений, или времен лишается, яко: <i>Речеся</i> . (л. сигн. В2 verso–В3 recto).

Далее Смотрицкий выделяет пять залогов глагола: действительный, страдательный, средний, отложительный и общий. В Почаевской грамматике лишь в определении страдательного залога можно отметить замену термина Смотрицкого «действительный» на «творительный», а в остальном опять же используется метод пересказа определений грамматиста XVII в. более современным слогом:

Грамматика Смотрицкого (1619)	Краткая грамматика (1773)
<p>Действительный залог есть, иже действие знаменует, и слога <i>ся</i> приложением; страдательный з себе творит, яко: <i>бию, творю</i> и проч.</p>	<p>Действительный залог глагола есть, когда глагол действие знаменует, на приклад: <i>Творю, Бию</i>, и когда по приложении <i>ся</i> в страдательный прелагается, на приклад: <i>Творюся, Биюся</i>.</p>
<p>Страдательный есть, иже страдание знаменует и за отложением <i>ся</i> слога действительный бывает, яко: <i>Биюся, Творюся</i> и проч.</p>	<p>Страдательный же противне, когда глагол страдание знаменует и по от[ъ]ятии <i>ся</i>, в творительный прелагается, на приклад: <i>Творюся, Биюся</i>.</p>
<p>Средний есть, иже ни действие знаменует, ни страдание, и вострадательное не прелагается, яко: <i>стою, здравствую, теплею</i> и проч.</p>	<p>Средний уже залог, когда не может глагол с приложением <i>ся</i> преити в страдательный, на приклад: <i>стою, сежуся, здравствую</i>, не можно говорити: <i>стоюся, сежуся</i> и проч.</p>
<p>Отложительный есть, иже окончание убо страдательного имат, знаменование же или действительного самага, яко: <i>боюся</i>, или самага средняго, яко: <i>труждаюся</i> и проч.</p>	<p>(...) о Отложительном и Общем довлеет ведати, что имеет окончание на <i>ся</i>, якоже страдательного залога, и никогдаже слога сего <i>ся</i> отлагает, на приклад: <i>Боюся, касаюся</i>, никогдаже бо глаголется: <i>Бою, касаю</i>. (л. сигн. V3 verso–V4 recto)</p>
<p>Общий есть, иже окончание страдательного имат, знаменование же действительного вкупе и страдательного, яко: <i>касаюся</i> и проч. (л. сигн. H3 recto–H3 verso)</p>	

Еще одно косвенное свидетельство о знакомстве отцов василиан с Грамматикой Смотрицкого находится у историка XVIII в. Иосифа Симона Ассемани (1686–1768) [Assemani 1755]. В первой половине XVIII в. в Риме готовился к публикации глаголический Миссал для далматских греко-католиков, издатель которого Матей Караман опирался на грамматику Смотрицкого [Засадкевич 1883, 197]. Примечательно, что цензура этого издания была поручена отцам василианам, проживавшим в то время в Риме, – консультору Литовской провинции и настоятелю Вильнюсского Свято-Троицкого монастыря Максимилиану Завадскому, архимандриту Онуфриевского монастыря Цезарию Стебновскому, архимандриту Минского монастыря Иннокентию Пиховичу и Сильвестру Рудницкому, будущему епископу Луцкому [Assemani 1755, 435; Засадкевич 1883, 197]. В их задачу входило подтвердить исправность текста и его соответствие католическому канону. Подобная деятельность требовала от цензоров василиан также хороших знаний

грамматики церковнославянского языка, которые они могли почерпнуть, как и М. Караман, из пособия Смотрицкого.

Таким образом, исследование особенностей вильнюсского университетского экземпляра Грамматики Мелетия Смотрицкого 1619 г. позволяет поставить вопрос об источниках грамматических знаний славянского языка в среде Ордена василиан XVII–XVIII в. Выявленные связи позволяют утверждать, что после смерти Смотрицкого его грамматика продолжала пользоваться спросом в Речи Посполитой и особенно была востребована в аудитории с высокими культурными запросами, к которой относились реорганизованные по образцу западных монашеских орденов русские василиане. Они не только учились по этой грамматике и пользовались ею при редактировании богослужебных книг, но и издавали на ее основе новые грамматические труды.

БИБЛІОГРАФІЯ

- АИИРАН – Архив Института Истории Российской Академии Наук. Фонд 52. Коллекция Павла Доброхотова.
- VUBRS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius. Fondas 58. Mykolas Bobrovskis (1784–1848).
- Арискина Ольга Леонидовна. 2005. *Учение о морфемике и словообразовании в XVI – начале XVIII в. (обзор лингвистических трудов)*. «Вестник Мордовского университета» Вып. 3–4: 81–87.
- Бочковська Валентина. 2018. *Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII–30-х років XIX ст.: дисертація*. Київ. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Bochkovska_Valentyna/Pochajivskiy_dukhovnyi_oseredok_v_istorii_i_kulturi_ukrainskoho_narodu_XVIII_XIX_st.pdf (доступ 14.02.2020).
- Ваврик Михайло. 1979. *Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка*. Рим: Видавництво отців-василіян (Записки Чину Св. Василія Великого. Серія II, Секція I, Т. 10).
- Запаско Яким, Ісаєвич Ярослав. 1981–1984. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*. Львів: Вища школа.
- Засадкевич Никифор. 1883. *Мелетий Смотрицкий как филолог*. Одесса: типография П. Францова.
- Кніга Беларусі. 1517–1917: зводны каталог*. 2006. [Дополненное и переработанное электронное переиздание. Минск: Национальная библиотека Беларуси]. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
- Макеева Валентина Николаевна. 1961. *История создания «Российской грамматики» М.В. Ломоносова*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Мечковская Нина Борисовна. 1987. *О филологической проблематике в восточнославянской книжности XIV–XVII веков*. «Russian Linguistics» т. 11, № 2/3: 217–236.
- Милovidов Александр. 1908. *Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491–1800 гг.)*. Вильна: Типография А.Г. Сыркина.
- На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі: кол. монографія*. 2019. За ред. Бумблаускаса А., Кулявічюса С. та Скориляса І. 2-ге вид., випр. та допов. Львів: Український католицький університет.

- Німчук Василь. 1985. *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* (online) <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm> (доступ 14.02.2020).
- Смотрицкий Мелетій. 1619. *Грамматики славенския правилое Синтазма*. В Евю: [тип. Братская].
- Шлевис Герман. *Виленское православное Свято-Духовское братство*. В: *Православная Энциклопедия*. Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. (online) <http://www.pravenc.ru/text/158638.html> (доступ 14.02.2020).
- Akademijos laurai = Laureae Academicae*. 1997. Par. Svirskas M. ir Balčienė I. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Assemani Giuseppe Simone. 1755. *Kalendaria Ecclesiae Universae in quibus tum ex vetustis marmoribus... Ecclesiarum Orientis, et Occidentis*. Tomus Quartus. Romae, sumptibus Fausti Amidei bibliopolae in via cursus.
- Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish collections: a union catalogue*. 2000. Comp. by Cleminson R. [et al.]. London: The British Library.
- Frick David A. 1999. *Smotrycki Melecjusz*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 39/3, Z. 162. Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności: 356–362.
- Litwin Henryk. 2004. *Katalog alumnów seminarium papieskiego w Wilnie 1582–1798*. Cz. II. „Przełęcz Wschodni” t. 9, z. 2(34): 301–377.
- Mowa miana przez S.P. Najswiętszego Oycy Benedykta XIV. w r. 1748 dnia 7. stycznia w kościele rzymskim Wniebowzięcia Najswiętszej Panny*. 1764. Po polsku przez Pewnego Bazyliana [Samuela Nowickiego]. W Wilnie: w drukarni J.K.M. XX. Bazylianow.
- Nowicki Samuel. [1769]. *Mowa duchowna na akt obłoczyn Wielmożney Jeymści Panny Jozefy Skarbkowney Wazynskiej*. W Wilnie: w drukarni J.K.M. XX. Bazylianow.
- Rysiński Salomon. 1618. *Proverbiorum Polonicorum a Solomone Rysinio collectorum centuriae decem et octo*. Lubecz ad Chronum: In officina Petri Blasti Kmitae.
- XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje: katalogas*. 2007. Sud. Narbutienė D., Radvilienė V., Rauckytė-Bikauskienė D. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos leidinių kolekcija, 1525–1839: katalogas*. 2013. Sud. Kažuro I. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

REFERENCES

- AIIRAN – Arhiv Instituta Istorii Rossijskoj Akademii Nauk. Fond 52. Kollekcija Pavla Dobrohotova.
- VUBRS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius. Fondas 58. Mykolas Bobrovskis (1784–1848).
- Akademijos laurai = Laureae Academicae*. 1997. Eds Svirskas M. and Balčienė I. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla. (In Latin)
- Ariskina Ol'ga Leonidovna. 2005. *Učenie o morfemike i slovoobrazovanii v XVI – načale XVIII v. (obzor lingvističeskikh trudov)* [The doctrine of morphemics and word formation in the 16th–early 18th centuries (a review of linguistic works)]. “Vestnik Mordovskogo universiteta” no 3–4, pp. 81–87. (In Russian)
- Assemani Giuseppe Simone. 1755. *Kalendaria Ecclesiae Universae in quibus tum ex vetustis marmoribus... Ecclesiarum Orientis, et Occidentis*. Tomus Quartus. Romae, sumptibus Fausti Amidei bibliopolae in via cursus. (In Latin)
- Bočkovs'ka Valentina. 2018. *Počaivs'kij duhovnij osередok v istorii i kul'turi ukrains'kogo narodu XVIII–30-h rokov XIX st.: disertacija* [Pochaev spiritual center in the history and culture of the Ukrainian people from the 18th century to the 30s of the 19th century: dissertation]. Kiev. Available at: http://shron1.chtyvo.org.ua/Bochkovska_Valentyyna/Pochajvskyi_ukhovnyi_

- oseredok_v_istorii_i_kulturi_ukrainskoho_narodu_XVIII__XIX_st.pdf (Accessed 14 February 2020). (In Ukrainian)
- Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish collections: a union catalogue*. 2000. Com. by Cleminson R. [et al.]. London, The British Library. (in English)
- Frick David A. 1999. *Smotrycki Melecjusz*. In: *Polski słownik biograficzny*. Vol. 39/3, no 162. Warsaw, Cracow, Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności, pp. 356–362. (In Polish)
- Kniga Belarusi. 1517–1917: zvodny katalog* [Belarusian Books. 1517–1917: a union catalogue]. 2006. [Dopolnennoe i pererabotannoe elektronnoe pereizdanie. Minsk, Nacional'naâ biblioteka Belarusi]. 1 el. opt. disc (CD-ROM). (In Belarusian)
- Litwin Henryk. 2004. *Katalog alumnów seminarium papieskiego w Wilnie 1582–1798*. Cz. II. "Przełąd Wschodni" Vol. 9, no 2(34), pp. 301–377. (In Polish)
- Makeeva Valentina Nikolaevna. 1961. *Istoriâ sozdaniâ "Rossijskoj grammatiki" M.V. Lomonosova* [The history of the creation of M.V. Lomonosov "Russian Grammar"]. Moscow, Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR. (In Russian)
- Mečkovskaâ Nina Borisovna. 1987. *O filologičeskoj polemike v vostočnoslavânskoj knižnosti XIV–XVII vekov* [On philological controversies in East-Slavic literature from the 14th to the 17th century]. "Russian Linguistics" Vol. 11, no. 2/3, pp. 217–236. (In Russian)
- Milovidov Aleksandr. 1908. *Opisanie slavâno-russkih staropečatnyh knig Vilenskoj publičnoj biblioteki (1491–1800 gg.)* [Description of Slavic-Russian old printed books of Vilnius public library (1491–1800)]. Vilnius, Tipografiâ A.G. Syrkina. (in Russian)
- Mowa miana przez S.P. Nayswiętszego Oycza Benedykta XIV. w r. 1748 dnia 7. stycznia w kościele rzymskim Wniebowzięcia Nayswiętszey Panny*. 1764. Po polsku przez Pewnego Bazyliana [Samuela Nowickiego]. Vilnius, w drukarni J.K.M. XX. Bazylianow. (In Polish)
- Na perehresti kul'tur. Monastir i hram Presvâtoi Trijci u Vil'nusi: kol. monografiâ* [At the crossroads of cultures. The Vilnius monastery and church of the Holy Trinity: collective monograph]. 2019. Eds Bumblauskas A., Kulâvičius S., Skočilâs I. 2-ge vid., vipr. ta dopov. Lviv, Ukraïns'kij katolic'kij universitet. (In Ukrainian)
- Nimčuk Vasil'. 1985. *Movoznavstvo na Ukraïni v XIV–XVII st.* [Linguistics in Ukraine in the 14th–17th centuries]. Available at: <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm> (Accessed 14 February 2020). (In Ukrainian)
- Nowicki Samuel. [1769]. *Mowa duchowna na akt obloczyn Wielmozney Jeymsci Panny Jozefy Skarbkowney Wazynskiej*. Vilnius, w drukarni J.K.M. XX. Bazylianow. (In Polish)
- Rysiński Salomon. 1618. *Proverbiorum Polonicorum a Solomone Rysinio collectorum centuriae decem et octo*. Lubecz ad Chronum, In officina Petri Blasti Kmitae. (In Latin)
- Šlevis German. *Vilenskoe pravoslavnoe Svâto-Duhovskoe bratstvo* [Vilnius Orthodox Brotherhood of the Holy Spirit]. In: *Pravoslavnaâ Ėnciklopediâ*. Ed. Patriarch of Moscow and all Rus Cyril. Available at: <http://www.pravenc.ru/text/158638.html> (Accessed 14 February 2020). (In Russian)
- Smotrytsky Meletius. 1619. *Grammatiki slavenskiâ pravilnoe Sintagma* [Slavonic Grammar with Correct Syntax]. Vievis, [tip. Bratskaâ]. (In Slavonic)
- Vavrik Mihajlo. 1979. *Naris rozvitku i stanu Vasiliânskogo čina XVII–XX st.: topografično-statistična rozvidka* [An Essay on the development and condition of the Basilian Order in the 17th–20th centuries: The topographical and statistical study]. Rome, Vidavnicтво otciv-vasiliân (Analecta OSBM, part II, section I, Vol. 10). (In Ukrainian)
- Vilniaus universiteto bibliotekos kirilikos leidinių kolekcija, 1525–1839: katalogas*. 2013. Com. by Kažuro I. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla. (In Lithuanian)
- XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje: katalogas*. 2007. Com. by Narbutienė D., Radvilienė V., Rauckytė-Bikauskienė D. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. (In Lithuanian)

Zapasko Ākim, Īsaēvič Āroslav. 1981–1984. *Pam'atki knižkovogo mistectva. Katalog starodrukiv vidanih na Ukraini* [Monuments of book art: the catalogue of old printed editions, printed in Ukraine]. Lviv, Vyshsha shkola. (In Ukrainian)

Zasadkevič Nikifor. 1883. *Meletij Smotrickij kak filolog* [Meletius Smotrytsky as a philologist]. Odessa, tipografiâ P. Francova. (In Russian)

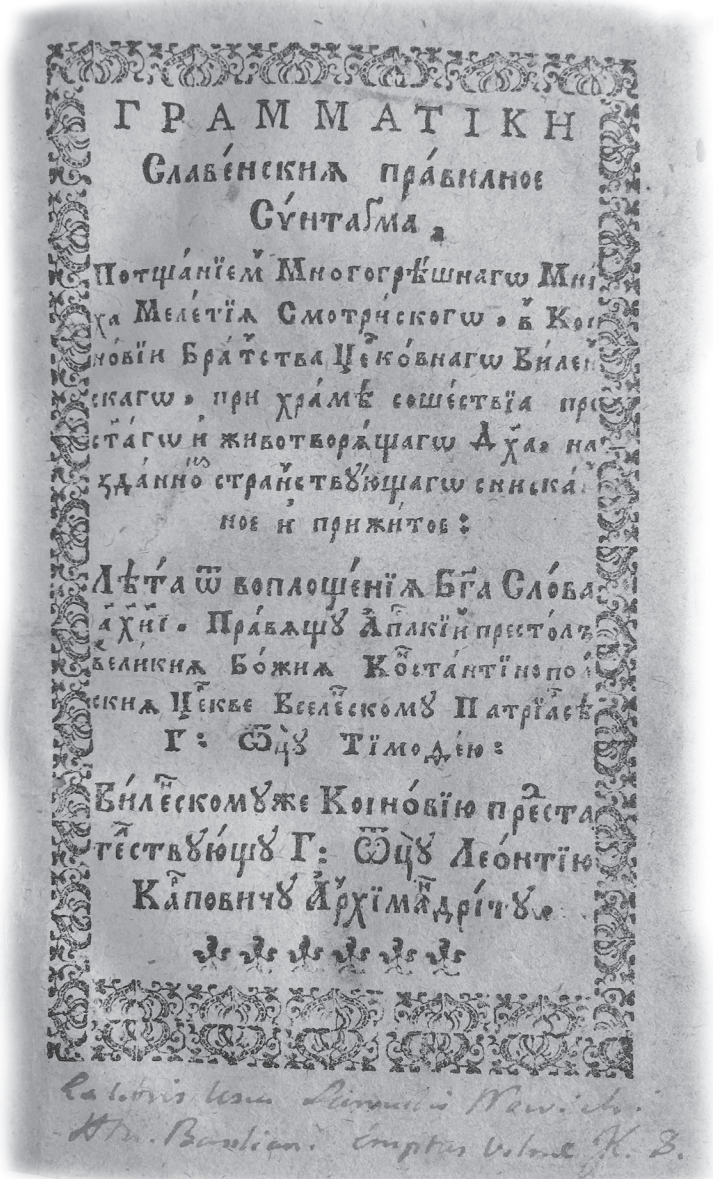

Иллюстрация. Владельческая запись василианина Самуила Новицкого на экземпляре Грамматики Смотрицкого 1619 г. (Библиотека Вильнюсского университета)

Przekładoznawstwo

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6966>

Дата подачи статьи: 30 мая 2021 г.
Дата принятия к печати: 16 июня 2021 г.

ТЕМПОРАЛЬНАЯ СТИЛИЗАЦИЯ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ПРОЗЫ (С НЕМЕЦКОГО НА РУССКИЙ)

Ирина Алексеева

Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена,
Санкт-Петербург, Россия

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3561-7145>

e-mail: i.s.alexeeva@gmail.com

Аннотация: При переводе художественного текста прежних времен приходится прибегать к своеобразной имитации удаленности текста во времени, который называют архаизацией, или темпоральной стилизацией. Основы современных представлений о темпоральной стилизации были заложены А.В. Федоровым и развивались в дальнейшем рядом ученых, однако изучение архаизации как переводческой стратегии началось лишь в последние годы. В статье рассматриваются функции темпоральной стилизации: перенос читателя в другую эпоху; усиление эффекта фикциональной игры; передача через текст чувства культурной динамики; отражение компонентов стиля определенного жанра, включающего архаичные черты. В качестве материала исследования взяты тексты из переводческого опыта автора: проза эпохи романтизма XIX в. (Тик, Гофман), народная австрийская сказка, личное письмо XVIII в. (письма В.-А. Моцарта), и ресурсы передачи колорита эпохи выявляются прецедентным путем. Автор делится некоторыми соображениями о возможности самооценки в переводе и выявляет в качестве гипотезы зависимость между типом темпоральной стилизации и типом текста. Темпоральная архаизация рассматривается как комплекс типологических признаков текста, конвенций текста, стилевых регистров и состояния языковой нормы. Исследование открывает широкие перспективы разработки макро- и микростратегий художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, темпоральная стилизация, макро- и микростратегии перевода, литературная норма русского языка, разноуровневая компенсация

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

TEMPORAL STYLIZATION IN TRANSLATING GERMAN PROSE INTO RUSSIAN

Irina Alekseeva

Herzen State Pedagogical University, St. Petersburg, Russia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3561-7145>

e-mail: i.s.alexeeva@gmail.com

Abstract: When translating a literary text from a more or less remote past, a translator has to resort to some kind of imitation of the past text features, which is traditionally called archaization or temporal stylization. The fundamentals of temporal stylization were outlined in A. Fedorov's works and later developed by a number of scholars, yet the research into archaization as a translation strategy has started only recently. The article looks into the functions of temporal stylization, such as transferring the reader into a distant epoch; increasing the effect of the fictional play; rendering the cultural dynamics through the text, reflecting the text's various generic qualities, including the archaic ones. The illustrative examples come from the author's own translation work: 19th century Romantic prose (T. Hoffman, L. Tieck), Austrian folk tales, private correspondence (W.A. Mozart's letters), suggesting that the repertoire of the expressive means to render the historic colouring was found out through precedents. The author lays out her ideas about the possibility of self-evaluation in translation and puts forward the hypothesis that the type of temporal stylization depends on the type of the text. Temporal archaization is understood as a complex of typological text features and conventions, style registers and variations of the language norm. The research opens up a field for developing micro and macro strategies for literary translation.

Keywords: literary translation, temporal stylization, micro and macro strategies of translation, Russian literary norm, compensation on different levels

Введение

Тексты художественной литературы живут долго. Постепенно устареет язык, которым они написаны, а читателю произведения приходится наводить справки о редких словах и оборотах речи, воспринимать непривычный синтаксис и порядок слов. Такой текст может воспроизводиться при переводе в рамках разных стратегий.

В истории перевода на протяжении нескольких десятилетий XX века переводчики спорили о том, надо ли передавать архаичные черты текста или читатель должен чувствовать себя современником автора, и язык произведения в переводе должен быть модернизирован. Современная техника перевода модернизации текста фактически не признает, основываясь на простой логике равенства впечатлений: восприятие произведения современным читателем подлинника должно быть аналогично восприятию произведения современным читателем перевода. Судя по результатам перевода, большинство современных переводчиков считает, что перевод должен нести на себе отпечаток тех далеких времен, когда текст был написан. Однако отпечаток не означает полного тождества. Речь не идет о филологически достоверной копии языка перевода на тот момент времени, когда был написан оригинал. Иначе текст перевода наполнится избыточной информацией о состоянии языка оригинала в то давнее время. Современный перевод дает читателю информацию о том, что текст не современен, и с помощью особых приемов старается показать, насколько он древен. В создании временного колорита участвует и содержание произведения, и его форма. Структуры содержания переводчик не касается, а вот форма целиком в его власти.

Дальнейшее исследование посвящено анализу условий формирования разных стратегий архаизации текста при переводе и ставит перед собой задачу систематизации представлений о темпоральной стилизации при переводе прозы.

Теория и практика архаизации текста при переводе: обзор литературы

Проблема темпоральной стилизации начинает предметно обсуждаться в ракурсе перевода только во второй половине XX века. А.В. Федоров в своем основополагающем труде *Основы общей теории перевода* [Фёдоров 1968] впервые выделяет особый раздел в главе шестой: «Черты подлинника, связанные со временем его создания, и задачи перевода». А.В. Федоров проводит разграничение между отражением отпечатков времени в научных и в художественных текстах, и в ходе рассуждений склоняется к стратегии осовременивания, модернизации, отмечая, что всякий текст прошлых эпох «для читателя своей эпохи тоже был современным», а цель – «ознакомить современного читателя с литературным памятником, который в момент своего создания ... тоже был современным» ... «предполагает в основном

использование современного языка в переводе» [Фёдоров 1968, 359]. Подобную точку зрения отстаивает и Иржи Левый, говоря о нейтральности языка *Дон Кихота* Сервантеса для времени его создания [Левый 1974, 128] и делает вывод, что в таком случае «логично и переводить его в целом неокрашенным чистым родным языком».

Базируясь на широком арсенале лучших образцов перевода XX века, Фёдоров также отмечает недостаточность пассивной тактики отказа от модернизмов [см: Фёдоров 1968, 362] и в качестве оптимальной стратегии при передаче литературы прошлого выдвигает «воспроизведение не реального возраста языковых средств, используемых автором, а их стилистической роли» [там же, 363]. Обозначив свою точку зрения, автор системно перечисляет весь арсенал стилистических тенденций, применяемых при переводе отдаленных по времени произведений: использование архаизирующих средств языка; мотивированная и немотивированная модернизация; нейтрализация исторического колорита; сочетание разных тенденций. Фёдоров отдельно описывает случаи намеренной архаизации подлинника для описания отдаленных эпох [там же, 369–370].

Именно это разграничение положили в основу своей классификации исторических реалий С. Влахов и С. Флорин [Влахов, Флорин 1980, 133], предлагая различать архаические и архаизованные произведения, и, развивая соображения Фёдорова, они делят исторические реалии в тексте на непреднамеренно и преднамеренно употребленные, и возможность их сочетания в рамках одного произведения [там же, 136]. Говоря о разных функциях таких реалий, авторы указывают на различные способы их передачи: транскрипция, устаревшая лексика ПЯ, диалектизмы, заимствования из третьих языков, семантические неологизмы. Отметим, что все упомянутые до сих пор авторы видят в качестве средств архаизации только лексические способы; архаичные синтаксические и текстовые средства не упоминаются [там же, 140].

Сведения о темпоральной стилизации обнаруживаются также при знакомстве с работами по истории перевода, в частности – по истории перевода в России. Согласно наблюдению М.Ю. Кореневой, переводы Фонвизина, Елагина и др. в конце XVIII века отличались «подчеркнуто славянизированным архаичным стилем» [Коренева 2000, 23], поскольку переводчики ориентировались не на язык оригинала, а «на стилистику жанра в его русской интерпретации», т.е. доминировало «классицистическое жанровое мышление» [там же]. При этом церковнославянизмы одновременно могли быть и свидетельством «пиететности» по отношению к подлиннику и к европейской культуре, и символом «национального» [там же, 24].

Научная литература, обсуждающая темпоральную стилизацию, редко оперирует переводами авторов этих исследований, предпочитая, как правило, чужие готовые переводы, однако практически всегда авторами выступают практикующие переводчики (А.В. Федоров, М.Ю. Коренева и др.), и они добавляют к анализу материала суждения из собственного опыта.

Традиция саморефлексии особым образом преломляется в коллективной монографии практикующих переводчиков художественной литературы, изданной в Гёттингене в 2008 г. под редакцией Г. Лойпольд и К. Раабе *Танцы в цепях [In Ketten tanzen 2008]*, где во главу угла ставится сквозная метафора подобия художественного перевода музыкальному исполнению, и, в частности, указывается на два противоположных пути исполнения: это, во-первых, путь соответствия современному уровню техники исполнения и, во-вторых, путь исторической реконструкции» [там же, 21].

Среди масштабных научных публикаций последнего времени темпоральная стилизация наиболее системно представлена в монографии Е.М. Масленниковой *Художественный перевод: новое о старом* [Масленникова 2014]. Автор обозначает архаизацию текста при переводе как одну из стратегий, посвящая ей небольшую главу [там же, 189–193]. Наряду с архаизацией с целью «указания на историческую перспективу», Масленникова приводит примеры использования архаизации с функцией «придания тексту торжественности» [там же, 191]. Там же приведена культурологическая точка зрения на причину архаизации текстов, которую, как отмечает Масленникова, Ч.К.О. Ламажаа, Е.А. Ревуцкая и Л.А.Штомпель, О.М. Штомпель видят в «образовавшемся культурном вакууме и ходе социальных процессов» [там же, 193]. Подвергая избыточную архаизацию критике, автор в сущности подает ее как факультативный стилистический прием.

Основная часть: Ресурсы темпоральной стилизации в прецедентном и системном аспектах

Оставляя в стороне использование архаичного стиля с целью сообщения высказыванию торжественности, а также некоторые другие функции архаизации, не связанные с прямой передачей хронотопа, обратимся к темпоральной стилизации непосредственно. В качестве материала используем, помимо представленного в секундарной литературе, упомянутой выше, максимально разнородные переводы, при выполнении которых автору данного исследования пришлось применять приемы, описанные А.В. Фёдоровым

и др.: ранний и поздний немецкий романтизм, народная австрийская сказка, письма В.-А. Моцарта XVIII века, и попробуем выявить ресурсы и возможности передачи эпохи создания этих текстов прецедентным путем. Такая методология позволит оценить современную реализацию разработанного А.В. Фёдоровым и его последователями системно-сопоставительного подхода в спектре применяемых стратегий художественного перевода.

Вне зависимости от конкретного автора, темпоральная стилизация, как нам представляется, выполняет ряд общих функций:

- переносит нас в другую эпоху;
- усиливает эффект фикциональной игры (создает дистанцию и тем самым подчеркивает, что все понарошку);
- сообщает читателю чувство культурной динамики;
- может отражать компоненты стиля определенного жанра, включающего архаичные черты (народная сказка).

Рассмотрим специфику размещения всех этих черт в ткани текста на примере перевода сказок в сборнике: *Таннен-Э – город под вечными льдами. Легенды Австрии* (1999). О древности этих некогда устных текстов свидетельствуют следующие черты: сказовый порядок слов (глагол на первом месте в предложении: «Жили-были старик со старухой»); наличие архаичного просторечия в лексике (*видать*); древнее совмещение времен глагола (*подошел и говорит* – смесь прош. вр. и наст. вр.); древние способы предикации (*долго ли коротко ли* вместо *прошло немного времени*) и т. п. Отражаются ли эти черты в переводе? Да, но их частотность несколько снижается.

Например, с помощью сказового порядка слов в подлиннике оформлена примерно каждая 10-я фраза. В переводе – реже, что позволяет говорить об ослабленной стилизации:

«Собрали они тогда все свои награбленные сокровища, покинули замок Оберкарпфенберг и с несколькими верными подданными укрылись в неприступных ущельях...» [*Сокровища Штубенбергеров в пещере Шекль*, 177]; «И встретила ему женщина в белоснежном одеянии...» [*Змеиная корона*, 185].

Архаичный прямой порядок слов в придаточном определительном в народной сказке встречается регулярно (сейчас в немецком языке – только обратный!) – около 1 случая на 1 страницу. В русском эта архаичная особенность может быть передана только компенсацией: «Много веков назад в замке Оберкарпфенберг, **что** в Мюрцтале... [там же]. Здесь компенсация осуществлялась с помощью архаичного русского определительно-притяжательного оборота.

Архаичное просторечие – на лексическом и синтаксическом уровнях (передается легко, в этом немецкая и русская сказки аналогичны): «И нищих вдруг объявилось – пруд пруди, каждый норовит праздничком поживиться, и вроде бы с пустой сумой никто не ушел» [*Почеширло*, 35]. Помимо сплошь просторечной лексики, которая, на наш взгляд, в русской сказке представлена шире – впрочем, никто не считал – мы видим также уже упомянутое древнее совмещение времен: объявилось – норовит – не ушел. Оно также отражает подлинник.

Отметим также архаичное просторечие и его сохранение в прямой речи, где встречается и просторечный диминутив: «И оттого мне, старому **бедолаге**, даже светлый **праздничек** со всем **честным народом** отпраздновать не на что» [там же] При этом архаичное просторечие относится к системным признакам, которые при переводе передаются на уровне текста с сохранением пропорции, и не обязательно в том же месте, где оно встретилось в подлиннике.

Та же стратегия применяется при воспроизведении историзмов, где отчетливо просматривается сочетание перевода с помощью лексических соответствий – со стилизацией на уровне всего текста: «отдали обоих **под стражу**» [*Агнес фон Пфаннберг*, 188; дело происходит в 13 веке]; «Да хранят господа фон Штубенберг **сей** свиток и ключи как зеницу ока, и даровано им будет за это большое счастье» [*Сокровища Штубенбергеров в пещере Шекль*, 180; текст на древнем пергаментном свитке).

Специфика романтического текста начала XIX века предполагает иное место архаизмов и иную их функциональную палитру. Стремление романтиков освободиться от классицистической однородности стиля, от ориентации языка на правила и ритуалы имеет своим следствием стилевой динамизм, когда стилевые регистры колеблются в диапазоне от архаичного просторечия до поэтической возвышенной архаики, свойственной прежде только поэзии. Если же говорить о раннем периоде, то экзотическая удаленность действия от современности в раннем немецком романтизме – это удаленность в Средние века; ее маркируют сильно устаревшие формы слов. Ярким примером стилового динамизма является новелла Людвига Тика *Руненберг*, где сказовый порядок слов и архаичное просторечие перемежаются с поэтической книжной речью. В последующем фрагменте перевода отмечены лишь опорные слова:

Сидел однажды некий молодой охотник в самой глубине гор у расставленных птичьих силков, погруженный в глубокое раздумье, а в тишине его одиночества

раздавался шум вод и леса. **Размышлял он** о своей судьбе, о том, как покинул в свои **младые** годы и отца, и **матушку**, и край свой родной, и всех друзей из своей деревни в поисках **мест незнакомых**, ибо хотел он удалиться из круга однообразной обыденности, и теперь с удивлением обнаружил, что сидит здесь, среди гор. Высокие облака проплывали по небу и исчезали за горами. **Пели** в кустах птицы, и эхо отвечало им (с. 11).

Обливаясь слезами, преклонил он колена, когда священник произнес наконец **слова благословения**, и чувствуя, как **при звуке этих слов некая невидимая сила пронизывает все его существо**, а **смутные картины минувшей ночи, подобно призракам, улетают прочь** (с. 20).

Смесь устных черт, сходных с народной сказкой, и возвышенного слога уровня классицистической трагедии вполне воспроизводима в переводе с сохранением того же числа стилистически окрашенных компонентов, как и резкое повышение стиля с увеличением числа метафор высокого стиля, как во втором примере. И вместе с тем – на практике это стратегия передачи стилистических особенностей на уровне всего текста, включая средства разноуровневой компенсации: например, в подлиннике нет грамматических средств высокого стиля, а в переводе используется форма высокого стиля **колена** вместо нейтральной формы **колени**.

Новелла Э.-Т.-А. Гофмана *Дождь и догаресса* относится по стилю скорее к произведениям исторического реализма, когда о событиях далекого прошлого повествуется языком прозы XIX века, то есть – современным. Архаизация в таком случае применяется, но не в стиле XIV века, о котором повествуется в фавуле рассказа, а в стиле языка литературы середины XIX века:

Умерьте ваше любопытство, господа, запаситесь терпением, и я готов немедля поведать вам историю Фальери, которая и есть ключ к разгадке этого полотна. Но скажите сразу, достанет ли у вас терпения? Рассказ мой будет очень обстоятельным, ибо я не в силах иначе говорить о событиях, столь живо встающих перед моим внутренним взором, словно я видел все это собственными глазами. Впрочем, так оно и есть, ведь всякий историк – а ваш покорный слуга, господа, таковым и является, – итак, всякий историк – что-то вроде призрака, устами которого вещает прошлое (с. 374).

Четвертую стратегию архаизации проиллюстрируем на эпистолярном жанре – переводах личных писем композитора В.-А. Моцарта, написанных во 2-й половине XVIII века. При выработке макростратегии перевода таких текстов необходимо учитывать следующие их особенности:

– язык писем – донормативный;

- в отличие от делового письма, нет правил оформления;
- важную роль играют неписанные правила галантности.

Учет всего этого комплекса как конвенций, а не просто архаизация языка, и составляет темпоральную стилизацию, отражающую не только хронотоп, но и индивидуальный стиль автора:

Наилюбимейшая, Наипревосходнейшая и Наипрекраснейшая,
 Позолоченная, Посеребренная и Посахаренная
 Дражайшая и Драгоценнейшая
 Милостивая Госпожа
 Баронесса!

Имею Честь послать Вашей Милости известное Вам рондо, вкупе с 2 отрывками из комедий и томиком рассказов. Вчера мне привалила большая удача! – У меня все время было такое чувство, будто я непременно должен еще что-то сказать, но в мой глупый череп ничего не приходило! А должен-то я был благодарить Вашу Милость за то, что Вы не замедлили приложить столь много усилий ради моего красивого фрака – и за Милость пообещать мне таковой! ... Я могу смело утверждать, что я есть одновременно и самый счастливый, и самый несчастный человек! Несчастлив я с того самого момента, как увидел Вашу Милость на балу с такой красивой прической! – Ибо – я утратил весь свой покой! – Вся моя жизнь – одни вздохи да стенания! А все остальное время, что я был на балу, я не мог танцевать – а только прыгал, суп был уже заказан – но я не ел – я жрал, всю ночь напролет, вместо того, чтобы спокойно и сладко подремывать, я спал, как крыса и храпел, как медведь (...) (N 697. Моцарт – Марте Элизабет, Баронессе фон Вальдштеттен в Вену).

Особую роль в создании архаичного эпистолярного колорита играет обилие галлицизмов в светском языке XVIII века. Галлицизмы Моцарта как грамматическая забава и часть галантного стиля (*obligiren, tourniren, accomodiren, arrangiren, pardoniren, permettiren, complimentiren, veneriren, klystiren, fermiren*) могут передаваться с помощью создания неологизмов по комплексной калькирующей модели:

Мартин Живодеришка, который считает, что многим мне обязан, горит желанием обедом меня **накормировать**; вчера я понадеялся, что все это можно иначе **турнировать** и согласно моим желаниям **аккомодировать**; но это оказалось невозможно, ибо Живодеришка уже все заказал и **аранжировал**, и теперь ему пришлось бы понапрасну потратиться. Засим и в связи с этим Ваша милость должна меня **пardonировать**, и если Ваша Милость согласна **перметтировать**, то в ближайший вторник мы вдвоем будем иметь Честь этих двух вышеозначенных высоких особ **комплиментировать** и **венерировать**, и фр-н фон Ауэрхаммер **кlistировать**, если она свою комнату не будет как следует **фермировать** (...) (Письмо N 696. Моцарт – Марте Элизабет, Баронессе фон Вальдштеттен в Вену).

Выводы и дальнейшие перспективы исследования

Проведенное исследование темпоральной стилизации на трех разнородных примерах позволяет вплотную приблизиться к выработке оптимальной стратегии передачи темпоральной привязки подлинника при его переводе.

Темпоральная архаизация выглядит как комплекс:

- 1) типологические признаки текста;
- 2) конвенции текста;
- 3) стилевые регистры;
- 4) состояние языковой нормы

Как выяснилось в ходе анализа, перечисленные выше доминанты перевода могут служить свидетельством древности текста. Специфика синтаксических структур, особенности тропов, характер повторов – все это имеет конкретную привязку к эпохе. Но названные особенности передают время лишь опосредованно, ведь в первую очередь они связаны с особенностями литературных традиций того времени, с литературным направлением и жанровой принадлежностью. Напрямую же время отражено не в фигурах стиля, а в языковых исторических особенностях текста: лексических, морфологических и синтаксических архаизмах. Ими и пользуются переводчики, чтобы создать архаичную стилизацию. Стилизация – это не полное уподобление языка перевода языку прошедшей эпохи, а лишь маркировка текста с помощью архаизмов.

Первое обязательное условие создания временной дистанции – отсутствие в лексике перевода модернизмов, слов, которые не могли употребляться в то время, когда создавался подлинник. Далее «густота» архаизации зависит от времени создания подлинника.

Для стилизации языка XIX века достаточно при переводе всякий раз стараться избирать наиболее устаревшее из возможных вариантных соответствий: «миновал», а не «прошел»; «превосходный», а не «отличный»; «неведение», а не «незнание». К устаревшим явлениям в области синтаксиса, типичным для XIX века, относятся в первую очередь инверсии, представляющие собой незначительные отклонения от современного узуса («Так изволь его в Питер отправить через три дня (...)» – современный вариант был бы: «Так изволь отправить его в Питер через три дня»).

Колорит XVIII века может быть передан теми архаизмами, которые в XIX веке уже мало употреблялись в прозе, но вошли в число поэтизмов: «сия», «далече», «длань», «оный». Синтаксические инверсии более заметны: это постпозиция прилагательного («поучения отеческие», «языка

греческого)), конечная позиция модального слова в предложении («Посему легко рассудить можно») и др. Проблема увеличения дистанции может быть решена путем увеличения числа архаизмов в тексте.

Таким образом, стратегия перевода каждого литературного текста требует индивидуального подхода, и впереди нас ждет еще много открытий при изучении мастерства переводчиков.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеева Ирина Сергеевна. 2010. *Введение в переводоведение*. Москва–Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
- Влахов Сергей, Флорин Сидер. 1980. *Непереводимое в переводе: учебное пособие*. Москва: Международные отношения.
- Гофман Эрнст Теодор Амадей. 1990. *Новеллы*. Ленинград: Лениздат.
- Коренева Мария Юрьевна. 2000. *История русской переводной литературы сквозь призму развития русского литературного языка*. В: *RES TRADUCTORICA. Перевод и сравнительное изучение литератур*. Санкт-Петербург: «Наука»: 11–38.
- Ламажаа Чимиза Кудер-ооловна. 2010. *Архаизация, традиционализм и неотрадиционализм*. «Знание. Понимание. Умение» № 2: 88–93.
- Левый Иржи. 1974. *Искусство перевода*. Москва: «Прогресс».
- Масленникова Евгения Михайловна. 2014. *Художественный перевод: новое о старом: Монография*. Тверь: Тверской государственный университет.
- Моцарт Вольфганг Амадей. 2007. *Полное собрание писем*. Москва: Международные отношения.
- Ревуцкая Елена Альфонсовна. 2013. *Архаизация в российском социокультурном процессе*. «Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики» № 4–2(30): 150–153.
- Сказки немецких писателей*. 1989. Сост. составитель Славинская А.К. Ленинград: Лениздат.
- Таннен-Э – город под вечными льдами. Легенды Австрии*. 1999. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц».
- Фёдоров Андрей Венедиктович. 1968. *Основы общей теории перевода*. Москва: «Высшая школа».
- Штомпель Людмила Александровна, Штомпель Олег Михайлович. 2010. *Архаизация современной культуры: необходимость или случайность?* «Ценности и смыслы» № 1: 34–42.
- In Ketten tanzen. Übersetzen als interpretierende Kunst*. 2008. Herausgegeben von Leupold G., Raabe K. Wallstein: Verlag.

REFERENCES

- Alekseeva Irina Sergeevna. 2010. *Vvedenie v perevodovedenie* [Introduction to Translation Studies]. Moscow, St. Petersburg, Filologičeskij fakul'tet SPBGU. (In Russian)
- Fëdorov Andrej Venediktovič. 1968. *Osnovy obšej teorii perevoda* [Fundamentals of General Translation Theory]. Moscow, Vysšaa škola. (In Russian)
- Gofman Èrnst Teodor Amadej. 1990. *Novelly* [Novels]. Leningrad, Lenizdat. (In Russian)

- In Ketten tanzen. Übersetzen als interpretierende Kunst*. 2008. Eds Leupold G., Raabe K. Wallstein, Verlag. (In German)
- Koreneva Mariâ Ū'evna. 2000. *Istoriâ russoj perevodnoj literatury skvoz' prizmu razvitiâ russkogo literaturnogo âzyka* [The history of Russian translated literature through the prism of the development of the Russian literary language]. In: *RES TRADUCTORICA. Perevod i sravnitel'noe izučenie literatur* [RES TRADUCTORICA. Translation and comparative study of literatures]. St. Petersburg, Nauka, pp. 11–38. (In Russian)
- Lamažaa Čimiza Kuder-oolovna. 2010. *Arhaizaciâ, tradicionalizm i neotradicionalizm* [Archaization, traditionalism and neo-traditionalism]. “Znanie. Ponimanie. Umenie” no 2, pp. 88–93. (In Russian)
- Levyj Irži. 1974. *Iskusstvo perevoda* [The art of translation]. Moscow, Progress. (In Russian)
- Maslennikova Evgeniâ Mihajlovna. 2014. *Hudožestvennyj perevod: novoe o starom: monografijâ* [Literary Translation: New About Old: Monograph]. Tver, Tverskoj gosudarstvennyj universitet. (In Russian)
- Mocart Vol'fgang Amadej. 2007. *Polnoe sobranie pisem* [Complete collection of letters]. Moscow, Meždunarodnye otnošeniâ. (In Russian)
- Revuckaâ Elena Al'fonsovna. 2013. *Arhaizaciâ v rossijskom sociokul'turnom processe* [Archaization in the Russian sociocultural process]. “Istoričeskie, filosofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul'turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorij i praktyki” no 4–2(30), pp. 150–153. (In Russian)
- Skazki nemeckih pisatelej* [Tales of German writers]. 1989. Ed. Slavinskaâ A.K. Leningrad, Lenizdat. (In Russian)
- Štompel' Lŭdmila Aleksandrovna, Štompel' Oleg Mihajlovič. 2010. *Arhaizaciâ sovremennoj kul'tury: neobhodimost' ili slučajnost'?* [Archaization of Contemporary Culture: Necessity or Accident?]. “Cennosti i smysly” no 1, pp. 34–42. (In Russian)
- Tannen-Ė – gorod pod večnymi l'dami. Legendy Avstrii* [Tannen-E is a city under eternal ice. Legends of Austria]. 1999. St. Petersburg, Russko-Baltijskij informacionnyj centr “Blic”. (In Russian)
- Vlahov Sergej, Florin Sider. 1980. *Neperevodimoe v perevode: učebnoe posobie* [Untranslated in Translation: A Study Guide]. Moscow, Meždunarodnye otnošeniâ. (In Russian)

Kulturoznawstwo

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.6967>Дата подачи статьи: 30 мая 2021 г.
Дата принятия к печати: 16 июня 2021 г.

ИЗБРАННЫЕ МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ АНТОНА МАКАРЕНКО В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАРИНЫ АРОМШТАМ

Weronika Jeleńska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2438-6852>

e-mail: weronika.jelenska@amu.edu.pl

Аннотация: Работа посвящена основным принципам российской педагогической системы Антона Макаренко (1888–1939) и их реализации в российской педагогике несколько лет спустя. Основой исследования послужила теория и метод воспитания Макаренко, представленные в *Педагогической поэме* и *Лекциях о воспитании детей*, которые были сопоставлены с методами воспитания в современных российских школах на примере педагогической деятельности Марины Аромштам (род. 1960), описанной в произведении *Как дневник. Рассказы учительницы*. Основные методы, которые Макаренко ввел в свою систему коллективного воспитания, часто используются современными педагогами. В своей работе с детьми он руководствовался, прежде всего, их благополучием, большое значение придавал индивидуальному развитию личности, а также воспитанию с участием родителей. Сравнительный анализ показал, что отвергнутые и раскритикованные макаренковские методы все еще присутствует при создании новейших педагогических систем, поскольку формирующийся с 90-х гг. инновационный педагогический метод воспитания Марины Аромштам тесно связан с педагогическим наследием Макаренко.

Ключевые слова: педагогика, российская школа, воспитание, Антон Макаренко, Марина Аромштам

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

SELECTED METHODS OF UPBRINGING ANTON MAKARENKO IN THE PEDAGOGICAL ACTIVITY OF MARINA AROMSHTAM

Weronika Jeleńska

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2438-6852>

e-mail: weronika.jelenska@amu.edu.pl

Abstract: This article is devoted to the main principles of the Russian pedagogical system of Anton Makarenko (1888–1939) and their implementation in Russian pedagogy a few decades later. The research is based on the theory and methods of education presented in Makarenko's *The Pedagogical Poem* and *Lectures on the Education of Children*, which were compared with the methods of education in modern Russian schools, using the example of the pedagogical activity of Marina Aromshtam (born 1960), described in the work *As a Diary. Stories of the Teacher*. The basic principles that Makarenko introduced into his system of collective education are often used by modern teachers. In his work with children, he was guided primarily by their well-being and attached great importance to the individual development of the individual as well as education with the participation of parents. A comparative analysis has shown that Makarenko's rejected and criticized methods are still present in the creation of the latest pedagogical systems, since the innovative pedagogical method of education of Marina Aromshtam, which has been developed since the 90s, is closely connected with the pedagogical legacy of Makarenko.

Keywords: pedagogy, Russian school, education, Anton Makarenko, Marina Aromshtam

Правильное воспитание – это наша счастливая старость,
плохое воспитание – это наше будущее горе [Макаренко, online]

Предметом педагогики, как науки о воспитании и обучении, являются все условия, процессы и действия, способствующие развитию личности в полной мере и способствующие достижению правильного отношения к системе государства, а также субъектам и деятельности для общего блага [Zarzecki 2012, 7]¹. Педагогика всегда и везде развивалась различными

¹ Подробнее об истории педагогики см.: [Zarzecki 2012, 7–10].

путями, поэтому на протяжении веков сформировались своеобразные педагогические системы, отвечающие потребностям конкретных сообществ. В этой статье будет представлена педагогическая система Антона Макаренко (1888–1939) и анализ ее основных принципов в российской педагогике несколько лет спустя. Основой размышлений станет теория и способ воспитания Макаренко, которая будет сопоставлена с методами воспитания в современных русских школах на основании таких произведений, как *Педагогическая поэма* и *Лекции о воспитании детей* Макаренко и *Как дневник. Рассказы учительницы* Марины Аромштам.

Предпосылки воспитания *Homo sovieticus*

В 1917 г. после захвата власти большевиками в России наступили существенные изменения в государственных структурах, а также в подходе к воспитанию детей. В советской педагогике особое место занимала коммунистическая мораль, являвшаяся фундаментальной составляющей нового общества и личности советского человека (*homo sovieticus*). Авторство этого проекта приписывается Петру Ткачеву (1844–1886), который охарактеризовал его как сотворение человека будущего, нового, более высокого типа человека-революционера, для которого основной целью жизни должно было быть стремление обеспечить счастье большинства людей [Heller 1988, 17]. Первым ярким выражением новой революционной идеологии можно считать подпольную прокламацию *Молодая Россия* (1862), в которой сказано: «наша главная надежда на молодежь(...) Помни же, молодежь, что из тебя должны выйти вожаки народа, ты должна стать во главе движения, что на тебя надеется революционная партия!» [цит. по: Лемке 1923, 517]. Новые лозунги, агитация и призыв к борьбе за лучшее будущее были очень заманчивы для многих молодых людей, прежде всего малообразованных, которых было очень много в России в начале XX в., и поэтому на них так легко было повлиять [Мазур 2017, 1013].

По утверждению Михаила Геллера, основным этапом обработки «человеческого материала» в СССР стали изменения в школе, которые начались с ликвидации старой системы образования и отмены всех традиционных элементов царствующих в школах [Heller 1988, 148]. Школа в начале XX века должна была стать местом комфортным для каждого ученика: «школа воспринимается как второй дом, а учитель принимает родительские функции» [цит. по: Мокрушина 2014, 11]. Однако в конце 20-х гг. создатели

революционных педагогических теорий поняли, что ошибались [Heller 1988, 149]. Давление, оказываемое руководством большевистской партии на учебные заведения, привело к тому, что, начиная с 30-х гг., процесс воспитания нового человека XX в. принял форму тренинга, и также дрессировки [Grzybowski 2018, 332]. Арон Залкинд пишет: «Новые методы воспитания должны были строиться на изучении человеческого материала, подлежащего воспитанию» [цит. по: Залкинд 1929, 7]. Культ вождя, строгая дисциплина, чувство общности, подчинение идеологически-политическому взаимодействию и преданность партии, – таковы основные черты воспитания в духе социалистической морали [Grzybowski 2018, 335–337].

Антон Макаренко и его концепция воспитания

Бурный период становления советской педагогики стал временем создания новых идей и методов воспитания Антона Макаренко, – писателя, педагога, создателя концепции воспитания детей и молодежи посредством коллективной деятельности. Проработав 12 лет учителем, в 1917 г. он начал руководить городским училищем в Полтаве и железнодорожным училищем в поселке Крюково [Намлинская 2013, 287]. Оксана Намлинская указывает, что с 1920 г. педагог стал управлять колонией имени Горького для молодежи, прежде всего молодых преступников и беспризорников. Именно здесь родилась, проверенная на практике, его система воспитания детей в коллективе. Как пишет ученая, в 1937 г. педагог переехал в Москву и посвятил себя писательской и общественно-политической деятельности [Намлинская 2013, 287–288].

Написав несколько книг, статей и публично высказав свои идеи о воспитании детей, Макаренко стал символом российской педагогики 40–50 гг. XX в. [Гликман 2016, 76] и сформировал педагогическую мысль и практику в СССР и многих других странах [Намлинская 2013, 288]. Важно подчеркнуть, что Макаренко был педагогом-практиком, который непрерывно проводил свой педагогический эксперимент в течение сложных 16 лет, то есть в момент перестройки всей системы воспитания, и тем самым разработал свою собственную методику воспитания несовершеннолетних преступников [Sobczak 1980, 227–228]. Гелиодор Мушинский в работе *Wstęp do metodologii pedagogiki* подчеркивает практическое значение исследований в области воспитательных систем, а также необходимость адекватных изменений системы педагогического образования при адаптации ее к условиям, в которых должна она быть внедрена [Muszyński 1971, 209].

Истоки процесса создания новой системы Макаренко детально описаны в книге *Педагогическая поэма*, которая предстает как «кладезь огромного числа психологических и педагогических наблюдений и мыслей» [цит. по: Гликман 2016, 77], поскольку раскрывает перед нами рефлексии и действия молодого педагога, руководившего в своей работе гуманитарным подходом к воспитанникам и ставившего на первое место благосостояние каждого человека. Михаил и Ирина Гетманец утверждают, что благодаря этому произведению Макаренко проявил себя как талантливый писатель, который эффективно оперирует словом и вписывается в круг значимых авторов в истории литературы. Его успех обусловлен тем, что он был не только опытным педагогом, но и выдающимся писателем. Макаренко в *Педагогической поэме* значительно обновил жанр педагогического романа, создав многогранное произведение, читаемое по всему миру по сей день [Гетманец, Гетманец 2013, 13]. По мнению исследователей, книга не перестанет быть актуальной, так как затрагивает вечно актуальную социальную тему воспитания ребенка и одновременно его функционирования в коллективе [Гетманец, Гетманец 2013, 14]. Огромную популярность поэмы подчеркивают также слова Анатолия Фролова, который отметил, что к 1990 г. она была издана почти на всех языках Западной Европы, а также на 17 языках Азии [Фролов 2006, 22].

Уже на первых страницах романа педагог выражает свое неудовольствие возникшими до сих пор теориями и педагогическими науками, добавляя при этом: «теорию нужно извлечь из всей суммы реальных явлений, происходящих на моих глазах» [цит. по: Макаренко 2016, 18]. Его работа по созданию новой теории воспитания основана на том, что он использовал «немедленный анализ и немедленное действие» [цит. по: Макаренко 2016, 18]. Педагог чувствовал, что его преследует время и потребность в действиях, потому что имел дело с очень трудной молодежью, которая в те времена в СССР подпитывалась властями к тому, чтобы быть «лбом» революции и решать «исход всей борьбы» [цит. по: Криворученко 2011, 132] за новое общество.

Оценивая методы, которыми пользовался педагог в работе с детьми, нужно учитывать, что он имел дело с десятками реальных беспризорных, воспитываемых системой, поэтому не удивительно, что дисциплина стала одним из основных принципов его теории воспитания. Пребывавшие в колонии «представляли в среднем комбинирование очень ярких черт характера с очень узким культурным состоянием. Как раз таких и старались присылать в нашу колонию, специально предназначенную для трудновоспитуемых» [цит. по: Макаренко 2016, 35]. В понимании педагога дисциплина была нужна для осмысления детьми их действий, а дисциплинированный ребенок мог

быть воспитан только «всей суммой правильных влияний, среди которых самое видное место должны занимать: широкое политическое воспитание, общее образование, книга, газета, труд, общественная работа и даже такие как будто второстепенные вещи, как игра, развлечение, отдых» [цит. по: Макаренко (А), online].

Важно подчеркнуть, что в выработанном Макаренко методе воспитания значительную роль играет участие в производительном труде, что является до сих пор спорной проблемой среди многих педагогов мира и вызывает негативное отношение к методам воспитания Макаренко. Однако этот аспект нужно рассматривать с учетом строгих исторических рамок, так как СССР был «государством трудящихся», на что указывал сам Макаренко: «в нашей Конституции написано: “Кто не работает, тот не ест”» [цит. по: Макаренко (А), online]. По утверждению Мушинского, отдельные методы и даже целые фрагменты системы Макаренко, перенесенные на другие реалии, не приносят ожидаемого эффекта, так как будут применены в других условиях и оторваны от целого [Muszyński 1971, 273].

Основой методов воспитания Макаренко является теория воспитательного коллектива, говорящая об общих целях детей и совместной работе, ведущей к развитию личности. Важной при этом была формула: «все за одного, один за всех» [цит. по: Зайцев 2018, 40]. Детский коллектив формирует человека, живущего с чувством долга, руководствующегося честью, ответственностью, а также достоинством и уважением к работе [Ирхина, Никулина 2008, 48]. Макаренко всегда подчеркивал важность индивида, который будет развиваться и усиливаться совместным трудом коллектива, поскольку «воздействовать на отдельную личность можно, действуя на коллектив, членом которого является эта личность» [цит. по: Зайцев 2018, 40].

Хотя воспитанники колонии им. Горького должны были подчиняться четко определенным правилам, она была для них не просто пристанищем, а домом: «„Мне здесь нравится. Здесь занимаются”, – сказал Бурун» [цит. по: Макаренко 2016, 25]. Сам Макаренко видел и ощущал, что «колония им, очевидно, все-таки нужна» [Макаренко 2016, 20], потому что дает чувство человечности, которого им так не хватало. Чувство «быть человеком» особенно важно для педагога, который сам заявил: «они люди. Это важное обстоятельство» [цит. по: Макаренко 2016, 20]. В своей системе воспитания он придавал большое значение универсальным, духовным ценностям, утверждая, что «не может быть воспитания, если не сделана центральная установка для юношей и девушек: вера их в самую радостную перспективу – ценность человеческой личности» [цит. по: Ирхина, Никулина 2008, 48].

Методы воспитания Макаренко и задачи постсоветской педагогики

Увлечение системой воспитания Антона Макаренко продолжалось довольно долго, причем не только на родине. С крахом коммунистической системы в России ученые начали подвергать критике его методы, которые считались тоталитарными, а даже антипедагогическими [Намлинская 2013, 289]. Широко распространилось мнение, что в конце 20-х гг. произошел крах советской педагогики и школы [Vybluk 2003, 120–121]. Однако макаренковские методы все еще присутствуют при создании новейших педагогических систем, о чем пишет Аромштам (род. 1960).

На исходе XX в., в период перестройки на почве русской дидактики был налажен диалог с зарубежными педагогическими идеями, например, педагогией Марии Монтессори или Селестена Фрейне; особенно широк был диалог с педагогией Януша Корчака [Vybluk 2003, 139–153]. В 1986 г. в России вышел программный педагогический манифест *Педагогика сотрудничества*, говорящий о фундаментальных изменениях в содержании и методах работы школы, а также решающий задачу демократизации и гуманизации советского обучения. Постепенная демократизация системы способствовала освобождению деятельности учителей, которая зародила явление своеобразного «паломничества» к местам работы педагогов-новаторов и усвоения на месте их педагогических техник². Реформа образования, проведенная в 90-е гг., дала начало новой модели обучения, в основе которой лежали два убеждения: новое общество не может быть построено на фундаментах старой школы; образование является определяющим фактором не только развития человека и человеческого потенциала, но и развития общества [Vybluk 2003, 90–91].

Марина Аромштам о воспитании Антона Макаренко

Прежде чем приступить к исследованию современных методов обучения, стоит вспомнить слова самой Марины Аромштам, которая прокомментировала в интервью 2013 г. свое отношение к концепции воспитания Антона Макаренко:

² Высшим учебным заведением в те времена, в котором действительно царствовала атмосфера творческих исканий, был Педагогический институт в Полтаве, который закончили Антон Макаренко и Василь Сухомлинский; подробнее см.: [Vybluk 2003, 73–75].

Что касается Макаренко, я обожала в детстве его книги. Я их читала и перечитывала. В студенческие годы я была членом педоотряда, где – считалось – реализовывались принципы макаренковской педагогики. Потом наступил момент, когда мне хотелось отрицать Макаренко за его коллективистские идеи и жесткую, почти тоталитарную модель коллективной жизни (...) Прошло еще сколько-то лет – и я поняла, что Макаренко работал с малолетними преступниками. И это – модель для такой работы (...) Я думаю, что «Макаренко» – это тема для исторического осмысления. Особенно теперь, когда стало известно, на какие идеи он опирался. Когда стало известно про его брата и про связь их общих идей со скаутским движением» [цит. по: *Интервью с Мариной Аромштам*, online].

Как видим, сама педагог в начале своей учительской карьеры, а даже еще во время учебы обращалась к наследию Макаренко. Поэтому неудивительно, что введенные ею в школе современные методы воспитания базируются в определенной степени на идее коллективного воспитания.

Деятельность педагога-новатора – Марины Аромштам

В 90-е гг. XX в. в России, в период бурных реформ на почве обучения и попыток адаптации школы к новой постсоветской реальности, началась образовательная деятельность российского педагога, – Марины Аромштам, которая своей работой внесла большой вклад в современный подход к обучению детей. Стоит подчеркнуть, что Аромштам начала свою педагогическую деятельность в момент реформы образования, так же, как Макаренко. Активность обоих педагогов наступила в момент преобразования и адаптации новейших систем к измененной реальности.

Аромштам является не только образованным педагогом, но и писательницей, как и Макаренко, а также журналисткой, переводчицей и главным редактором сайта «Папмамбук». Она принадлежит к династии педагогов, однако ее идеи как юного преподавателя расходились с методами образования, обязывающими в государственных школах, поскольку Аромштам была приверженцем индивидуального развития личности ребенка. Она писала: «Многое я делала по принципу „от противного”. Не было другого выхода: не могу передать, как мне была противна официальная педагогика» [цит. по: *Человек – индивидуальное и сложное существо*, online]. Когда в 1981 г. Аромштам закончила отделение педагогики начальных классов, начала работать учительницей в школе, выбирая для обучения предмет наименее «одержимый коммунистической идеологией», – труд в начальных классах [Аромштам Марина Семеновна, online], начиная воспитывать детей с помо-

щью художественного образования [Аромштам 2021, 2], в чем помогла ей поездка на практику в Швецию³, где она познакомилась с вальдорфскими методами обучения. Сама писательница прокомментировала это следующим образом: «Я действительно ездила в Швецию, жила там в смешной очень школе, такой вальдорфской школе» [цит. по: *Марина Аромштам о книге «Когда отдыхают ангелы»*, online]. Благодаря своему месячному путешествию Аромштам изменила подход к индивидуальному и свободному развитию ребенка и начала вести один из первых в Москве классов, в котором обучала по вальдорфскому методу. При этом, важным аспектом для педагога было также решение личных проблем детей, к которым в России взрослые по-прежнему относятся авторитарно [*Марина Аромштам: «Мы странно относимся к детям»*, online]. Тут стоит подчеркнуть, что на этот аспект воспитания также обращал особое внимание Макаренко, о чем писал в *Лекциях о воспитании детей*⁴. Педагог считал, что культурное воспитание ребенка должно начаться уже в тот момент, когда младенец «только что научился хорошо видеть, слышать и кое-как говорить» (цит. по: Макаренко (А), online).

Вальдорфский этап не завершил активной работы молодой учительницы, которая стремилась внедрить в серую школьную реальность значимые изменения. Свой профессиональный путь Аромштам представила в книге-дневнике *Как дневник. Рассказы учительницы*⁵ на примере автобиографической главной героини. Заслуживает внимания то, что учительница привнесла в учебный процесс инновационные идеи, такие как образовательные игры, организация необыкновенных праздников и использование новых сказок, которые сама сочиняла для воспитанников. Целью внедрения этих новаторских идей было пробуждение интереса детей к школе, которая часто представляется им скучным местом. Учительница хотела также вовлечь родителей в работу с педагогическим коллективом в ходе совместного воспитания детей. Театральные постановки с участием взрослых стали первым крупным предприятием по замыслу учительницы: «Хорошо бы показать нашим детям спектакль. Силами взрослых. Это, знаете, такой наглядный пример обращения невозможного в возможное. Образец культурного поведения. Очень действенный. Заразительный» [цит. по: Аромштам 2012, 9].

³ Подробнее о переживаниях и воспоминаниях учительницы см.: [Аромштам 2010].

⁴ Образование культурных навыков стало обширной темой, которой Макаренко посвятил даже целую главу в своей книге.

⁵ В данной статье мы используем только некоторые фрагменты из книги-дневника Марины Аромштам, поскольку хотим ограничиться изложением событий, касающихся ей активной работы в школе.

Как видим, педагог твердо верила в то, что родители благодаря выступлению на сцене сотворят чудеса, которые докажут детям веру в «невозможное». Аромштам хотела, чтобы родители стали активнее участвовать в работе по формированию личности ребенка, что также было высказано Макаренко: «Воспитание детей – самая важная область нашей жизни(...) Дорогие родители, прежде всего вы всегда должны помнить о великой важности этого дела, о вашей большой ответственности» [цит. по: Макаренко (А), online]. Уже в 40-е гг. XX в. Макаренко проводил семинары и лекции, которые должны были расширить знания родителей о воспитательном процессе. Педагог был убежден, что воспитание – такая же важная задача для школы, как и для родителей: «Не буду говорить отдельно о педагоге и отдельно о семье. Я являюсь сторонником иной точки зрения. Здесь мне приходится коснуться моих педагогических убеждений, которые очень часто считались ересью, но на которых я тем не менее настаиваю» [цит. по: Макаренко (В), online].

Учитель, руководящий колониями для беспризорных детей, знал, как им нужна семья, поэтому старался быть для них не только хорошим воспитателем, но и отцом. Он хотел дать своим воспитанникам хотя бы частичку домашнего тепла, ибо в советское время в России семья была только вспомогательным учреждением, так как важнейшей была государственная педагогика. Гётц Хиллинг считает, что благодаря *Лекциям о воспитании детей* российский педагог стал значительным авторитетом для многих родителей в аспекте семейного воспитания [Hilling 1992, 83]. С последствиями отстранения родителей от школы боролась и Аромштам, поскольку, как сама говорила на исходе XX в., семейная педагогика и внесение изменений на почве воспитания – это андеграундное явление. Аромштам учила родителей и показывала им, что работа в школе является лишь частью развития индивидуальной личности каждого ребенка, который должен расти в своем собственном темпе [*Человек – индивидуальное и сложное существо*, online]. Проработав 20 лет в школе, она занималась образовательным процессом, воспитанием и формированием личности каждого ученика, а также обучением родителей. Как и Макаренко, молодая педагог с конца 90-х гг. начала публиковать книги на тему воспитания детей⁶, которые также затрагивали тему детской психологии [*Аромштам Марина Семеновна*, online]. Нельзя не заметить, что, делясь на страницах своих книг многолетним опытом и зна-

⁶ Первая книга писательницы на тему воспитания детей: [Аромштам 1998].

ниями о новейших методах образования, она внесла значительный вклад в формирование современных методов обучения и воспитания.

Стоит подчеркнуть, что педагог боролась со школой, которая не позволяет детям развиваться в своем индивидуальном темпе и направлении, поэтому она ввела в процесс педагогического образования, среди прочего, пальчиковый театр, экологические прогулки, игры по мотивам исторических событий, а также театральные сказки. Она внесла также огромный вклад в развитие читательского интереса детей – открыла классную библиотеку, ввела традицию чтения вслух, а также возродила практику семейного чтения. Учительница очень часто читала ученикам на уроках, а младшим детям рассказывала сказки, более того, постоянно уговаривала родителей практиковать такую традицию дома: «Чтение должно присутствовать в опыте ребенка. Пока он маленький, надо обязательно читать ему вслух каждый день. Книги должны быть в доме, (...) оказываться в руках родителей. Альтернативой или дополнением к чтению могут стать аудиокниги» [цит. по: *«Культура гибнет, дети не читают»...*, online].

Видно, что книга в целой педагогической системе, которую предлагает Аромштам, играет весьма значительную роль. В связи с этим не удивительно, что с 2008 г. она издает детские книги, которые во многом автобиографичны и ориентированы на рассказ о реальности, поскольку писательница считает, что родители мало рассказывают детям и не обсуждают с ними пережитые ситуации, поэтому книги должны помочь им в этом. Она твердо верит в то, что чтение имеет психотерапевтическую ценность, – это происходит путем отождествления ребенка с героем, который переживает те же реальные ситуации [*Марина Аромштам: «Мы странно относимся к детям»*, online]. Стоит еще отметить, что в 2014 г. Аромштам стала главным редактором интернет-журнала «Папмамбук», – нового пространства для независимой журналистики в Интернете, которая представляет собой своеобразную «площадку» для альтернативной педагогики⁷. Существенно, что чтение имело столь же важное значение в методике воспитания Макаренко, сказавшего: «Хорошо рассказанная сказка – это уже начало культурного воспитания» [цит. по: Макаренко (А), online]. В своих *Лекциях о воспитании детей* давал родителям целый ряд советов, касающихся чтения: он рекомендовал начинать общение с книгой с чтения вслух, подсказывал, какие сказки желательно выбрать для самых маленьких, подчеркивал, что ребенок должен

⁷ Кроме журналистских публикаций, на сайте в рубрике «читаю детям» размещены статьи родителей, которые делятся опытом чтения книг детям.

иметь индивидуальный контакт с книгой и убеждал родителей в значении книги в формировании культурных навыков ребенка. Поэтому закономерно, что библиотека также стала основным оборудованием в колонии имени Горького, о чем Макаренко пишет в *Педагогической поэме*: «У нас с первого дня образовалась библиотека (...) Вечерами в спальнях мы часто устраивали общие чтения (...) Читать книги любили многие колонисты, но далеко не все умели осиливать книжку. Поэтому мы и вели общие чтения вслух» [цит. по: Макаренко 2016, 45].

Кроме литературы, ценными в культурном воспитании, российский педагог считал также прессу, кино и театр, в чем, вероятно, могла бы его поддержать Аромштам, сказавшая, что «для развития потребности в литературе нужно водить ребенка в театр. Театр – искусство, во многом построенное на речи» [цит. по: «*Культура гибнет, дети не читают*»..., online]. Из этого видно, что и Аромштам, и Макаренко уделяют большое внимание воспитанию детей и приобщению их к культуре, прежде всего к книгам, которые дают возможность раскрыть индивидуальность каждого ученика.

Анализируя изменения, которые Аромштам внедряла в школе, стоит также остановиться на том, что она довольно быстро обратила внимание на проблему невозможности адаптировать методы обучения к гендерным различиям: «Не секрет, что современная школа навязывает детям парадигму женского воспитания и не покрывает их психологические запросы – прежде всего запросы мальчиков»⁸ [цит. по: Аромштам 2012, 11]. В школах в подавляющем большинстве именно женщины выступают в роли учительниц и, по словам Аромштам, они не способны (из-за своей половой обусловленности) полностью адаптировать уроки к потребностям мальчиков. Желая инициировать революцию на почве полового воспитания, педагог попросила отцов проводить хотя бы раз в неделю дополнительные занятия для учеников. Отцы с рвением, используя свои умения и таланты, вместе с учительницей «составили план родительских пятниц и приступили к его осуществлению» [цит. по: Аромштам 2012, 11]. Уроки были очень интересными, и благодаря отцовским знаниям дети могли научиться, среди прочего, завязывать спасательные узлы, узнать работу электромонтера или выступать в роли журналиста перед камерой. Организованные совместно с отцами «родительские пятницы» указывают нам, бесспорно, на попытку решения проблем культурного пола (гендер), которые в современной педагогике зани-

⁸ Этот вопрос Аромштам затронула в своей книге *Как дневник. Рассказы учительницы*, показывая в ней сцену, в которой главная героиня-учительница обсуждает проблему воспитания детей только с женщинами на одном из родительских собраний.

мают особое место, так как образовательные учреждения очень часто игнорируют необходимость гендерного воспитания. Владимир Вдовюк и Сергей Рыков в своей статье, посвященной гендерным исследованиям в педагогике, уже в самом начале подчеркивают: «Женщина и мужчина – два основных человеческих типа, и отношения между ними необходимо рассматривать как базовую модель общественных отношений, которую призваны исследовать психология и педагогика» [цит. по: Вдовюк, Рыков 2001, 111]. Именно педагогика является одной из наук, которая должна сосредотачиваться вокруг гендерных различий и стараться адаптировать к ним процесс образования в школе. Исследование этого вопроса Мариной Аромштам в конце XX в. указывает на ее огромную осведомленность в области детской психологии и знание последних европейских исследований в области теории воспитания, так как категория гендер в этот период в России не получила надлежащего распространения. Владимир Вдовюк и Сергей Рыков еще в 2001 г. подчеркивали, что в России педагогические гендерные исследования не являются широко известной областью знания, тогда как в это время зарубежные гуманитарные науки уже успели развить целые системы исследований в гендерном русле [Вдовюк, Рыков 2001, 113–114].

Однако стоит отметить, что предпосылки к российским исследованиям в области гендерного воспитания уже прослеживаются в макаренковских *Лекциях о воспитании детей*. Педагог в своей работе в первую очередь обратил внимание на неравенство в отношении мужчин и женщин, которое функционировало в государстве: «Октябрьская революция освободила семью от сходства с цепями, она освободила женщину от многих видов оскорбительного отношения к ней со стороны мужчины. (...) половая жизнь людей вплотную приблизилась к тем идеалам, о которых давно мечтало человечество» [цит. по: Макаренко (А), online]. Видно, что женский вопрос был важен для педагога, подчеркивающего ценность семьи, где отец и мать должны иметь равные права. В дальнейшей части своей работы Макаренко критиковал слишком широкое толкование понятия пола, которое, по мнению современных исследователей, было решающим фактором в конструировании человеческого поведения. Российский педагог считал, что «в вопросах полового воспитания решающими являются не какие-либо отдельные способы, специально предназначенные для полового воспитания, а весь общий вид воспитательной работы, вся его картина в целом» [цит. по: Макаренко (А), online]. Таким образом, можно отметить совпадение его позиций с современными взглядами на гендерное воспитание, которое говорит о воспитании ребенка не на основе биологического пола, а, наоборот, призывает воспитывать

и девочку, и мальчика в духе одинаковых общечеловеческих ценностей, «воспитывая в ребенке честность, работоспособность, искренность, прямоту, привычку говорить правду, уважение к другому человеку» [цит. по: Макаренко (А), online]. Конечно, нельзя полностью отождествить появившуюся в 40-е гг. XX в. теорию полового воспитания Макаренко с новейшими гендерными теориями, поскольку само понятие «гендер» в России появилось в начале 90-х гг. Тем не менее приведенные выше положения, которые в своё время представил Макаренко, и которым посвящена активная деятельность Аромштам в этой сфере, являются основанием для утверждения, что вопрос пола в педагогике не является посторонней темой для педагогов и требует серьёзного пересмотра.

Суммируя сказанное выше об учительской и писательской деятельности Антона Макаренко и Марины Аромштам, нельзя не отметить, какой огромный вклад они внесли в современную педагогику. Оба учителя оказались в числе самых активных российских педагогов, хотевших перемен в адаптированных к новым реалиям системах образования. Следует особо подчеркнуть наличие сходства в методах воспитания обоих педагогов, и это неудивительно, ибо в их методике обучения и воспитания главным компонентом было достижение счастья и благополучие каждого ребенка, а также развитие в нем индивидуального потенциала. В советское время система воспитания Макаренко стала огромным прорывом и, как видно, заслуживает внимания педагогов и по сей день. Стоит подчеркнуть, что в своей работе российский педагог руководствовался наблюдениями, из которых делал реальные выводы. Его система воспитания не была основана на известных схемах и выработанных механизмах, и поэтому она внесла изменения, которые навсегда революционизировали подход к воспитанию. В ходе адаптации школы к новым посткоммунистическим условиям аналогичным образом вела себя Аромштам, проводя в школе реформы, которые многие считают инновационными. Она чувствовала, что нельзя развивать и воспитывать ребенка по схемам, относящимся к предыдущей эпохе. Следует подчеркнуть, что революционные методы Макаренко в сфере педагогики стали основой, на которой основала свою работу Аромштам. Нельзя также не отметить огромный вклад обоих учителей-писателей в сферу литературы, поскольку их сочинения высоко оцениваются критиками и, безусловно, имеют не только чисто педагогическую но и значительную литературную ценность.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аромштам Марина Семеновна. 2012. *Kak dnevnik. Rasskazy učitel'nicy*. Москва: Издательство КомпасГид.
- Аромштам Марина Семеновна. (online) https://prodetlit.ru/index.php/Аромштам_Марина_Семеновна (доступ 13.06.2021).
- Вдовюк Владимир Иосифович, Рыков Сергей Леонидович. 2001. *Гендерные исследования в педагогике (обзор литературы)*. «Высшие образование в России» № 4: 110–117.
- Гетманец Михаил Федосеевич, Гетманец Ирина Олеговна. 2013. *А.С. Макаренко-писатель. Взгляд с исторической дистанции*. В: *Статьи о Макаренко педагоге и писателе*. Ред. Гетманец М.Ф., Гетманец И.О. Харьков: Издательство Майдан: 5-16.
- Гликман Иосиф Залманович. 2016. *Главное, что оставил Антон Макаренко в веках*. «Социальная педагогика» № 4–5: 76–83.
- Зайцев Владимир Сергеевич. 2018. *Высшая педагогика: Система воспитания А.С. Макаренко*. Челябинск: Издательство ЗАО «Библиотека А. Миллера».
- Залкинд Арон Борисович. 1929. *Педология в СССР*. Москва: Работник просвещения.
- Интервью с Мариной Аромштам. Марина Аромштам отвечает на вопросы участников фестиваля «Летнее чтение-2013». (online) <https://en.calameo.com/read/0025820037f861d173548> (доступ 27.01.2021).
- Ирхина Ирина Вителевна, Никулина Татьяна Владимировна. 2008. *Ценности воспитательной системы А.С. Макаренко*. В: *Педагогическое наследие А.С. Макаренко и современность*. Ред. Исаев И.Ф., Чеховская Н.Л. Белгород: Белгу: 47–49.
- Криворученко Владимир Константинович. 2011. *Молодёжь, комсомол, общество 30-х годов XX столетия: к проблеме репрессии в молодёжной среде*. Москва: Московский гуманитарный университет.
- «Культура гибнет, дети не читают». *Писатель и педагог Марина Аромштам – о мифах и борьбе за детское чтение*. Интервью с Мариной Аромштам, проведенное Дарей Шаповаловой. (online) <https://www.pravmir.ru/kultura-gibnet-deti-ne-chitayut-pisatel-i-pedagog-marina-aromshtam-o-mifah-i-borbe-za-detskoe-chtenie/> (доступ 04.02.2021).
- Лемке Михаил Константинович. 1923. *Ролитические процессы в России 1860-х годов: по архивальным документам*. Москва: Государственное Издательство Москва.
- Макаренко Антон Семенович. 2016. *Моя система воспитания. Педагогическая поэма*. Москва: Издательство АСТ.
- Макаренко Антон Семенович. *Лекции о воспитании детей*. (online) http://az.lib.ru/m/makarenko_a_s/text_1937_lektzii_o_vosp_detey.shtml. (доступ 18.01.2021) (А)
- Макаренко Антон Семенович. *Воспитание в семье и школе*. (online) http://az.lib.ru/m/makarenko_a_s/text_1939_vospitanie_v_semye.shtml (доступ 03.03.2021). (В)
- Марина Аромштам. «Мы странно относимся к детям». Интервью с Мариной Аромштам, проведенное Анной Груздевой. (online) <https://newslab.ru/article/482177?fbclid=IwAR1fQqdcUmCSbEHcfwpAn0mIV04Qtr6Ju9jcrITorho2pnxILdza66rLwBw> (доступ 03.03.2021).
- Марина Аромштам о книге «Когда отдыхают ангелы». Интервью с Мариной Аромштам, проведенное Марей Болотовой. (online) <https://www.youtube.com/watch?v=syhRdmYcjKw> (доступ 03.03.2021).
- Мазур Людмила. 2017. *Молодежь и революция: социальный облик партийной молодежи Екатеринбургской губернии (1922–1924)*. «Quaestio Rossica» № 4: 1009–1026.
- Мокрушина Ольга Анатольевна. 2014. *Топос постсоветской школы в русской литературе рубежа XX–XXI веков*. Перм.
- Намлинская Оксана Олеговна. 2013. *Макаренко Антон Семенович*. «Энциклопедия гуманитарных наук» № 1: 287–289.

- Фролов Анатолий Аркадеевич. 2006. „А.С. Макаренко как социальный педагог-реформатор. В: А.С. Макаренко в СССР, России и мире: историография освоения и разработки его наследия (1939–2005 гг., критический анализ). Ред. Фролов А.А. Жижний Новгород: Издательство Волго-Вятской академии государственной службы: 9–31.
- Хиллиг Гетц. 1992. Как А.С. Макаренко открыл семью [К истории создания и воздействия Книги для родителей, 1936–1939 гг.]. «Cahiers du Monde russe et soviétique» № 1, т. XXXIII: 83–105.
- Человек – индивидуальное и сложное существо. Интервью с Мариной Аромштам, проведенное Афанасием Мамедовым. (online) https://www.labyrinth.ru/now/aromshtam-mamedov/?fbclid=IwAR2FhpnxVz8nrdFyT0h4t1KllkAZI_5gR2EPp5807ebwtQWwbZVZ-DZYIA (доступ 20.01.2021).
- Bybluk Marian. 2003. *Przemiany demokratyczne edukacji w Rosji*. Kraków: Oficyna Wydawnicza «Impuls».
- Grzybowski Romuald. 2018. *Moralność komunistyczna jako konstytutywny składnik osobowości nowego człowieka (homo sovieticus)*. «Pedagogika» nr 2, t. XXVII: 325–339.
- Heller Michał. 1988. *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*. Paryż: Instytut Literacki.
- Muszyński Heliodor. 1971. *Wstęp do metodologii pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Sobczak Jędrzej. 1980. *Niektóre przykłady wykorzystania doświadczeń i myśli A.S. Makarenki we współczesnej pedagogice*. «Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne» z. 6: 227–245.
- Zarzecki Leon. 2012. *Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie*. Jelenia Góra: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze.

REFERENCES

- Aromštam Marina Semenovna. 2012. *Kak dnevniki. Rasskazy učitel'nicy* [Like a diary. Stories of the teacher]. Moscow, Izdatel'stvo Kopasgid. (In Russian)
- Aromštam Marina Semenovna. Available at: <https://prodetlit.ru/index.php/> (Accessed 13 June 2021). (In Russian)
- Bybluk Marian. 2003. *Przemiany demokratyczne edukacji w Rosji*. Cracow, Oficyna Wydawnicza „Impuls”. (In Polish)
- Čelovek – individual'noe i složnoe sušestvo. Interv'û s Marinoy Aromštam, Provedennoe Afanasieŋ Mamedovym. Available at: https://www.labyrinth.ru/now/aromshtam-mamedov/?fbclid=IwAR2FhpnxVz8nrdFyT0h4t1KllkAZI_5gR2EPp5807ebwtQWwbZVZ-DZYIA (Accessed 20 January 2021). (In Russian)
- Frolov Anatolij Arkadevič. 2006. *A.S. Makarenko kak social'nyj pedagog-reformator* [A.S. Makarenko as a social educator reformer]. In: *A.S. Makarenko v SSSR, Rossii i mire: istoriografiâ osvoeniâ i razrabotki ego naslediâ (1939–2005 gg., kritičeskij analiz)* [A.S. Makarenko in USSR, Russia and the world: historiography of the development and development of its heritage (1939–2005, critical analysis)]. Ed. Frolov A.A. Nizhny Novgorod, Izdatel'stvo Volgo-Vâtskoj akademii gosudarstvennoj služby, pp. 9–31. (In Russian)
- Getmanec Mihail Fedoseevič, Getmanec Irina Olegovna. 2013. *A.S. Makarenko – pisatel'. Vzglâd s istoričeskoj distancii* [A.S. Makarenko – a writer. View from a historical distance]. In: *Stat'i o Makarenko pedagoge i pisatele*. Eds Getmanec M.F., Getmanec I.O. Kharkiv, Izdatel'stvo Majdan, pp. 5–16. (In Russian)
- Glikman Iosif Zalmanovič. 2016. *Glavnoe, čto ostavil Anton Makarenko v vekah* [The main thing that Anton Makarenko left for centuries]. “Social'naâ pedagogika” no 4–5, pp. 76–83. (In Russian)

- Grzybowski Romuald. 2018. *Moralność komunistyczna jako konstytutywny składnik osobowości nowego człowieka (homo sovieticus)*. "Pedagogika" no 2, Vol. XXVII, pp. 325–339. (In Polish)
- Heller Michał. 1988. *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*. Paris, Instytut Literacki. (In Polish)
- Hillig Gëtc. 1992. *Kak A.S. Makarenko otkryl sem'û [K istorii sozdanîa i vozdejstviâ Knigi dlâ roditelej, 1936-1939 gg.]* [As A.S. Makarenko opened a family [On the history of the creation and impact of the Book for Parents, 1936–1939]. "Cahiers du Monde russe et soviétique" no 1, Vol. XXXIII, pp. 83–105. (In Russian)
- Interv'û s Marinoj Aromštam*. Marina Aromštam otvečaeť na voprosy učastnikov festivalâ "Letnee čtenie-2013" [Interview with Marina Aromshtam. Marina Aromshtam answers questions from the participants of the Summer Reading-2013 festival]. Available at: <https://en.calameo.com/read/0025820037f861d173548> (Accessed 27 January 2021). (In Russian)
- Irhina Irina Vital'evna, Nikulina Tat'âna Vladimirovna. 2008. *Cennosti vospitatel'noj sistemy A.S. Makarenko* [The values of the educational system of A.S. Makarenko]. In: *Pedagogičeskoe nasledie A.S. Makarenko i sovremennost'*. Eds Isaev I.F., Šehovskaâ N.L. Belgrad, Belgu, pp. 47–49. (In Russian)
- Krivoručenko Vladimir Konstantinovič. 2011. *Moloděž', komsomol, obščestvo 30-h godov XX stoliâ: k probleme repressij v moloděžnoj srede* [Youth, Komsomol, society of the 30s of the XX century: towards the problem of repression in the youth environment]. Moscow, Moskovskij gumanitarnyj universitet. (In Russian)
- «Kul'tura gibnet, deti ne čitajut». *Pisatel' i pedagog Marina Aromštam – o mifah i bor'be za detskoe čtenie* ["Culture is dying, children are not reading." Writer and teacher Marina Aromshtam – about myths and the struggle for children's reading]. *Interv'û s Marinoj Aromštam, provedennoe Darej Šapalalovoj* [Interview with Marina Aromshtam by Daria Sapalova]. Available at: <https://www.pravmir.ru/kultura-gibnet-deti-ne-chitayut-pisatel-i-pedagog-marina-aromshtam-o-mifah-i-bor-be-za-detskoe-čtenie/> (Accessed 04 February 2021). (In Russian)
- Lemke Mihail Konstantinovič. 1923. *Političeskie processy v Rossii 1860-h gg.: po arhivnym dokumentam* [Political Processes in Russia in the 1860s: Based on Archival Documents]. Moscow, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Moscow. (In Russian)
- Makarenko Anton Semenovič. 2016. *Moâ sistema vospitaniâ. Pedagogičeskâ poema* [My parenting system. Pedagogical poem]. Moscow, Izdatel'stvo AST. (In Russian)
- Makarenko Anton Semenovič. *Lekcii o vospitanii detej* [Lectures on parenting]. Available at: http://az.lib.ru/m/makarenko_a_s/text_1937_lektzii_o_vosp_detey.html. (Accessed 18 January 2021) (A) (In Russian)
- Makarenko Anton Semenovič. *Vospitanie v sem'e i škole* [Education in the family and school]. Available at: http://az.lib.ru/m/makarenko_a_s/text_1939_vospitanie_v_semye.shtml (Accessed 03 March 2021). (B) (In Russian)
- Marina Aromštam: "My stranno odnosmisâ k detâm"* [Marina Aromshtam: "We treat children strangely"]. *Interv'û s Marinoj Aromštam, provedennoe Annoj Gruzdevoj* [Interview with Marina Aromshtam by Anna Gruzdieva]. Available at: <https://newsrab.ru/article/482177?fbclid=IwAR1fQqdcUmCSBEHcfwpAn0mlV04Qtr6Ju9jcR1Torho2pnxLLdza66rLwBw> (Accessed 03 March 2021). (In Russian)
- Marina Aromštam o knige "Kogda otdyhaût angely"* [Marina Aromshtam about the book "When Angels Rest"]. *Interv'û s Marinoj Aromštam, provedennoe Mariej Bolotovoj* [Interview with Marina Aromshtam by Maria Bolotova]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=syhRdmYcjKw> (Accessed 03 March 2021). (In Russian)
- Mazur Lyudmila. 2017. *Molodež' i revolûciâ: social'nyj oblik partijnoj molodeži Ekaterinburgskoj gubernii (1922–1924)* [Youth and revolution: the social image of the party youth of the Yekaterinburg province (1922–1924)]. "Quaestio Rossica" no 4, pp. 1009–1026. (In Russian)

- Mokrušina Ol'ga Anatol'evna. 2014. *Topos postsovetskoj školy v russkoj literature rubeža XX–XXI vekov* [Topos of the post-Soviet school in Russian literature at the turn of the XX–XXI years]. Perm. (In Russian)
- Muszyński Heliodor. 1971. *Wstęp do metodologii pedagogiki*. Warsaw, Wydawnictwo PWN. (In Polish)
- Namlinskaâ Oksana Olegovna. 2013. *Makarenko Anton Semenovič* [Makarenko Anton Semyonovich]. "Ėnciklopediâ gumanitarnyh nauk" no 1, pp. 287–289. (In Russian)
- Sobczak Jędrzej. 1980. *Niektóre przykłady wykorzystania doświadczeń i myśli A.S. Makarenki we współczesnej pedagogice*. "Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne" no 6, pp. 227–245. (In Polish)
- Vdovûk Vladimir Iosifovič, Rykov Sergej Leonidovič. 2001. *Gendernye issledovaniâ v pedagogike (obzor literatury)* [Gender Studies in Pedagogy (Literature Review)]. "Vysšee obrazovanie v Rossii" no 4, pp. 110–117. (In Russian)
- Zajcev Vladimir Sergeevič. 2018. *Vysšaâ pedagogika: Sistema vospitaniâ A.S. Makarenko* [Higher pedagogy: The system of education of A.S. Makarenko]. Chelyabinsk, Izdatel'stvo ZAO "Biblioteka A. Millera". (In Russian)
- Zalkind Aron Borisovič. 1929. *Pedologiâ v SSSR* [Pedology in the USSR]. Moscow, Rabotnik prosvešeniâ. (In Russian)
- Zarzecki Leon. 2012. *Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie*. Jelenia Góra, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze. (In Polish)

ROSYJSKI RUCH WOLNOŚCIOWY W XIX WIEKU W OGLĄDZIE LUDWIKA KULCZYCKIEGO

Piotr Koprowski

Uniwersytet Gdański, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3843-3640>

e-mail: piotr.koprowski@ug.edu.pl

Abstrakt: Ludwik Kulczycki (1866–1941) był polskim socjologiem, publicystą, działaczem socjalistycznym (w latach 1894–1910 członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej), w okresie II Rzeczypospolitej profesorem-wykładowcą w Szkole Nauk Politycznych i Wyższej Szkole Dziennikarskiej w Warszawie. Przedmiotem jego zainteresowań naukowych była w głównej mierze historia ruchów społecznych XIX w. oraz zagadnienia prawno-ustrojowe. W niniejszym artykule przybliżono poglądy i zapatrywania L. Kulczyckiego na rosyjski ruch wolnościowy w XIX w., zaprezentowane w dwuczęściowym dziele *Rewolucja rosyjska*, opublikowanym na początku XX stulecia (1909–1911). Za niezwykle ważne w tym kontekście uznano uwypuklenie zarówno tego, co dla socjologa stanowiło istotę rzeczonego ruchu (organizacje, działacze), jak i kryteriów, za pomocą których go systematyzował i oceniał. L. Kulczycki był zwolennikiem idei ewolucyjnego rozwoju społeczeństw oraz wprowadzania przeobrażeń w państwie. Znajomość przeszłości, działania cywilizacyjno-modernizacyjne podejmowane przez władzę państwową, a także istnienie i aktywność elit wyrażających potrzeby ogółu determinuje – w jego przekonaniu – postęp. Stąd też pozytywnie oceniał on wszelkie przejawy organizowania się inteligencji i szlachty rosyjskiej w imię walki o ideały wolnościowe, o zmiany na niwie prawno-ustrojowej (praca nad projektami konstytucji dla Rosji i postulat jej wprowadzenia w życie) oraz o uświadomienie niższych warstw społecznych. Rosyjski ruch wolnościowy w XIX w., obejmujący wiele wewnętrznie zróżnicowanych nurtów, został – co prawda – określony przez L. Kulczyckiego mianem ruchu rewolucyjnego, co jednak nie oznacza, że uczony był zwolennikiem radykalnych, rewolucyjnych rozwiązań. Socjolog starał się dowieść ciągłości tego ruchu zarówno pod względem ideowym, jak i poprzez osoby działające w poszczególnych okresach. Rewolucjonistów oceniał nie za przez pryzmat stopnia radykalizmu ich działań, lecz zaangażowania na rzecz wprowadzenia w Rosji novum w zakresie prawno-ustrojowym. Podejmowane przez niektórych działaczy akty terroru starał się,

przynajmniej w pewnym stopniu, usprawiedliwiać, podkreślając, że były m.in. przejawem samoobrony przy aresztowaniach, odwetu na szpiegach czy znienawidzonych przedstawicielach aparatu państwowego.

Słowa kluczowe: Rosja, ruch wolnościowy, działacze rewolucyjni, projekty konstytucji, Ludwik Kulczycki, *Rewolucja rosyjska*

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 16, 2021

THE RUSSIAN FREEDOM MOVEMENT IN THE 19TH CENTURY AS VIEWED BY LUDWIK KULCZYCKI

Piotr Koprowski

University of Gdańsk, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3843-3640>

e-mail: piotr.koprowski@ug.edu.pl

Abstract: Ludwik Kulczycki (1866–1941) was a Polish sociologist, journalist, socialist activist (in 1894–1910 a member of the Polish Socialist Party), and during the Second Polish Republic, a professor and lecturer at the School of Political Sciences and the College of Journalism in Warsaw. His scholarly interests focused mainly on the history of 19th century social movements and legal and political issues. This article presents Kulczycki's views on the Russian freedom movement in the 19th century, presented in the two-part work *The Russian Revolution*, published in the early 20th century (1909–1911). In this context, it was considered extremely important to emphasize both what was for him the essence of the said movement (organizations, activists) and the criteria he used to systematize and assess it. Kulczycki was a supporter of the idea of evolutionary development of societies and transformation of the state. In his opinion, knowledge of the past, civilization and modernization activities undertaken by the state authorities, as well as the existence and activity of elites expressing the needs of the general public determine progress. Hence, he positively assessed all of Russian intelligentsia and nobility's organised efforts in the name of the struggle for the ideals of freedom, for changes in the legal and political system (work on draft constitution for Russia and the postulate of its implementation) and for making the lower social strata aware of the issues. Although the Russian freedom movement in the 19th century, embracing many internally diversified currents, was described by Kulczycki as revolutionary, this does not mean that the scholar was a supporter of radical, revolutionary solutions. The sociologist tried to prove the continuity of this movement both ideologically

and through people's activity in particular periods. He assessed the revolutionaries not according to the degree of radicalism of their actions, but from the point of view of their commitment to introducing a novelty in Russia in the legal and systemic sphere. He tried to justify, at least to some extent, the acts of terror committed by some activists, stressing that there were, among other things, an act of self-defence against arrests and a form of retaliation against spies or hated representatives of the state apparatus.

Keywords: Russia, the freedom movement, revolutionary activists, draft constitution, Ludwik Kulczycki, *The Russian Revolution*

Ludwik Kulczycki (1866–1941) był polskim socjologiem, publicystą, działaczem socjalistycznym (w latach 1894 – ok. 1910 członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej), w okresie II Rzeczypospolitej profesorem – wykładowcą w Szkole Nauk Politycznych i Wyższej Szkole Dziennikarskiej w Warszawie. Przedmiot jego zainteresowań naukowych to w głównej mierze historia ruchów społecznych XIX wieku oraz zagadnienia prawno-ustrojowe. Celem piszącego te słowa jest przybliżenie poglądów i zapatrywań L. Kulczyckiego na rosyjski ruch wolnościowy w XIX stuleciu, zaprezentowanych w dwuczęściowym dziele *Rewolucja rosyjska*, opublikowanym na początku XX wieku (1909–1911). Niezwykle ważne w tym kontekście jest uwypuklenie zarówno tego, co dla socjologa stanowiło istotę rzeczoności ruchu (organizacje, działacze), jak i kryteriów, za pomocą których go systematyzował i oceniał.

W *Rewolucji rosyjskiej* pojawia się problem konieczności w dziejach, ale zostaje on zaledwie zarysowany. Zdaniem L. Kulczyckiego w życiu społeczeństw nie ma czynników, które można by z góry uznać za konieczne. Konieczność zaś mających miejsce faktów wynika z tego, że się wydarzyły jako konieczne następstwo szeregu przyczyn. Koniecznością było także powstanie ruchu wolnościowego w Rosji: „Ruch wolnościowy w Rosji napotkał na takie przeszkody jak nigdzie na Zachodzie; musiał w niej jednak powstać i rozwijać się z taką samą koniecznością jak tam, gdyż wynikał z tych samych źródeł” [Kulczycki 1909, 46]. Autor dodał, iż ów ruch wolnościowy miał charakter spiskowy. Nie powinno to dziwić zważywszy na wymowny fakt: „historia dowodzi, że w pewnych okresach rozwoju społeczeństw spiski są zjawiskiem powszechnym, a więc koniecznym objawem życia zbiorowego” [Kulczycki 1909, 86].

L. Kulczycki dostrzegał różne przejawy postępu w państwie carów. O ile do niedawna postępowi w opanowywaniu sił przyrody towarzyszył rosnący ucisk społeczny, o tyle teraz (tj. na przełomie XIX i XX wieku), jego zdaniem, nadszedł już czas, by znacznie poszerzył się krąg osób korzystających z dobrodziejstw

dokonujących się przemian cywilizacyjnych. W Rosji określone przeobrażenia społeczno-mentalnościowe, zapoczątkowane w czasach panowania Katarzyny II, nabrały tempa w XIX stuleciu. Sukcesywnie ulegało poprawie położenie rosyjskich chłopów, którzy w następstwie reformy uwłaszczeniowej zaczęli uwalniać się od władzy panów feudalnych i rozluźniać krępujące ich więzy gminne. Podmiotowość społeczno-prawną zaczęli zdobywać robotnicy. Wiązało się to m.in. z powstaniem i rozwojem prawodawstwa fabrycznego, ograniczaniem kontaktów ze wsią, organizowaniem się w sferze zawodowej, rozwojem własnej świadomości, odrębnej od świadomości chłopów i inteligencji¹. Zmieniał się również światopogląd tej ostatniej. Rosyjska inteligencja, odchodząc od rdzennych rosyjskich wartości i postaw, coraz bardziej orientowała się w kierunku wzorca zachodnioeuropejskiego². „Zerwawszy z tradycyjną rodzimą ideologią, nie mającą na ogół nic w sobie pociągającego, skłonna była przez to do przejmowania się najsakrajniejszymi ideami zachodnio-europejskimi” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 544].

Dzięki tego rodzaju postawie inteligencji rosyjscy stali się organizatorami wolnościowego ruchu antyabsolutystycznego w swojej ojczyźnie. Twórczo przekształcając idee i doświadczenia Zachodu, dostosowywali je – w przeświadczeniu L. Kulczyckiego – do rodzimych realiów, a następnie z uporem walczyli o ich realizację. Łączyło się to m.in. z faktem ich odchodzenia od religii i przechodzenia na pozycje wolnomyślicielskie. Socjolog wskazywał, iż dekabryści byli – co prawda – osobami wierzącymi, ale deistami, a Aleksander Hercen, Wisarion Bieliński, Tymoteusz Granowski zostali przezeń określani jako „wolnomyślni” [por. Koprowski 2009, 35–37]. Z kolei spośród rewolucjonistów, członków Narodnej Woli³ przygotowujących zamach na cara Aleksandra II w 1881 roku, przed wykonaniem wyroku śmierci przez powieszenie, Andrzej Żelabow i Zofia

¹ Znaczna część historyków zajmujących się inteligencją rosyjską uważa, że precyzyjne zdefiniowanie tego, kim ona była, co ją konstituowało nastrocza wiele trudności, z upływem lat zmieniały się bowiem na gruncie rosyjskim konotacje społeczne, polityczne, a nawet kulturalne tej grupy. W szerokim, obiektywnym sensie termin „inteligencja rosyjska” odnosi się do grupy ludzi wykształconych, którzy zajmują wpływową pozycję publiczną, często powiązaną z wykonywanym zawodem, zaś w wąskim, subiektywnym znaczeniu tego terminu inteligencji w Rosji to nie tylko ludzie wykształceni, uczestniczący w życiu społecznym, lecz także przede wszystkim ci, którzy hołdowali określonemu poglądom filozoficznym, politycznym, społecznym, protestowali przeciwko całemu politycznemu, społecznemu i ekonomicznemu systemowi carskiego absolutyzmu oraz byli gotowi do czynnego udziału w jego obalaniu [Pipes 1990, 248].

² Inspiracje, ideały i formy organizacyjne wielu ruchów w Rosji pochodziły z Europy Zachodniej [Styczyński 1992, 255–256].

³ Wola Ludu (Народная воля) – organizacja rewolucjonistów rosyjskich, powstała koło Lipiecka nad Woroneżem we wrześniu 1879 r. w wyniku rozłamu organizacji Ziemia i Wola. W języku rosyjskim słowo „воля” oznacza zarówno wolę, jak i całkowitą wolność, dlatego nie-

Perowska „odrzucili pociechę religijną”, Mikołaj Rysakow wypowiedział się, natomiast Mikołaj Kibalczyc przyjął – co prawda – popa, ale „tylko w celu przeprowadzenia z nim dysputy” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 436].

L. Kulczycki zwrócił uwagę również na dokonujące się w Rosji od schyłku lat 50. XIX wieku zmiany w zakresie stosunków rodzinnych oraz w sferze obyczajowo-moralnej. Wskazywał, że młodzież buntowała się przeciwko władzy rodzicielskiej. Część dziewcząt zawierała fikcyjne małżeństwa, by w ten sposób zyskać większą swobodę. Zdobywała popularność wolna miłość: „Chęć życia, pragnienie swobodnego oddania się popędom, uczuciom, zwłaszcza miłości, były tak silne, że przewyciężały różne przeszkody” [Kulczycki 1909, 314]. Coraz częściej dochodziło też do zrywania związków małżeńskich zarówno ze względu na różnice światopoglądowe między małżonkami, jak i zmianę uczuć. Wśród tych, stawiających na nową obyczajowość, młodych ludzi zrodziły się, zdaniem autora *Rewolucji rosyjskiej*, szczególne uwrażliwienie na panujące wokół zło i niesprawiedliwość, a także potrzeba zdecydowanego przeciwdziałania im, połączona z gotowością do poświęcenia własnego szczęścia osobistego, a nawet życia.

W życiu społeczeństwa rosyjskiego odzwierciedlał się – w przekonaniu uczonego – zorientowany na świadome działania czynnik rządowy i czynnik niezależny od sfery oficjalnej. Do czasów Katarzyny II dominował pierwszy z wymienionych czynników. „Jednakże już za jej panowania ruch społeczny wyprzedził inicjatywę rządu” [Kulczycki 1909, 243]. Zarówno w życiu społecznym Rosji, jak i w rosyjskim ruchu wolnościowym L. Kulczycki dostrzegał obecność sił świadomych i sił żywiołowych. Ruch wolnościowy wśród rosyjskiej inteligencji stanowił „łożysko” świadome, zaś ruch masowy wśród „warstw ludowych” – żywiołowe. Wraz z upływem czasu „łożyska” te zaczęły się łączyć ze sobą. Działo się tak w następstwie przenikania czynnika świadomego do sfery żywiołowej, na drodze uświadomienia mas. Socjolog zwrócił w tym kontekście uwagę m.in. na pozytywne skutki działalności agitacyjno-propagandowej Narodnej Woli wśród robotników [Kulczycki, cz. 2, 1911, 549–552].

Kolejnym problemem frapującym badacza były relacje między ideą a rzeczywistością w kontekście działalności rewolucjonistów rosyjskich. Uważał on, że idee mogą wyprzedzać realne życie. Uzasadnienie dla swego stanowiska znalazł w historii rosyjskiego ruchu wolnościowego. Z chwilą pojawienia się w obrębie tegoż ruchu myśli krytycznej, powstał rozdźwięk między ową myślą a realiami społeczno-politycznymi. Rozdźwięk ten nasilił się zwłaszcza w okresie rządów

którzy badacze tłumaczą nazwę organizacji także jako Wolność Ludu. Richard Pipes podkreśla jednak, iż „współczesne świadectwa dowodzą, że nazwa organizacji miała wyrażać ideę woli ludu” [Pipes 2011, 142].

Mikołaja I, przypadających na lata 1825–1855, kiedy w realiach silnego absolutyzmu wielu zwolenników zdobywały ideały socjalizmu utopijnego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 544]. Zdaniem L. Kulczyckiego, taki stan rzeczy nie byłby możliwy w przypadku, gdyby myśl, idea miała źródło jedynie w poprzedzającym ją życiu społecznym. Idee „krążą” jednak jako niezależne struktury, nawzajem się przenikają i „żywią”. Wymownym dowodem na to jest – w opinii socjologa – fakt przenikania do XIX-wiecznej Rosji i silnego oddziaływania zachodnich prądów umysłowych.

Idee zachodnioeuropejskie były przez Rosjan przyswajane, modyfikowane i wyzyskiwane w projektach zmian w państwie carów. Powodzenie na rosyjskim gruncie m.in. dzieł Georga Wilhelma Friedricha Hegla, Karola Darwina, Johna Stuarta Milla, Augusta Comte’a „nie dowodzi (...) ślepego naśladownictwa ze strony inteligencji rosyjskiej. Teorie tych wielkich uczonych były tylko punktem wyjścia rozmowań pisarzy i publicystów, których idee komentowano z dużą dozą samodzielności i przystosowano do potrzeb własnego społeczeństwa” [Kulczycki 1909, 294; Walicki 1973].

Warto podkreślić, że L. Kulczycki nie był zwolennikiem teorii wskazujących na fakt zdeterminowania działań i poglądów człowieka przez jego otoczenie. Uwypuklał w głównej mierze sprawczą rolę rodzących się w ludzkim umyśle idei. „Człowiek, obdarzony świadomością staje się (...) przyczyną innych zjawisk” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 69].

Żywiotowe czynniki przemian same nie mogą być – w przeświadczeniu autora *Rewolucji rosyjskiej* – motorem postępu. Niezbędny jest również udział czynnika świadomego. W związku z tym L. Kulczycki stał na stanowisku, że „gdyby nawet udało się (w XIX wieku) rewolucjonistom wywołać wielkie bunty chłopskie, które ogarnęłyby całą Rosję, to i one nie mogłyby (...) zaprowadzić głębokich zmian w społeczno-politycznym ustroju państwowym” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 177]. Socjolog uważał tego rodzaju wystąpienia za bezcelowe ze względu na ich żywiotowość, w obrębie której nie ma pierwiastka świadomości. Nowe ideały – ideały sprawiedliwości społecznej muszą – w jego przekonaniu – w pierwszej kolejności zwyciężyć w umyśle ludu.

Nie można również nie zwrócić uwagi na rolę świadomości ujawniającej się jako tzw. twórcza myśl prawna. Dzięki tej ostatniej możliwe jest dynamizowanie przemian społeczno-gospodarczych. L. Kulczycki podaje przykład reformy uwłaszczeniowej z 1861 roku, która, jego zdaniem, m.in. przyspieszyła rozpad rosyjskiej wspólnoty gminnej, torując drogę kapitalizmowi. Jednak owa „twórcza myśl prawna” może również wpływać hamująco na niektóre procesy. Przykładowo: ministrowie cara Aleksandra III, chcąc przeszkodzić połączeniu się ruchu

inteligenckiego z ruchem robotniczym bądź je opóźnić, wpadli na pomysł stworzenia w Rosji prawodawstwa fabrycznego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 503].

L. Kulczycki ponadto poświęcił uwagę wpływowi jednostki na przemiany w państwie carów. Nie skoncentrował się jedynie na zjawisku indywidualnego geniuszu, dostrzegał również rolę jednostki przeciętnej, „podniesionej” do wyższego statusu społecznego przez aparat państwowy i jednostki obdarzonej władzą. W obydwu wypadkach rola ta jawiła się mu jako doniosła. Niezbędne dla istnienia i rozwoju ruchu wolnościowego w Rosji były, według niego, osoby „z rozległym umysłem politycznym, głęboką wiedzą społeczną, obdarzone inicjatywą (...) i zdolnościami organizacyjnymi” [Kulczycki 1909, 417].

Jednostki sprawujące władzę przez sam fakt skupienia w swych rękach możliwości szerszego działania znacząco wpływają na bieg wypadków. „Utarty frazes – podkreślał L. Kulczycki – że jednostki zajmujące najwyższe stanowiska nie mają samodzielnego znaczenia i są tylko wyrazem dążeń panujących warstw społecznych, nie wytrzymuje krytyki” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 420–421]. Na poparcie powyższego poglądu uczony podał szereg przykładów z historii Rosji. Wskazał, że za panowania pierwszych Romanowów „znaczenie Kościoła prawosławnego znacznie się wzmogło, a to z powodu osłabienia władzy carskiej” [Kulczycki 1909, 36], podczas gdy w XIX wieku szeroki zakres władzy panującego kontrastował z mniejszymi wpływami Cerkwi [por. Opacki 1994, 92–103]. Analizując z kolei fenomen cara Pawła I, skonstatował: „Nikt nie był pewien, czy fantazja tego monarchy w ten albo inny sposób nie zaciąży na jego życiu” [Kulczycki 1909, 71; por. Ejdelman 1990, 93–114, 338–347].

Analizując rosyjski ruch wolnościowy w XIX stuleciu, programy różnych grup i osób autor *Rewolucji rosyjskiej* preferował – jako socjalista – wizje i elementy wpisujące się w obręb przekonań i rozwiązań socjalistycznych. Przedstawiając poglądy ideologa ruchu narodnickiego Piotra Ławrowa, pisał:

Socjalizm zaprowadzi w sferze ekonomicznej jeden poziom dobrobytu wszystkich, w sferze umysłowej pewne minimum wykształcenia, które zapewne będzie wyższe od poziomu obecnego średniego wykształcenia. Ten ogólny poziom dobrobytu oraz minimum wykształcenia nie przeszkodzi bynajmniej, przeciwnie, godzić się będzie z jak największą różnorodnością w rozwoju umysłowym członków społeczeństwa socjalistycznego, dopuszczając wszelkie możliwe kombinacje w dziedzinie filozoficznej, naukowej, artystycznej oraz życia praktycznego [Kulczycki, cz. 2, 1911, 206–207].

Z kolei charakteryzując przekonania narodnika-spiskowca Piotra Tkaczowa socjolog podkreślił: „Władza nie jest, jak to twierdzą anarchiści, przyczyną istnienia zła społecznego, tylko jego nieuniknionym skutkiem” i „póki istnieje jaka-

kolwiek forma nierówności – musi istnieć władza” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 217]. Władza – i to silna – niezbędna jest w kontekście rozwoju przemysłowego kraju. „Wielka produkcja, jak i inne potrzeby współczesnej (tj. XIX-wiecznej) cywilizacji wymagają silnej, stałej władzy państwowej” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 84].

L. Kulczyckiego wizja ustroju socjalistycznego zakładała ewolucyjność określonych przemian i przeobrażeń. Na radykalizm, szybkość i gwałtowność tych ostatnich nie byli, jego zdaniem, gotowi również Rosjanie w XIX stuleciu. Zaważył na tym przede wszystkim niski poziom ich rozwoju cywilizacyjnego i świadomości społecznej. „Naród rosyjski nie mógł przeskoczyć wprost od ówczesnego stanu niskiej kultury i takiegoż poziomu uświadomienia do ustroju społecznego opartego na powszechnej solidarności” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 177]. Nie bez znaczenia był też fakt uległości społeczeństwa rosyjskiego wobec władzy carskiej, determinujący jego niechęć do nowych idei politycznych i ich oddziaływanie społeczne: „społeczeństwo rosyjskie nieprzyzwyczajone do jawnych walk wewnętrznych i uległe od wieków rządowi, przeraziło się starć narodowych, polityczno-społecznych, wobec których się znalazło po 1861 – i uległo reakcji” [Kulczycki 1909, 462]. Widoczne od chwili uwłaszczenia chłopów postępujące uprzemysłowienie wiedzy – w przeświadczeniu L. Kulczyckiego – Rosję do kapitalizmu, który jest nie do ominięcia na drodze tego kraju do socjalizmu⁴.

W ujęciu autora *Rewolucji rosyjskiej* historia Rosji do panowania Aleksandra I jest w istocie historią procesu kształtowania się w tym państwie absolutyzmu. Ukształtowanie się, a następnie umocnienie się i rozwój absolutyzmu było niezwykle ważnym czynnikiem konstytuującym zarówno państwo carów, jak i wywierającym wpływ na specyfikę społeczeństwa rosyjskiego. To ostatnie, myśląc o wprowadzeniu różnych zmian i przeobrażeń, nie mogło zapominać o tym, że nawet w drugiej połowie XIX wieku, za rządów Aleksandra II i Aleksandra III, „stanowisko monarchy jest decydujące” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 422].

W Rosji, zdaniem uczonego, „rozwój państwowości (...) postępował szybciej od rozwoju społeczeństwa, dlatego też rząd, będący jej wyrazem, zapanował nad różnymi grupami społecznymi, pozbawiając je samodzielności politycznej” [Kulczycki 1909, 277]. Manipulując owymi grupami, władze nie mogły mieć

⁴ Termin „socjalizm” i jego przeciwieństwo – „kapitalizm”, były pospolitymi określeniami paryskiej ulicy w pierwszej połowie XIX w., a Karol Marks w latach 30.–40. XIX stulecia wprowadził je jako zapożyczenia do obiegu powszechnego. Należy pamiętać o tym, że pierwszy termin (kapitalizm) został wymyślony „po niewczasie”, ponieważ w ujęciu historycznym tworzył się on sukcesywnie od XVI w., tworząc instytucje społeczne i gospodarcze konstytuujące spójny system. „Socjalizm” był natomiast pojmowany jako przeciwieństwo „kapitalizmu”, używanego jako pejoratywny epitet, jako przeciwieństwo nowego, idealnego społeczeństwa, które jeszcze nie istniało [Malia 1986].

w nich trwałego oparcia. Rosyjski absolutyzm nie czerpał swej siły z mobilności i postępowości społeczeństwa (społeczeństwo jako całość nie było ani mobilne, ani postępowe), lecz z zewnętrznej potęgi państwa. W opinii L. Kulczyckiego rząd niekiedy podejmował – co prawda – działania na korzyść niektórych warstw społecznych (przykładowo: wprowadził ziemstwa z pożytkiem dla szlachty), miały one jednak przede wszystkim charakter ustępstw taktycznych, mających być tamą dla poważniejszych aspiracji społecznych. W związku z powyższym socjolog wyraził pogląd, że wszystkie grupy społeczne w Rosji (łącznie z arystokracją), niezależnie od dzielących je różnic, znajdowały się w takiej czy innej opozycji do rządowego absolutyzmu [por. Lincoln 1988].

Zdaniem L. Kulczyckiego znaczna część Rosjan, zwłaszcza spośród niższych warstw społecznych, to ludzie niesamodzielni, niepotrafiący krytycznie myśleć, nie lubiący ryzyka, niepewności, rezygnujący w obliczu perspektywy długiej, trudnej walki o określone cele z własnych pragnień i zamierzeń. Pomimo tego prowadzona wśród ludu agitacja owocuje pozytywnymi następstwami. „Niepodobna (...) przypuszczać, żeby ustne rozmowy i broszury nie wywołały chociaż u stosunkowo małej garstki bystrzejszych z natury włościan fermentu umysłowego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 176]. Ten ostatni był jednak w mniejszym lub większym stopniu tłumiony przez charakterystyczne dla Rosjan silne przywiązanie do funkcjonującego w obrębie absolutyzmu porządku państwowo-społecznego. Po zamachu na cara Aleksandra II w 1881 roku socjolog skonał:

(...) najliczniejsza zapewne część społeczeństwa, nie mająca ściśle określonych poglądów, przerażona była zamachem, widząc w nim akt zmierzający do dezorganizacji społeczeństwa, wiodący je na zgubną drogę niebezpiecznych wstrząśnień, zagrażający już nie tylko bytowi dynastii i państwa, lecz także rodziny, własności i religii [Kulczycki, cz. 2, 1911, 407].

L. Kulczycki, mimo iż nie był zwolennikiem absolutystycznego systemu rządów, nie opowiadał się za obaleniem ich w Rosji na drodze rewolucyjno-terrorystycznej. Wskazał, iż dla rosyjskich działaczy – rewolucjonistów, m.in. dla Piotra Tkaczowa, Sergiusza Krawczyńskiego, Wiery Zasulicz, terror pełnił rolę „dezorganizowania rządu”, „środka samoobrony (...) i (...) środka agitacji”, odwetu za „gwałt” państwa dokonywany wobec walczących z nim radykalnych nonkonformistów, narzędzia „zadającego cios jądro organizacji rządowej” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 225, 290, 295, 300].

Kwestię terroru w rosyjskim życiu społeczno-państwowym L. Kulczycki postrzegał w kategoriach procesu. Początkowym stadium tego ostatniego był radykalizm tekstów (broszur) propagandowych i artykułów prasowych, kolejnymi

zaś etapami stały się akty zbrojnego oporu stawianego przez rewolucjonistów przedstawicielom aparatu władzy oraz zamachy na szpiegów [Kulczycki, cz. 2, 1911, 185, 235, 241]. Za pierwszy w XIX-wiecznej Rosji akt stricte terrorystyczny uznał strzały Wiery Zasulicz oddane do generała Fiodora Trepowa w 1878 roku (poważnie ranny, przeżył). W. Zasulicz znalazła, zdaniem uczonego, bardzo szybko naśladowców, choć – jak podkreślił – wielu działaczy nie godziło się na taką formę walki o zmianę oblicza państwa carów. Większość członków Narodnej Woli akceptowała terror tylko w celu zabicia cara Aleksandra II, a kiedy udało się ów cel zrealizować, postawiła na rewolucję jako środek realizacji własnych ideałów [Kulczycki, cz. 2, 1911, 446].

„Ruch rewolucyjny owej doby, który – podkreślał L. Kulczycki – w roku 1878 i 1879 wszedł na drogę terroru, ożywił niezawodnie społeczeństwo” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 312]. Ożywił jednak społeczeństwo, jego zdaniem, w umiarkowanym stopniu, gdyż zasadniczo wierzyło ono w bezkrwawy postęp, za którego narzędzie uważało m.in. ziemstwa. Społeczeństwo obawiało się ponadto działań odwetowych ze strony państwa w zamian za poparcie czy życzliwość dla rewolucjonistów. Sfery rządowe w drugiej połowie XIX wieku cechowała przede wszystkim niechęć do afirmowania zbyt daleko idących postulatów zmian. „Chwilowo tylko, pod wpływem strachu, zdawały się chcieć poczynić pewne ustępstwa; skoro tylko jednak następowało jakieś takie uspokojenie – niechęć do wszelkich zmian brała górę” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 356]. Na terror zaś odpowiadały wprowadzeniem obostrzeń i ograniczeń.

Zdaniem socjologa po śmierci Aleksandra II, niezależnie od zdecydowanego, sprawnego poszukiwania zamachowców i surowego sądu nad nimi, przerażone koła dworskie rozpoczęły pertraktacje z rewolucjonistami:

Sam fakt tych pertraktacji dowodzi, że cesarz Aleksander III bynajmniej nie lekceważył sił rewolucyjnych; (...) wśród pewnej części sfer dworskich istniały dążności konstytucyjne, które przy sprzyjających okolicznościach, np. przy dalszym trwaniu akcji rewolucyjnej i opozycji w ziemstwach, mogłyby odegrać dużą rolę i przyczynić się do nadania bodaj umiarkowanej konstytucji [Kulczycki, cz. 2, 1911, 493].

L. Kulczycki stał na stanowisku, że rosyjscy rewolucjoniści drugiej połowy XIX wieku nie zdawali sobie sprawy z konieczności stawiania sobie – obok celów odległych – celów najbliższych (programu minimum) oraz podjęcia kwestii ekonomicznych. Niezbędność formułowania najbliższych celów wynikała – według niego – z tego, że w życiu społeczeństwa rosyjskiego niemożliwe są gwałtowne przeskoki społeczno-cywilizacyjne (jak np. ominięcie kapitalizmu w procesie

rozwoju). Odgórne zaś ustępstwa władz należy, niezależnie od ujawniającej się skądinąd opresyjności tychże władz, przyjąć i zaakceptować.

Ze wszech miar zasadna jest również walka o konstytucję. Rewolucjoniści tymczasem „nie rozumieli (...) jeszcze, że zdobycie konstytucji w Rosji jest niezbędne dla ruchu, że należy mieć tak zwany program minimum” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 232]. Wierzyli, że możliwe jest wprowadzenie od razu, bez etapów przejściowych, ustroju anarcho-socjalistycznego⁵. Wizje i pomysły odmienne od własnych postrzegali jako jednoznacznie szkodliwe – jako burżuazyjne albo tendencyjne [Kulczycki, cz. 2, 1911, 189].

Poprzestanie na sformułowaniu celów ostatecznych paraliżowało, zdaniem uczonego, rewolucjonistów, oznaczało niemożność podjęcia praktycznych działań dla realizacji ideałów przyszłości. „Należało prowadzić jakąś akcję i tu właśnie zjawia się trudność: jaka miała być ta akcja?” [Kulczycki 1909, 439]. Tylko nieliczni działacze, m.in. ci skupieni w Północnym Związku Robotników Rosyjskich⁶, nie poprzestali na wyznaczeniu sobie odległych celów, formułując również program na dziś [Kulczycki, cz. 2, 1911, 305–306].

Pozytywnym następstwem formułowania bliższych celów działalności rewolucyjnej jest, oprócz konsolidacji środowiska działaczy, zmniejszenie oporu, na jaki napotykają radykalne hasła w społeczeństwie. „Pewne ustępstwa (rewolucjonistów) w żądaniach na dziś (mogą pociągnąć) za sobą duże poparcie w narodzie” [Kulczycki 1909, 328].

L. Kulczycki był ponadto zwolennikiem nawiązania – w imię walki o konstytucyjną Rosję – współpracy przez rewolucjonistów z liberałami. Ubolewał nad tym, że działacze rewolucyjni nie byli zainteresowani tego rodzaju współpracą. Pozytywnie ocenił w tym kontekście rosyjskie środowisko liberalne, które – mimo iż niekiedy nie posiadało „odwagi obywatelskiej, ani rozumu politycznego”

⁵ Za anarchistów można uznać znaczną część socjalistów europejskich drugiej połowy XIX w., w tym Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, a później nawet Włodzimierza Lenina – wszyscy oni zgadzali się co do tego, że ustrój anarchistyczny jest ostatecznym celem i ideałem ruchu wyzwolenczego mas ludowych, ideałem – dodawano – bardzo odległym, który musi zostać poprzedzony przejściowym zastosowaniem metod dyktatorskich i wykorzystaniem instytucji państwowych do utrzymania władzy i urzeczywistnienia koniecznych reform. „Bynajmniej nie różnimy się z anarchistami co do tego, że zniesienie państwa powinno być celem” – mówił w 1917 r. W. Lenin. „Twierdźmy – kontynuował – że dla osiągnięcia tego celu konieczne jest czasowe wykorzystanie narzędzi, środków, metod władzy państwowej przeciw wyzyskiwaczom, podobnie jak do zniesienia klas konieczna jest przejściowa dyktatura klasy uciskanej” [Marks, Engels, Lenin 1984, 385].

⁶ Północny Związek Robotników Rosyjskich – narodnicka organizacja robotnicza, założona w 1878 r. w Petersburgu przez Wiktora Obnorskiego i Stefana Chafturina, skupiająca ok. 200 członków. W programie Związku podkreślono znaczenie klasy robotniczej w społeczeństwie, żądano swobód politycznych i likwidacji przywilejów stanowych. Związek prowadził również działalność propagandową i agitacyjną (tajna drukarnia), brał udział w strajkach.

– podejmowało próby porozumienia się z radykałami [Kulczycki, cz. 2, 1911, 54, 279–281]. Liberalne kręgi szlacheckie podejmowały różne inicjatywy i działania, które miały przyczynić się do zmiany oblicza państwa carów. Przejawem ich aktywności były rezolucje, adresy do cara czy też opracowanie i rozpowszechnienie przez Stowarzyszenie Związku Ziemskiego na początku lat 80. XIX wieku projektu konstytucji dla Rosji.

Rosyjski ruch rewolucyjny XIX stulecia był – w przeświadczeniu socjologa – „od samego początku polityczny i społeczny” [Kulczycki 1909, 472]. Jego reprezentanci w swoich poglądach politycznych kładli nacisk na konieczność walki o nową, demokratyczną Rosję. Kiedy radykałowie na krótko, w latach 70. odeszli, zdaniem socjologa, od politycznego wymiaru swojej działalności, „zaczęli ignorować parlamentaryzm oraz w ogóle sprawy prawno-państwowe, jako wyznawcy socjalizmu bezpieczeństwa i wierzyli, że Rosja od razu przejdzie do nowego, wyższego ustroju społecznego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 55]. Hołdowanie przez rewolucjonistów apolitycznej orientacji wolnościowej było – według autora *Rewolucji rosyjskiej* – ze wszech miar niewłaściwe, oznaczając bagatelizowanie czy wręcz negację tego, co „tu i teraz” w imię myślenia o przygotowaniu ostatecznego „przewrotu socjalnego”.

Rosyjscy rewolucjoniści nie przywiązywali, zdaniem L. Kulczyckiego, dostatecznej wagi również do działalności agitacyjno-propagandowej. Prowadzenie bądź nie akcji uświadamiającej wśród niższych warstw społecznych przez danych działaczy stanowiło dla uczonego ważne kryterium ich oceny. Podkreślał on: „Nie ulega wątpliwości, że gdyby (...) program reform (dekabrystów) był znany szerokim masom narodu, stałby się popularny. Niestety mało kto o nim wiedział” [Kulczycki 1909, 190]. O konieczności podjęcia popularyzacji idei rewolucyjnych wśród ludu zaczęto szerzej mówić w latach 60. i 70. Wówczas – według L. Kulczyckiego – w rosyjskim krajobrazie społecznym można było dostrzec jednostki, które „stosownie do okoliczności, w zakresie dostępnych sobie stosunków, prowadziły propagandę, agitację” [Kulczycki 1909, 352].

Mimo iż akcję propagandową zaczęto od początku lat 70. prowadzić na dosyć szeroką już skalę, obejmując nią zarówno miasta, jak i wsie, to trwalsze efekty przyniosła ona, zdaniem socjologa, tylko w Petersburgu i Odessie. Działania prowadzone w innych miejscowościach, generalnie krótkotrwałe, zostawiły jedynie pewne ślady w świadomości niższych warstw społeczeństwa [Kulczycki, cz. 2, 1911, 176].

L. Kulczycki podkreślił, że powstała w 1876 roku druga Ziemia i Wola⁷, nauczona doświadczeniem „wędrowki w lud” w 1874 roku, zrezygnowała z przelotnej agitacji wędrujących działaczy jako nieefektywnej. Propagandziści zaczęli przeto osiedlać się na wsi, podejmując pracę jako nauczyciele, rzemieślnicy, felczerzy itp. Zakładano również kolonie rewolucyjne, ale żadna spośród tego typu kolonii nie przetrwała dłużej niż rok [Kulczycki, cz. 2, 1911, 239].

Działalność agitacyjną prowadziła również Narodna Wola, niestety – w przeświadczeniu badacza – postrzegana jako organizacja wyłącznie terrorystyczna. Jej członkowie działali m.in. wśród robotników petersburskich i moskiewskich. „Oczywiście – dodawał uczony – Narodnowolcy nie prowadzili takiej agitacji masowej wśród robotników, jak później socjaldemokraci. Wynikało to jednak nie z tego, że terror pochłaniał zbyt wiele ich sił, lecz nie zajmowali się na ogół codzienną walką ekonomiczną robotników z kapitalistami” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 369].

Najważniejszym wyznacznikiem specyfiki i istoty danego nurtu rewolucyjnego był dla L. Kulczyckiego nie stopień zaangażowania w działalność agitacyjną, lecz stosunek do zmian i przeobrażeń o charakterze konstytucyjnym. Ci rosyjscy działacze rewolucyjny, którzy negowali konieczność zabiegania o konstytucję dla Rosji nie budzili sympatii uczonego, nie zostali przez niego pozytywnie ocenieni, niezależnie od innych ich dokonań. Analizując działania P. Tkaczowa⁸, autor *Rewolucji rosyjskiej* stwierdził m.in., że „nie stawiał (...) za cel bliższy zdobycia konstytucji, choćby najdemokratyczniejszej, lecz całkowite opanowanie aparatu państwowego. W tym tkwi właśnie jeden z jego zasadniczych błędów” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 226].

Szczególne zainteresowanie L. Kulczyckiego budziły pojawiające się w niektórych odłamach XIX-wiecznego rewolucyjnego ruchu rosyjskiego projekty konstytucji. Socjolog charakteryzował te ostatnie i prezentował własne zdanie na ich temat. Relacjonując centralistyczne poglądy dekabrysty Pawła Pestla i jego krytykę

⁷ Ziemia i Wolność (Земля и Воля) – rewolucyjna organizacja konspiracyjna działająca w Rosji w latach 1861–1864 oraz 1876–1879. Powstała z inicjatywy Aleksandra Hercena i Mikołaja Czernyszewskiego. Jej celem było wprowadzenie socjalizmu poprzez chłopską rewolucję. Zniesienie w 1861 r. prawa pańszczyźnianego przez Aleksandra II zniweczyło plany wywołania powstania chłopskiego. W efekcie z organizacji wystąpili członkowie o bardziej umiarkowanych poglądach, wierzący w powodzenie reform carskich. Organizacja została reaktywowana w 1876 r. przez Aleksandra Michałowa, Grzegorza Plechanowa i Dymitra Lizogrubę. Miała konspiracyjny charakter i liczyła ok. 200 członków. Za główne cele uznano przekazanie całej ziemi w ręce chłopstwa, wprowadzenie wolności wyznania oraz przyznanie prawa narodom do samookreślenia się. Cele te miały być realizowane za pomocą propagandy i agitacji wśród chłopów. Dopuszczano przeprowadzanie akcji terrorystycznych skierowanych przeciwko urzędnikom carskim.

⁸ P. Tkaczow jest postrzegany jako ideowy prekursor bolszewizmu, poprzednik W. Lenina [Bierdiajew 2005, 52].

ustroju federacyjnego⁹, wskazała, że podobne argumenty, co autor *Prawdy ruskiej*, przeciw federalizmowi podnoszą jego krytycy na przełomie XIX i XX stulecia. Z owymi krytykami zaś L. Kulczycki się nie zgadzał [Kulczycki 1909, 146–148, 161–162]. Podkreślił, że „Rosja, tak wielka i różnorodna, potrzebuje większego zakresu samodzielności swych poszczególnych części” [Kulczycki 1909, 173].

Uczony odniósł się ponadto do innych kwestii polityczno-społecznych, akcentowanych przez działaczy rewolucyjnych. Wskazywał, że żaden rząd, w tym i rząd rewolucyjny, nie może pozostawać bez kontroli. W związku z tym m.in. poddał krytyce poglądy P. Pestla, mówiące o konieczności ograniczenia wolności politycznej po zmianie – w wyniku przewrotu – władzy w Rosji. Autor *Prawdy ruskiej* nie rozumiał, że w najlepiej obmyślanych instytucjach okazać się mogą pewne wady, wymagające poprawy i że każdy rząd sam przez się jest niechętny i niezdolny do uznania własnych błędów, skutkiem czego trzeba zawsze pozostawić społeczeństwu jak największą swobodę działania, tworzenia związków, występowania z inicjatywami reform itp. [Kulczycki 1909, 147].

Lucjan Kulczycki opowiadał się za ograniczeniem niektórych prerogatyw państwa w imię poszerzenia zakresu swobody działań społeczeństwa. W związku z tym przychylnie oceniał m.in. naznaczone pewnym liberalizmem działania Michała Łoris-Mielikowa (w latach 1880–1881 minister spraw wewnętrznych Rosji), które „były krokiem naprzód, zwalniały bowiem, chociaż w pewnym tylko stopniu, pedantyczną i despotyczną kontrolę administracji nad społeczeństwem” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 353].

Niezwykle życzliwie L. Kulczycki odniósł się do projektu konstytucji, opracowanego w 1881 roku przez Stowarzyszenie Związku Ziemskiego. Główne założenia autorów tej ustawy były bowiem zbieżne z jego zapatrywaniami na rozwiązania prawno-ustrojowe, uwypuklając postulaty takie jak: autonomia prowincji, osobna izba parlamentu dla delegatów prowincji, szeroka kontrola rządu przez parlament, sądowa kontrola konstytucyjności ustaw. Na początku XX wieku autor *Rewolucji rosyjskiej* skonstatował: „Konstytucja, proponowana przez ówczesnych ziemców postępowych posiadała duże zalety i dziś jeszcze mogłaby być dla Rosji pożyteczna” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 432].

Zmiany i przeobrażenia o charakterze prawno-ustrojowym w Rosji byłyby – w przekonaniu L. Kulczyckiego – korzystne dla wszystkich warstw społecznych,

⁹ Według projektu P. Pestla Rosja miała się przeobrazić w zunifikowaną, scentralizowaną republikę demokratyczną, w której nie byłoby miejsca dla żadnych przywilejów wynikających z urodzenia, rangi czy posiadanego majątku. W państwie tym nie byłoby poddaństwa i różnic klasowych, a każdy obywatel miał otrzymać wystarczającą ilość ziemi, by wyżywić siebie i swoją rodzinę.

niezależnie od stopnia ich świadomości społecznej i rewolucyjności. Poziom tej ostatniej był, zdaniem socjologa, znacznie wyższy wśród robotników niż wśród chłopów. „Proletariat fabryczny jest daleko wrażliwszy, rewolucyjniejszy i podatniejszy w ogóle do akcji polityczno-społecznej, aniżeli lud wiejski” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 33]. Odcinający się od wiejskich korzeni, różnicujący się wewnątrznie robotnicy z determinacją i zapałem angażowali się w walkę polityczno-socjalną. „Walki i bunt robotników fabrycznych były o wiele dłuższe, zaciętsze i energiczniejsze, aniżeli analogiczne objawy niezadowolenia wśród włościan” [Kulczycki 1909, 80]. Ponadto – według autora *Rewolucji rosyjskiej* – bardziej uświadomieni robotnicy „mniej lgnęli (...) do anarchizmu, aniżeli inteligenci, prawdopodobnie dlatego, że mieli od nich więcej zmysłu praktyczno-życiowego” [Kulczycki, cz. 2, 1911, 163–164].

Niezależnie od sympatii, którą L. Kulczycki darzył robotników, za najbardziej świadomy biegun rosyjskiego ruchu rewolucyjnego w XIX wieku uważał on inteligencję i postępową szlachtę. Inteligencji i szlachcie przypisywał decydującą, sprawczą rolę w przemianach politycznych i społecznych. Jednak doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że znaczna część świadomych działaczy inteligentko-szlacheckich miała znikome wpływy w społeczeństwie (np. dekabryści czy „kółka” doby mikołajowskiej).

Uczony był zwolennikiem idei ewolucyjnego rozwoju społeczeństw oraz wprowadzania przeobrażeń w państwie. Znajomość przeszłości, działania cywilizacyjno-modernizacyjne podejmowane przez władzę państwową, a także istnienie i aktywność elit wyrażających potrzeby ogółu determinuje – w jego przekonaniu – postęp. Stąd też pozytywnie oceniał on wszelkie przejawy organizowania się inteligencji i szlachty rosyjskiej w imię walki o ideały wolnościowe, o zmiany na niwie prawno-ustrojowej (praca nad projektami konstytucji dla Rosji i postulat jej wprowadzenia w życie) oraz o uświadomienie niższych warstw społecznych. Autor *Rewolucji rosyjskiej* podkreślał, że „doborowa mniejszość z warstw uprzywilejowanych musi popracować nad ludem, (...) wciągnąć (...) lud do akcji, pozyskawszy jego zaufanie” [Kulczycki 1909, 367].

Rosyjski ruch wolnościowy w XIX wieku, obejmujący wiele wewnątrznie zróżnicowanych nurtów, został – co prawda – określony przez L. Kulczyckiego mianem ruchu rewolucyjnego, co jednak nie oznacza, że był on zwolennikiem radykalnych, rewolucyjnych rozwiązań. Socjolog starał się dowieść ciągłości tego ruchu zarówno pod względem ideowym, jak i poprzez osoby działające w poszczególnych okresach. Rewolucjonistów oceniał nie przez pryzmat stopnia radykalizmu ich działań, lecz zaangażowania na rzecz wprowadzenia w Rosji novum w zakresie prawno-ustrojowym. Podejmowane przez niektórych działaczy akty

terroru starał się, przynajmniej w pewnym stopniu, usprawiedliwić, podkreślając, że były m.in. przejawem samoobrony przy aresztowaniach, odwetu na szpiegach czy znieawidzonych przedstawicielach aparatu państwowego.

BIBLIOGRAFIA

- Bierdiajew Mikołaj. 2005. *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*. Tłum. Paprocki H. Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Ejdelman Natan. 1990. *Pawel I czyli śmierć tyrana*. Przeł. Śliwowsky W. i R. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Koprowski Piotr. 2009. *Pozytywista, ale jaki? Światopogląd Iwana Turgieniewa w latach 1848–1883*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kulczycki Ludwik. 1909. *Rewolucja rosyjska. Od dekabrystów do wędrówki w lud 1825–1870*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego.
- Kulczycki Ludwik. 1911. *Rewolucja rosyjska. Od wędrówki w lud do upadku „Narodnej Woli” 1870–1886. Cz. II*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego.
- Lincoln William Bruce. 1988. *Mikołaj I*. Tłum. Krzeczowski H. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Malia Martin. 1986. *Lekcja rewolucji rosyjskiej*. Przeł. Doroń W. Kraków: Wszechnica Społeczno-Polityczna.
- Marks Karol, Engels Fryderyk, Lenin Włodzimierz. 1984. *O anarchizmie i anarchosyndykalizmie. Wybór*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Opacki Zbigniew. 1994. „Bóg zawłaszczony”. *Prawosławie w ideologii i polityce państwa rosyjskiego w XIX wieku*. W: *Naród i religia. Materiały z sesji naukowej*. Red. Stegner T. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego: 92–103.
- Pipes Richard. 1990. *Rosja carów*. Przeł. Wiczorkiewicz P.P. Warszawa: Wydawnictwo Krąg.
- Pipers Richard. 2011. *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*. Tłum. Jeżewski W. Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- Styczyński Marek. 1992. *Amor futuri albo eschatologia zrealizowana. Studia nad myślą Mikołaja Bierdiajewa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Walicki Andrzej. 1973. *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Omówienia recenzyjne

DOI: <https://doi.org/10.31648/apr.7038>

Data przekazania recenzji: 30 maja 2021 r.

Data akceptacji recenzji: 20 czerwca 2021 r.

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7567-178X>

e-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl

RECENZJA

**RADOSŁAW KALETA. 2018. *BŁĘDOLOGIA
W GLOTTODYDAKTYCE BIAŁORUTENISTYCZNEJ.*
WARSZAWA: KATEDRA BIAŁORUTENISTYKI
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO**

Submitted on May 30, 2021

Accepted on June 20, 2021

Jadwiga Kozłowska-Doda

Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7567-178X>e-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl**REVIEW**

**RADOSŁAW KALETA. 2018. *BŁĘDOLOGIA
W GLOTTODYDAKTYCE BIAŁORUTENISTYCZNEJ*
[ERRONEOUSNESS IN BELARUSIAN
GLOTTODIDACTICS]. WARSAW:
KATEDRA BIAŁORUTENISTYKI
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO**

Badania glottodydaktyczne niesprawiedliwie spotykały się od lat i nadal się spotykają z nieprzychylnością i marginalizowaniem w środowisku językoznawców. Tymczasem cieszy fakt, że co roku przybywa publikacji w zakresie studiów glottodydaktycznych. Być może jest to spowodowane coraz większą skalą uczących się języków obcych i, co za tym idzie, problemów wynikających z ich nauczania. Co więcej, środowisko naukowców działających na płaszczyźnie nauczania i uczenia się języków obcych zwróciło się do MNiSW z wnioskiem o uznanie glottodydaktyki za odrębną dyscyplinę naukową w zakresie nauk humanistycznych [Jaroszevska 2014, 53].

Recenzentami wydawniczymi recenzowanej monografii są Ała Kożynowa z Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku i Helena Pociachina, związana z Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim. Jest to obszerne opracowanie liczące 368 stron.

Książka kontynuuje rozpoczęte wcześniej dociekania autora nad błędami popełnianymi przez studentów. Wydaną w 2015 roku *Polsko-białoruską lapsologię glottodydaktyczną* [Kaleta 2015] i ostatnią monografię łączy przedmiot badań oraz propozycja klasyfikacji błędów podczas nauki języka obcego. Odróżnia je perspektywa spojrzenia: jedna opisuje błędy Białorusinów ujawniające się podczas nauki języka polskiego jako obcego, druga – Polaków podczas nauki języka białoruskiego.

Rozdział I poświęcono kontekstowi historyczno-socjolingwistycznemu. Bardzo ważnym wprowadzeniem w zagadnienie glottodydaktyki białorutenistycznej jest zarys sytuacji funkcjonowania języka białoruskiego na Białorusi.

W rozdziale II zatytułowanym *Glottodydaktyka białorutenistyczna jako dziedzina (zarys)* Autor ukazuje przedmiot opisu na tle innych języków, głównie rosyjskiego, ukraińskiego i polskiego, i ich przyswajania przez ucznia (dziecko/ osoba dorosła). Wątpliwości budzą wprowadzone przez R. Kaletę określenia będące w obiegu na Białorusi, jak *język ojczysty*, *język „matczyzny”* (*macierzysty*) itd. Autor ma rację, gdy pisze, że np. *język ojczysty* na Białorusi bywa różnie rozumiany. Wydaje się, że te nielinearne pojęcia powodują, iż w rozdziale panuje pewnego rodzaju niecisłość terminologiczna. Lepsze byłoby korzystanie z terminów jednoznacznych, które są używane w literaturze na temat bilingwizmu, jak *język pierwszy/prymarny* (pierwszy kod językowy) naturalnie przyswojony, *język drugi/sekundarny* (drugi kod językowy), *nabyty* [Zawadowski 1961, 3–26], chociażby dlatego, że język białoruski jest językiem codziennej komunikacji (i jednocześnie językiem prymarnym) w wielu rodzinach polskiej mniejszości narodowej zamieszkującej wiejskie tereny np. na Grodzieńszczyźnie, Brasławszczyźnie itd.

Przegląd i omówienie poszczególnych terminów, ich zestawienie w dydaktyce w Polsce i na Białorusi stanowi ciekawy przyczynek zarówno dla lingwistów białorutenistów i polonistów, jak i dla lektorów uczących języków obcych (głównie białoruskiego i polskiego) w obu krajach. Brak „skondensowanego ujęcia” dyscypliny, jak się wydaje, spowodowany jest tym, że jest to dyscyplina młoda, jeszcze w 1997 roku także w Polsce glottodydaktykę utożsamiano z dydaktyką języków obcych [np. Szulc 1997, 53]. Stąd też rozbieżności terminologiczne i znaczeniowe istniejących określeń, zwłaszcza na Białorusi: *metodyka* wykładania języków obcych, *lingwodydaktyka*, *język białoruski jako obcy* (JBJO) itd. W rozważaniach nad rozumieniem w Polsce samego terminu *glottodydaktyka* i zakresu badawczego glottodydaktyki ogólnej wykorzystano prace wielu znanych badaczy, np. Franciszka Gruczy, Władysława Woźniewicza, Waldemara Pfeiffera, zabrakło według mnie pewnych pozycji monograficznych, uznanych w środowisku glottodydaktyków, choćby książek Marii Dakowskiej z UW [np. Dakowska 2014].

Sytuacja języka białoruskiego jest szczególna. Na Białorusi nie tylko obco-krajowcy uczą się białoruskiego od podstaw. R. Kaleta bardzo słusznie twierdzi, że Białorusini często unikają mówienia w języku białoruskim (z różnych powodów), a taką sytuację określa mianem *językowa emigracja wewnętrzna*. Niektórzy dopiero po latach komunikowania się na co dzień po rosyjsku chcą nauczyć się języka swoich przodków, podejmując trud „odzyskiwania języka białoruskiego”. Dlatego też m.in. jest ważne, by nie tylko za granicą, lecz także na Białorusi

dokonać konkretyzacji i systematyzacji przedmiotu badań w zakresie nauczania JBJO. Na uwagę zasługuje fakt, iż Autor monografii zaproponował nowy, wcześniej niewykorzystywany termin *glottodydaktyka białorutenistyczna*, żeby podkreślić niezależność od nauki oraz oświaty rosyjskiej (i radzieckiej). Termin *glottodydaktyka* już się przyjął w wielu krajach zachodnich, m.in. w Polsce, Niemczech, Włoszech, Grecji. R. Kaleta pojmuje *glottodydaktykę białorutenistyczną* z jednej strony jako wykładanie języka białoruskiego każdej grupie odbiorców, z drugiej zaś – wykładanie języka białoruskiego jako obcego. Na drugie rozumienie składają się m.in. metodyka, aspekty kulturoznawcze, certyfikacja, materiały glottodydaktyczne, promocja języka białoruskiego w świecie. Trzeba zaznaczyć, że Autor książki jest założycielem (w 2017 roku) i współredaktorem czasopisma „Беларуская мова як замежная” („Беларуская мова як замежная”, ISSN 2544-5448, ISSN 2544-6789).

Warszawski białorutenista zaproponował autorski model glottodydaktyczny w diagnozie sytuacji na Białorusi (schemat jest zamieszczony na s. 84). Trudno się z nim nie zgodzić, że nauczyciel na Białorusi jest traktowany jako ekspert, który prezentuje materiał najczęściej w formie wykładu (formy aktywizacji ucznia są na Białorusi mniej popularne niż w Polsce), oraz z tym, że polityka językowa państwa nie sprzyja rozwojowi języka białoruskiego (język białoruski podobnie jak angielski nauczany jest raz w tygodniu, podczas gdy rosyjski – 3–4 razy). Postawa samych Białorusinów również jest raczej bierna, nie wywierają oni presji na dyrekcji szkół itd. Poza uwagą Autora została natomiast kwestia prestiżu językowego, jak się wydaje ważny czynnik powodujący taką, a nie inną postawę użytkowników języka białoruskiego, wynikającą z uwarunkowań historycznych, politycznych, ideologicznych, kontynuowanych przez prorosyjską władzę białoruską rozwiązań radzieckich względem innych (niż rosyjski) języków etnicznych i narodowych. Autor monografii wyraża nadzieję, że sytuacja socjolingwistyczna na Białorusi pozwoli kiedyś poczuć zarówno większą motywację do nauki języka białoruskiego, jak i satysfakcję z powodu opanowania tego języka oraz sprawdzenia swoich umiejętności w codziennej komunikacji. Ma rację R. Kaleta, podkreślając potrzebę dostosowania materiałów dydaktycznych do konkretnej grupy odbiorców, o ile jedna grupa od razu może czytać i analizować wiersze klasyków literatury białoruskiej (np. w przypadku grupy członków mniejszości narodowej lub dzieci Białorusinów emigrantów), o tyle nie ma sensu wprowadzania tego typu tekstów na zajęciach grupy początkującej, np. Chińczyków.

R. Kaleta podjął próbę syntetycznego ujęcia historii glottodydaktyki białorutenistycznej (wykładania JBJO). Pokazał istniejące braki, np. nadal nie ma praktycznego poradnika metodycznego dla osób dorosłych; brak jest rozróżniania grup

uczących się JBJO według języka prymarnego, np. Słowianie a osoby z Europy Zachodniej, Azji itd. Z kolei analiza ankiet przeprowadzonych w środowisku Polaków uczących się języka białoruskiego jako obcego wydaje się oparta na zbyt małej próbie osób i trudno jej wyniki uznać za wiarygodne, aczkolwiek mogą one być punktem wyjścia do badań na szerszą skalę.

Jak słusznie zauważa Autor opracowania, zainteresowanie obcokrajowców językiem białoruskim pozytywnie wpływa na stosunek samych Białorusinów do swojego języka, może być dodatkowym bodźcem do jego odradzania się oraz pomóc w łamaniu stereotypów na temat języka białoruskiego (obcokrajowcy traktują białoruski neutralnie, wyłącznie jako środek komunikacji). Trudno się nie zgodzić z R. Kaletą, że odpolitycznienie i demitologizacja są głównymi wyzwaniem, z którymi białoruteniści glottodydaktycy (zarówno rodzimi, jak i zagraniczni) mają się uporać, m.in. na wpływ tradycji radzieckiej także na przykładzie współcześnie wydanych w Polsce podręczników do nauki języka białoruskiego zwracała uwagę J. Kozłowska-Doda [2019, 83–86].

Realizacji kolejnego celu, przeglądowi wybranych zagadnień z typologii błędów obcojęzycznych, służy rozdział III opracowania. Zabrakło, jak się wydaje, pozycji Barbary Kruckiej pt. *Kontrasty polsko-rosyjskie w zakresie morfologii a zjawiska interferencji: na podstawie języka polskich studentów ze Wschodu* [Krucka 2006]. Autorka wymienionej książki, stosując metodę kontrastyczną, ukazuje podobieństwa oraz różnice w zakresie morfologii polskiej i rosyjskiej. To zestawienie stanowi tło przywoływanych nieprawidłowości w polszczyźnie rosyjskojęzycznych studentów polskiego pochodzenia ze Wschodu. W ten sposób znakomicie udało się zestawić i porównać kategorie gramatyczne w obu językach, co mogłoby być ukazane także w recenzowanej monografii na gruncie języków polskiego i białoruskiego.

Typologię błędów w glottodydaktyce białorutenistycznej przedstawiono w rozdziale IV. Doceniając bogaty materiał zaczerpnięty z 660 prac pisemnych, akceptuję wybór opisu na podstawie systemów obu języków, bowiem takie w lingwistycznej analizie błędów stosowane są najczęściej. Mam jednak pewną uwagę szczegółową do wyróżniania błędów celowych. Wydaje się, że chodzi tu głównie o użycie leksyki bezekwiwalentowej, nielinearnej. Umieszczenie w tej grupie polonizmów wynikających z braku wiedzy nie jest w moim przekonaniu błędem celowym.

Bibliografia mieści się na prawie 50 stronach książki. Nie widzę uzasadnienia podawania dwa razy tych samych pozycji w *Bibliografii* i *Dodatku bibliograficznym*, co utrudnia poruszanie się po spisie literatury. Wydaje się, że bardziej czytelny podział ma właśnie *Dodatek bibliograficzny* – na *Materiały*

glottodydaktyczne (podręczniki, rozmówki, gramatyki, słowniki), *Opracowania naukowe* oraz *Materiały popularnonaukowe*. Ewentualny indeks nazwisk, który zająłby na pewno mniej miejsca, byłby bardziej pożyteczny. Jest to jednak kwestia techniczna i nie wpływa ona negatywnie na merytoryczną wartość wydania.

Książka jest napisana dobrym językiem naukowym. Za niedopatrzenie uważam jednak błędy w streszczeniach w języku białoruskim i rosyjskim (autorstwa J. Władyki), choć to Autor powinien zadbać o odpowiedni kształt językowy abstraktów.

Pomimo zgłoszonych uwag w poddanej ocenie monografii R. Kalety po raz pierwszy w literaturze przedmiotu podjęto próbę całościowego opisu *glottodydaktyki białorutenistycznej* (jak dotąd niebadanej), a dokonana w niej typologia błędów może nie tylko pomóc w przygotowaniu odpowiednich ćwiczeń dydaktycznych, lecz także uzmysłowić różnice w zakresie poszczególnych systemów językowych polszczyzny i białoruszczyzny zarówno w glottodydaktyce białorutenistycznej Polaków, jak i polonistycznej Białorusinów. Książka może być przydatna również w badaniach kontrastywnych obu blisko pokrewnych języków. Analizę i typologię błędów oparto na dobrze dobranym materiale.

Jeżeli za miejsce narodzin *glottodydaktyki* jako dyscypliny akademickiej środowisko uznaje UAM w Poznaniu, to, zważając na osiągnięcia R. Kalety w tym obszarze badań, za miejsce narodzin *glottodydaktyki białoruskiej* (zagranicznej) można uznać Pracownię Glottodydaktyki Białorutenistycznej w Katedrze Białorutenistyki UW.

BIBLIOGRAFIA

- Dakowska Maria. 2014. *O rozwoju dydaktyki języków obcych jako dyscypliny naukowej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jaroszewska Anna. 2014. *O glottodydaktyce słowami glottodydaktyków*. „Języki Obce w Szkole” 4: 52–66. (online) http://jows.pl/sites/default/files/jaroszewska_0.pdf (dostęp 28.07.2021).
- Kaleta Radosław. 2015. *Polska-białoruska lapsologia glottodydaktyczna*. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytet Warszawski.
- Kozłowska-Doda Jadwiga. 2019. *Egzemplifikacje w podręcznikach języka białoruskiego jako obcego wydanych w Polsce*. W: *Języki słowiańskie na neofilologiach i innych kierunkach studiów*. Red. Frolak L., Mikrut L., Szaszkowa S. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 79–98.
- Krucka Barbara. 2006. *Kontrasty polsko-rosyjskie w zakresie morfologii a zjawiska interferencji: na podstawie języka polskich studentów ze Wschodu*. Łask–Warszawa: Wydawnictwo Leksem.
- Szulec Aleksander. 1997. *Słownik dydaktyki języków obcych*. Warszawa: PWN.
- Zawadowski Leon. 1961. *Fundamental Relations in Language Contact*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” R. XX: 3–26.

Zasady przygotowania artykułów nadsyłanych do druku w czasopiśmie naukowym „Acta Polono-Ruthenica” (teksty w języku polskim)

Teksty (wyłącznie w formatach doc) prosimy nadsyłać za pośrednictwem platformy czasopism UWM: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/apr/about/submissions> lub drogą elektroniczną na adres redakcji: acta.pol.rut@gmail.com

W oddzielnym pliku należy dołączyć **Oświadczenie** o tym, że publikacja nie była wcześniej opublikowana oraz o wkładzie poszczególnych autorów w jej powstawanie (zob. Oświadczenie na <http://czasopisma.uwm.edu.pl/indeks.php/apr/about/submissions>).

Doktoranci zobowiązani są ponadto do dołączenia opinii swojego opiekuna naukowego/promotora, dotyczącej składanego tekstu.

1. Układ tekstu

- tytuł artykułu w języku polskim,
- abstrakt w języku polskim,
- słowa kluczowe w języku polskim,
- tytuł artykułu w języku angielskim,
- abstrakt w języku angielskim,
- słowa kluczowe w języku angielskim,
- tekst zasadniczy,
- BIBLIOGRAFIA,
- REFERENCES.

2. Wymogi formalne

Tytuł

Tytuł artykułu powinien być możliwie krótki i wskazywać o czym jest artykuł. Powinny pojawiać się w nim najważniejsze słowa kluczowe. Należy unikać użycia sformułowań metaforycznych oraz cytatów literackich.

Abstrakt

Powinien w jak najmniejszej liczbie słów przedstawiać treść artykułu (tło, cele, wyniki, wnioski). Główną funkcją abstraktu jest informowanie czytelnika o najważniejszym wkładzie artykułu do stanu badań. Dlatego powinien on obejmować: tezę artykułu, opis metodologii badań, najważniejsze informacje zawarte w tekście, słowa kluczowe i frazy, które umożliwiają szybką identyfikację zawartości i głównych zagadnień artykułu. Należy operować krótkimi zdaniami, które w sposób precyzyjny i konkretny definiują problem przedstawiony w artykule.

Nie należy: przekraczać objętości 150 słów, używać wielosłownych sformułowań i określić abstrakcyjnych, odnosić się szczegółowo do innych badań, podawać informacji niezawartych w artykule, podawać definicji.

Słowa kluczowe

Należy unikać zbyt ogólnych terminów. Pożądane są nazwiska, nazwy własne. Wyrażenia wielowyrazowe nie mogą być zbyt długie. Powinny występować w tytule oraz abstrakcie, ale nie należy ograniczać się tylko do tych elementów artykułu.

Struktura treści

Kompozycja wskazująca, że tekst jest artykułem naukowym, np. w artykule badawczym –wprowadzenie, materiały i metody, wyniki, dyskusja. Wskazane jest używanie śródtytułów zgodnych z kompozycją artykułu. W tekście głównym powinny pojawiać się synonimy słów kluczowych.

3. Wymogi redakcyjne

Objętość artykułów nie powinna przekraczać 15 stron (ok. 25 000 znaków ze spacjami), a objętość recenzji – 5 stron (ok. 10 000 znaków ze spacjami).

Tytuł artykułu (pogrubiony, wyśrodkowany, czcionka Times New Roman 14).

Abstrakt: (nazwa pogrubiona, dwukropek, czcionka Times New Roman 11)

Streszczenie w języku polskim (do 1000 słów, czcionka Times New Roman 11).

Słowa kluczowe: (nazwa pogrubiona, dwukropek, czcionka Times New Roman 11)

5–6 słów lub wyrażeń (bez pogrubienia, rozdzielonych przecinkami, bez kropki na końcu (czcionka Times New Roman 11).

Abstract: (nazwa pogrubiona, czcionka Times New Roman 11).

Streszczenie w języku angielskim (do 1000 słów, czcionka Times New Roman 11).

Keywords: (nazwa pogrubiona, dwukropek, 5 słów kluczowych w języku angielskim, bez pogrubienia, rozdzielonych przecinkami, bez kropki na końcu, czcionka Times New Roman 11).

5–6 słów lub wyrażeń (bez pogrubienia, rozdzielonych przecinkami, bez kropki na końcu (czcionka Times New Roman 11).

Tekst artykułu

Preferowany edytor tekstu Word.

Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5.

Marginesy każdej kartki wydruku powinny mieć wymiary: górny, dolny, prawy – 25 mm, lewy – 35 mm.

- W wydruku dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę w wyrazach obcych, ale bez podkreślenia wyrazów.
- Kursywą podajemy tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście, bibliografii).
- W cudzysłów (bez kursywy) ujmujemy w tekście tytuły rozdziałów (powieści i prac naukowych) oraz tytuły czasopism.
- Wszystkie człony w nazwach czasopism piszemy wielkimi literami (oprócz spójników).
- W tekście polskim stosujemy cudzysłów polski, w tekście rosyjskim – cudzysłów rosyjski.
- Cytaty ujmujemy w cudzysłów (bez kursywy). Cytaty przekraczające trzy linijki tekstu wydzielamy wcięciem z lewej strony – 1,25; zmniejszamy czcionkę na 11 Times New Roman, interlinia 1,5.
- Fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych (...). W takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze.
- Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia pojedyncza).
- W tekście stosujemy półpauzy (np. 1990–2000, s. 10–20) i dywizy (np. polsko-rosyjski).
- Przy zapisie lat stosujemy liczebnik zapisany cyfrą (liczebniki porządkowe z kropką) np. lata 70.

- Przy nazwiskach w tekście po raz pierwszy stosujemy pełny zapis imienia, następnie inicjał.
- Tabele i rysunki powinny być opatrzone opisem oraz źródłem opracowania (np. Tab. 1. Przykłady użycia zwrotów obcojęzycznych. Źródło: opracowanie własne).

Sposoby zapisu przypisów

W czasopiśmie stosujemy jeden rodzaj przypisów. Przypisy zamieszczane są w tekście głównym, (**bez wariantu transliterowanego**) zgodnie z następującą konwencją:

[nazwisko rok wydania, strony], np. [Bartmiński 1999, 105]

[nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Балдаев 1997, I, 45–46]

[tytuł rok wydania, strony], np. [*Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1973, 73]

- Odwołanie do kilku źródeł

[nazwisko rok wydania, strony; tytuł rok wydania, strony; nazwisko rok wydania, strony], np. [Mościcki 2010, 47; *Słownik biograficzny teatru polskiego...* 1979, 52; Нитрауп 1989, 17]

Źródła internetowe

[nazwisko, online], np. [Спиридонова, online]

Sposoby zapisu bibliografii

- Autor sporządza jeden wykaz literatury dla całej pracy (Bibliografia, Библиография).
- Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych.
- **W bibliografii nie stosujemy numeracji.**

Monografie

Kozak Jolanta. 2009. *Przekład literacki jako metafora. Między logos a lexis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Język – stereotyp – przekład. 2002. Red. Skibińska E., Cieński M. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

Kasack Wolfgang. 1996. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku: od początku stulecia do roku 1996*. Przekł., oprac., bibliografia pol. i indeks osób Kodzis B. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Куприн Александр Иванович. 1970–1973. *Собрание сочинений в девяти томах*. Москва: Издательство Художественная Литература.

Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. 1998. Ред. Скляревская Г.Н. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.

Rozdziały w monografiach

Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. / Ed. / Hrsg. / Ред.)

Munia Henryka. 2010. *Semantyka nazw własnych w tytułach utworów rosyjskiej prozy wiejskiej*. W: *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swego czasu*. Red. Ksenicz A., Łuczuk M. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego: 75–81.

Трубилова Елена. 1997. *Тэффи*. В: *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья (1918–1940)*. Ред. Никулюкин А. Т. 1. Москва: Российская политическая энциклопедия: 395–398.

Artykuły w czasopismach

Pietraś Elżbieta. 2007. *Moskiewski konceptualizm – między awangardą a postmodernizmem*. „Acta Neophilologica” nr 9: 131–142.

Łanda Siemion. 1982. *Jak Odynieć redagował „Czaty” Mickiewicza*. Z „Kroniki życia i twórczości Mickiewicza. 1824–1829”. „Pamiętnik Literacki” nr 73, z. 1–2: 225–235.

Publikacje internetowe

Piętkowa Romualda. *Językowy obraz świata i stereotypy a nauczanie języka obcego*. (online) http://sjikp.us.edu.pl/pliki/ksiazki/romualda_pietkowa.pdf (dostęp 3.02.2015).

Кодзис Бронислав. 2011. *Драматургия первой волны русской эмиграции*. «Новый журнал» № 236. (online) <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/ko20-pr.html> (dostęp 20.06.2017).

(online) <https://www.starinnyje-noty.ru/песни-романсы-и-арии/песенка-о-трех-пажах-вертинский/> (dostęp 4.06.2017).

References

Jeśli w bibliografii uwzględniono literaturę w języku rosyjskim, białoruskim lub ukraińskim, należy dodatkowo sporządzić wykaz REFERENCES.

Wykaz powinien obejmować wszystkie pozycje ujęte w bibliografii (w nowym układzie alfabetycznym).

- Tytuły zapisujemy kursywą.
- Należy podać angielski wariant miejsca wydania (np. zamiast Москва – Moscow, Warszawa – Warsaw, Kraków – Cracow).
- Zamienić W: lub B: na In:
- Zamienić Red., Ред. na Ed. lub Eds
- Dwukropek po nazwie miejsca wydania należy zamienić na przecinek.
- Zamienić zaznaczenie zakresu stron: zamiast s. 45–47 – pp. 45–47.
- Zamienić (online) na Available at:; (dostęp), (доступ) na Accessed:
- Na koniec adresu bibliograficznego dodać wskazania na oryginalny język artykułu (In Russian), (In Polish), (In Belarusian), (In English) itd.
- Pozycje bibliograficzne zapisane cyrylicą powinny posiadać wariant transliterowany zgodnie z PN-ISO 9:2000. Transliteracji dokonujemy automatycznie na stronie <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (należy sprawdzić, czy został wybrany system PN-ISO 9:2000).
- Po zapisie transliterowanym w nawiasie kwadratowym (bez kursywy) umieszczamy tłumaczenie tytułów publikacji w języku angielskim.
- Literatura w innych językach niż cyrylica nie jest zarówno transliterowana, jak i tłumaczona na język angielski.

Przykłady

Bakuntsev Anton. 2012. *I. A. Bunin v Pribaltike. Literaturnoye turne 1938 goda* [Bunin in the Baltics. 1938 Literary Tour]. Moscow, Dom Russkogo Zarubež'a im. A. Solženicyna. (In Russian)

Berberova Nina Nikolaevna. 1983. *Kursiv moj* [The Italics are Mine]. New-York, Russica Publishers. (In Russian)

Berdâev Nikolaj Aleksandrovič. 1949. *Samopoznanie (Opyt filozofskoj avtobiografii)* [Self-knowledge (An Essay of Philosophical Autobiography)]. Paris, IMKA-Press. (In Russian)

- Bukalov Aleksej. 2019. *Obšij sleng i gorodskoe prostorečie: problema differenciacii* [Common slang and urban prostorechie: the problem of differentiation]. Available at: <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/181> (Accessed 26 December 2019). (In Russian)
- Jarniewicz Jerzy. 2000. *Przekład tytułu: między egzotyką a adaptacją*. In: *Przekładając nieprzekładalne: materiały z I Międzynarodowej Konferencji Translatorycznej*. Eds Kubiński W., Kubińska O., Wolański T.Z. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, pp. 477–483. (In Polish)
- Kapanadze Lamara. 1984. *Sovremennoe gorodskoe prostorečie i literaturnyj âzyk* [Modern urban prostorechie and literary language]. In: *Gorodskoe prostorečie. Problemy izučeniâ* [Urban prostorechie. Problems of Study]. Eds Zemskaâ E., Šmelev D. Moscow, Nauka, pp. 5–12. (In Russian)
- Nowak Marta. 2017. *Tłumacz jako autor tytułów filmów i seriali*. “Białostockie Archiwum Językowe” no 17, pp. 151–161. (In Polish)
- Ocup Nikolaj Avdeevič. 1933. *Klim Samgin* [Klim Samgin]. “Čisla” no 7–8, pp. 178–183. (In Russian)

Prace nie zaopatrzone w wersję elektroniczną oraz nie spełniające wymogów przygotowania prac naukowych do czasopisma „Acta Polono-Ruthenica” nie będą przyjmowane do druku.